

پژوهشنامه خراسان بزرگ

سال پانزدهم، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

مدیرمسئول: دکتر قدیر صیامی (استادیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع))

مشاور عالی مدیرمسئول در امور بین‌الملل: دکتر ابراهیم داوودی شریف آباد

سردبیر: دکتر محمدتقی رضویان (استاد تمام و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

• دکتر محمدتقی رضویان (استاد تمام و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)

• دکتر کریم سلیمانی مقدم (دانشیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)

• دکتر قدیر صیامی (استادیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع))

• دکتر هادی وکیلی (دانشیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه فردوسی مشهد)

• دکتر کریستف ورنر (پروفسور دانشگاه بامبرگ)

• دکتر رودلف متی (پروفسور دانشگاه هلند)

• دکتر اولریش مازولف (پروفسور دانشگاه کلن)

• دکتر کازئو موری موتو (پروفسور دانشگاه توکیو)

امور اجرایی و ناظر چاپ: مرکز انتشارات کتب و نشریات علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

کارشناس مسئول: ملیحه صلاحی

صفحه‌آرا: زهرا شجاعی

ویراستار ادبی فارسی: مصطفی لعل شاطری

ویراستار لاتین: سیامک راستجو

طراح جلد: امیر فرید

شمارگان: محدود

نشانی: مشهد مقدس، میدان فلسطین، بلوار شهید منتظری، بین منتظری ۵ و ۷، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۵۵۳

تلفن: ۳۸۰۴۱-۰۵۱(۱۱۸۳)

نمابر: ۳۸۰۴۱-۰۵۱(۱۱۸۳)

آدرس اینترنتی: www.jgk.Imamreza.ac.ir

پست الکترونیکی: jgk.edc@imamreza.ac.ir

پژوهشنامه خراسان بزرگ بر اساس مصوبه مورخ ۱۳۹۰/۱۲/۱۳ کمیسیون نشریات علمی

کشور و با شماره مجوز ۲۵۸۴۸۶/۳ دارای اعتبار علمی - پژوهشی و نیز ISC است.

پژوهشنامه خراسان بزرگ در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه شده است.

۱	<p>پروژه باستان‌شناسی پیش از تاریخ شرق ایران؛ کاوش محوطه پیش از تاریخی کله کوب آیسک، استان خراسان جنوبی (فصل سوم، ۱۴۰۱ش)</p> <p>محمدحسین عزیزی خرائقی، ماساشی آبه</p>
۲۹	<p>بررسی یک نسخه چاپ سنگی ناشناخته درباره شورش نان در مشهد دوره قاجار</p> <p>ابوالفضل حسن‌آبادی</p>
۴۹	<p>بررسی اسنادی سیر تاریخی شکل‌گیری کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی (دوره مظفرالدین‌شاه تا پهلوی اول)</p> <p>سید مسعود سیدبنکدار، وحید امامی جمعه</p>
۷۷	<p>مالیات طوایف و عشایر قاینات در دوره قاجار و پهلوی</p> <p>علی نجف‌زاده</p>
۹۹	<p>بررسی ساختار انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجار به (مطالعه موردی: ایالت خراسان)</p> <p>مهدی خانی‌زاده</p>
۱۲۵	<p>پیامدهای ورود صنایع نوین به مشهد در دوره پهلوی اول (مطالعه موردی: کارخانه قند آبکوه)</p> <p>پیمان ابوالبشری</p>
۱۴۳	<p>بازشناسی مسیرهای تجاری در قلمرو سلاجقه ایران و روم بر اساس شواهد باستان‌شناختی (کاروانسراها) و منابع مکتوب تاریخی</p> <p>سمیرا مطیع، زرین فخار، فرزاد مافی</p>
۱۷۱	<p>واکاوای سیر تکوینی خلق عروسک آتلومتلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار (بر اساس مفهوم دگرگونی)</p> <p>سحر چنگیز، محبوبه ذباح</p>

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 29 Mar 2024

Accepted 12 Jun 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Eastern Iran Prehistoric Archaeological Project; The Second Seasons of Archaeological Excavation in Kale Kub, South Khorasan Province (2020)

Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi ^(a), Masashi Abe ^(b)

- a) Assistant Professor (ICAR), Research Institute of Cultural Heritage & Tourism, Tehran, Iran
b) Tokyo National Research Institute for Cultural Features, Tokyo (abe-m6e@nich.go.jp)

Keywords

Eastern Iran, Kaleh Kub, Rectangular mud brick architecture, Chalcolithic period, Khaleh Kub I phase

Citation

Azizi, Kharanaghi, Mohammad Hossein, and Abe, Masashi. (2024). Prehistoric Archaeology Project in Eastern Iran: Excavations at the prehistoric site of Kal-e Kub-e Aisk, South Khorasan Province (Chapter Three, 1401). *Journal of Greater Khorasan Research*. 15 (55), 1-28.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

After more than a hundred years of archaeological explorations and studies in Iran, for various reasons, the eastern regions have received less or no attention from archaeologists, and there is very limited publication of archaeological activities in this part of Iran. The ancient site of Kalehkoob Aisk is one of the limited prehistoric sites in South Khorasan province and in general in eastern Iran, which has enough cultural deposits for the purpose of providing a chronology and understanding the prehistoric cultural sequence of this region. The excavations carried out at this site led to the identification of previously unknown prehistoric cultures in the region. The most significant achievement of the excavation at this site is the identification of fourth millennium BC cultures with a southwestern and Mesopotamian origin, the evidence of which is found far from the center in this area. These cultural evidence, which can be considered contemporary with the Shush II or New Uruk cultures, include various types of characteristic pottery of this period such as incised edged pottery, coarse ware dishes, tubular vessels, and handle-faced beakers, as well as decorated pottery and delicate wheel-made pottery that are known in southwestern, western, northwestern, southeastern, and central plateau of Iran, but are identified and introduced for the first time in eastern Iran. In the third season of excavations at the Kalehkoob site, the focus was on the investigation of mud-brick architectural remains that were identified in 1398 in trench E at the center of the site. Extensive excavations at this location led to the identification of architectural remains belonging to the fifth millennium BC and the Chalcolithic period. The mud-brick architecture with such antiquity is introduced for the first time. In this phase of research at the Kalehkoob site, four different architectural phases were identified.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.403121.1129>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202462.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (m.azizi@richt.ir)

Introduction

The Kalakoub archaeological site is located in Sarayan County, South Khorasan Province, in eastern Iran, at an altitude of 1360 meters above sea level. Due to its location on the edge of three very active volcanic cones, the sediment deposition rate in the valley is very high. As a result, very fertile fine-grained alluvial sediment layers, ranging from one to one and a half meters thick, have accumulated on the site, attracting farmers to the area. The Kalakoub site is situated among these fields and orchards. The surface layers of the site, likely belonging to the Iron Age and Parthian period, have been heavily eroded and are almost lost. The first archaeological activities at the Kalakoub site were carried out in 2008 and 2011 for the purpose of determining the extent and proposing boundaries, as well as for stratigraphic excavation. Based on these studies, the total area of the site is estimated to be about seven hectares and it was registered as National Heritage Site number 23005 on 26 June 2008. Archaeological research in eastern Iran continued with excavation activities at the Kalakoub site in 2018, including stratigraphic excavations in two 2x2 meter trenches to provide relative and absolute chronology of the site. These excavations continued in 2019 after conducting geophysical studies and identifying suitable locations for further research and extensive horizontal excavation. In the second season, four terraces C, D, E, and F in the central and northern sections of the site were excavated, revealing industrial and workshop architectural remains. Based on the excavations conducted at the Kalakoub site so far, three different cultural periods have been identified based on relative chronology from cultural findings of stratigraphic excavation and absolute dating using Carbon-14 method.

Materials and Methods

The context method was used in the excavation, utilizing Harris Matrix to show the sequence and relationship of different contexts. The context method involved considering each soil layer with different texture, color, density, or cultural data distinct from the previous layer as a new context. For example, a layer consisting mainly of ash was considered a different context from a layer with dense soil and no ash.

Discussion and Findings

By taking a general look at 43 contexts and cultural materials found, two cultural periods and four architectural phases can be distinguished. This categorization progresses from early to late as follows. The later period, which includes contexts 5000, 5001, and 5002, where its cultural remains are widely seen in all trench sections, belongs to the fourth millennium BC. Prominent pottery findings from these two contexts include molded edge pottery and banded trays, all of which are characteristic types of pottery from the beginning of urbanization and the cultures of the fourth millennium BC at the Kalakoub site. The second cultural period is exactly beneath the upper cultural remains (cultures of the fourth millennium BC). Cultural evidence belonging to the fifth millennium BC and the remains of mudbrick architecture are minor clues that are divided into four different phases.

Conclusion

The third chapter of archaeological excavations at the Kalakoub site yielded valuable results. These excavations led to the identification of two distinct architectural spaces related to the Chalcolithic period. Radiocarbon dating of five samples showed that this architecture belongs to the middle of the fifth millennium BC (averaging 4694-4464 BC). Based on the radiocarbon dates, in the chronological sequence of the Kalakoub site, this architecture is attributed to the first Kalakoub period, and rectangular mudbrick structures are the main features of this architecture. Studies conducted during the last two seasons (2019 and 2020) and the archaeological findings indicate an industrial-workshop use for the architectures in this part of the site in the fifth millennium BC. The production of pottery and the identification of copper slag and copper tools during the excavation, along with the evidence of fired architecture, all suggest industrial activities in this area. The archaeological evidence obtained from Trench E is not limited to the cultural evidence of the Chalcolithic period, but the upper layers of this trench contain cultural materials from the second Kalakoub period, namely evidence of the beginning of urbanization/cultural horizon of Shush II. Molded edge pottery and other types of characteristic pottery from the fourth

millennium BC, especially stone-lined wooden trays identified in this excavation season, indicate administrative management skills and connections with similar cultures in distant areas. So far, a definitive answer regarding the presence of urbanization cultures with molded edge pottery characteristics in this part of Iran at the Kalakoub site has not been obtained, and it is hoped that with the continuation of archaeological studies at this site, a better understanding of the nature and manner of the relationship between Kalakoub and surrounding areas and distant regions will be provided.

Acknowledgments

The archaeological explorations of the Kalakoub Aisk site are the result of the sincere collaboration of the respected General Department of Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts of South Khorasan Province, which has provided the budget for this project, enabling the continuation of archaeological studies at this site. We would like to express our gratitude to Mr. Barabadi, Mrs. Zaferanloo, and Mr. Arab, the former officials of the Sarayan County Department, who spared no effort in carrying out this project, as well as to the City Council, Municipality, District Governorate, and the respected Governor of Sarayan County. Carbon-14 dating was carried out by the National Research Institute of Tokyo for Cultural Affairs in Japan. We are grateful to the esteemed members of the excavation team, Mr. Afshin Akbari, and the ladies Sahar Darvish Khazri and Ansieh Yaghoubi.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

پروژه باستان‌شناسی پیش از تاریخ شرق ایران؛ کاوش محوطه پیش از تاریخی کله‌کوب آیسک، استان خراسان جنوبی (فصل سوم، ۱۴۰۱ش)

محمدحسین عزیزی خرانقی (الف)، ماساشی آبه (ب)

الف) استادیار، گروه باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ب) مؤسسه تحقیقاتی ملی توکیو برای امور فرهنگی، ژاپن (abe-m6e@nich.go.jp)

چکیده

با گذشت بیش از صدسال از شروع کاوش‌ها و مطالعات باستان‌شناسی در ایران، به دلایل مختلف، مناطق شرقی کمتر یا اصلاً مورد توجه باستان‌شناسان قرار نگرفته و انتشارات بسیار محدودی از فعالیت‌های باستان‌شناسی در این بخش از ایران وجود دارد. محوطه باستانی کله‌کوب آیسک، یکی از محدود محوطه‌های پیش از تاریخی استان خراسان جنوبی و در کل شرق ایران است که دارای نهشته‌های فرهنگی کافی به‌منظور ارائه گاه‌نگاری و شناخت توالی فرهنگی پیش از تاریخ این منطقه است. کاوش‌های صورت گرفته در این محوطه منجر به شناسایی فرهنگ‌های پیش از تاریخی ناشناخته‌ای در منطقه شد. شاخص‌ترین دستاورد کاوش در این محوطه، شناسایی فرهنگ‌های هزاره چهارم پیش از میلاد با خاستگاه جنوب غربی و بین‌النهرینی است که شواهد آن بسیار دور از مرکز در این محوطه به دست می‌آیند. این شواهد فرهنگی که می‌توان آن‌ها را هم‌افق با فرهنگ شوش II یا اوروک جدید دانست، شامل انواع سفال‌های شاخص این دوره از قبیل سفال‌های لبه‌وارخته، سینی‌های خشن نوع بانسی، ظروف لوله‌دار و خمره‌های دسته‌دماغی، سفال‌های منقوش و سفال‌های چرخ‌ساز ظریفی هستند که در نواحی جنوب غربی، غربی، شمال غربی، جنوب شرق و فلات مرکزی ایران شناخته شده هستند، اما در شرق ایران برای نخستین‌بار شناسایی و معرفی می‌گردند. در فصل سوم کاوش محوطه کله‌کوب، کاوش بر روی بقایای معماری خشتی متمرکز بود که در ۱۳۹۸ ش در ترانشه E در مرکز محوطه شناسایی شده بود. کاوش‌های گسترده در این محل منجر به شناسایی بقایای معماری متعلق به هزاره پنجم پیش از میلاد و دوره مس‌سنگی شد. معماری راست‌گوشه خشتی با این قدمت برای نخستین‌بار معرفی می‌گردد. در این فصل از پژوهش در محوطه کله‌کوب، چهار فاز معماری مختلف شناسایی شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱-۲۸

واژگان کلیدی:

شرق ایران، کله‌کوب، معماری خشتی راست‌گوشه، دوره مس‌سنگی، کله‌کوب

I

استناد به مقاله:

عزیزی خرانقی، محمد حسین و آبه، ماساشی. (۱۴۰۳). پروژه باستان‌شناسی پیش از تاریخ شرق ایران: کاوش محوطه پیش از تاریخی کله‌کوب آیسک، استان خراسان جنوبی (فصل سوم، ۱۴۰۱). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۱-۲۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.403121.1129>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202462.html

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

محوطه کله‌کوب آیسک، در شهرستان سرایان، استان خراسان جنوبی و در شرق ایران با مختصات جغرافیایی (۲۰°21'53.۵۸" - ۵۶°52'56.۳"E) ۱۳۶۰ متر از سطح آب‌های آزاد، قرار دارد (تصویر ۱). مطالعات پیش از تاریخ در مناطق شرقی ایران بسیار محدود و تقریباً این‌گونه پژوهش‌ها در جنوب شرق و شمال شرق ایران متمرکز بوده و نواحی شرقی به دلیل شرایط خاص اقلیمی و بیابان‌های گسترده لوت و دشت کویر، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. هرچند در سالیان اخیر به همت کارشناسان اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان، تقریباً تمامی استان خراسان جنوبی مورد بررسی‌های باستان‌شناسی قرار گرفته‌اند، اما تعداد آثار شناسایی شده مربوط به دوره پیش از تاریخ بسیار اندک و مشکل دیگر در خصوص این محوطه‌ها این است که عموماً در معرض فرسایش شدید بادی یا تخریب عمدی انسانی قرار داشته‌اند تا جایی که شاید کله‌کوب یکی از محدود محوطه‌های پیش از تاریخی این استان است که ضخامت نهشته‌های فرهنگی آن، امکان کاوش و مطالعه باستان‌شناختی را فراهم کرده است.

با توجه به موقعیت مکانی کله‌کوب که بر لبه سه مخروط افکنه بسیار فعال قرار گرفته، نرخ رسوب‌گذاری در دشت بسیار بالاست و به همین دلیل بر روی محوطه بین یک تا یک و نیم متر لایه‌های رسوبی ریزدانه آبرفتی بسیار حاصلخیز قرار گرفته و این موضوع موجب جلب کشاورزان شده است. زمین‌های مرغوب کشاورزی و باغات آیسک در نواحی غربی و جنوب غربی شهر قرار دارند. کشاورزی اصلی‌ترین شغل مردم این منطقه و در سالیان اخیر با توجه به حفر چاه‌های عمیق متعدد، تقریباً تمام نواحی که خاک قابل کشاورزی داشته‌اند، به زیر کشت محصولاتی از قبیل گندم، زیره‌سبز و مخصوصاً زعفران و پسته رفته‌اند. محوطه کله‌کوب نیز در میان این مزارع و کشتزارها قرار گرفته و به همین دلیل توسط

مالک به منظور ایجاد زمین کشاورزی قابل‌کشت، کاملاً تسطیح و به صورت دو سطح که از هم یک متر ارتفاع دارند، درآمده است. لایه‌های سطحی محوطه که احتمالاً متعلق به عصر آهن و مفرغ بوده، به شدت تخریب و تقریباً از بین رفته است.

نخستین فعالیت‌های باستان‌شناسی در محوطه کله‌کوب در ۱۳۸۷ ش (گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم) و ۱۳۹۰ ش گمانه‌زنی به منظور لایه‌نگاری انجام گرفت (Anani, 2012:1). مساحت کلی این محوطه بر اساس مطالعات مذکور، حدود هفت هکتار برآورد شده و در تاریخ ۱۳۸۷/۳/۷ به شماره ۲۳۰۰۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (تصویر ۲). متأسفانه به دلیل عدم ارائه گزارش‌ها کاوش‌های صورت گرفته و انتشار نتایج آن و با توجه به اهمیت محوطه در شناسایی فرهنگ‌های پیش از تاریخ نواحی شرقی ایران، پروژه باستان‌شناسی پیش از تاریخ شرق ایران، برای ادامه فعالیت‌های پژوهشی و باستان‌شناختی در محوطه کله‌کوب در ۱۳۹۷ ش با انجام کاوش لایه‌نگاری در دو گمانه ۲×۲ متر به منظور ارائه گانه‌نگاری نسبی و مطلق محوطه، صورت پذیرفت (Azizi Kharanaghi et al., 2018, Azizi Kharanaghi et al., 2021). این کاوش‌ها در ۱۳۹۸ ش نیز پس از انجام مطالعات ژئوفیزیک و شناسایی محل‌های مناسب برای ادامه پژوهش و کاوش افقی گسترده، ادامه یافت. در فصل دوم، چهار ترانسه C، D، E و F در مرکز و بخش‌های شمالی محوطه مورد کاوش قرار گرفت و بقایای معماری صنعتی و کارگاهی شناسایی شد (Azizi Kharanaghi et al., 2019, Azizi Kharanaghi & Abe, 2022, Azizi Kharanaghi, 2022). در فصل دوم پژوهش در ترانسه E ساختار معماری شناسایی شد که با توجه به اتمام فصل کاوش، ادامه کاوش گسترده در آن به فصل سوم در ۱۴۰۱ ش موکول شد. بر اساس کاوش‌هایی که تاکنون در محوطه کله‌کوب انجام شده است، سه دوره فرهنگی مختلف بر

اساس گاه‌نگاری نسبی بر اساس یافته‌های فرهنگی از کاوش لایه‌نگاری و تاریخ‌گذاری‌های مطلق به روش کربن ۱۴ ارائه شده که از قدیم به جدید به شرح زیر است:

کله‌کوب I (دوره مس‌سنگی، هزاره پنجم پیش از میلاد)، کله‌کوب II (افق فرهنگی شوش II، فرهنگ‌های آغاز شهرنشینی، هزاره چهارم پیش از میلاد) و کله‌کوب III (عصر مفرغ، هزاره‌های سوم و دوم پیش از میلاد) ([Azizi](#)) است.

لازم به توضیح است، به دلیل تخریب گسترده لایه‌های فوقانی کله‌کوب، نهشته‌های فرهنگی دوره سوم یا دوره متأخر این محوطه به شدت آسیب‌دیده و جز چند نمونه زغال برای آزمایش کربن ۱۴ و قطعات سفالی خاکستری منسوب به این دوره، شواهد فرهنگی دیگری از جمله معماری، تاکنون شناسایی نشده است.

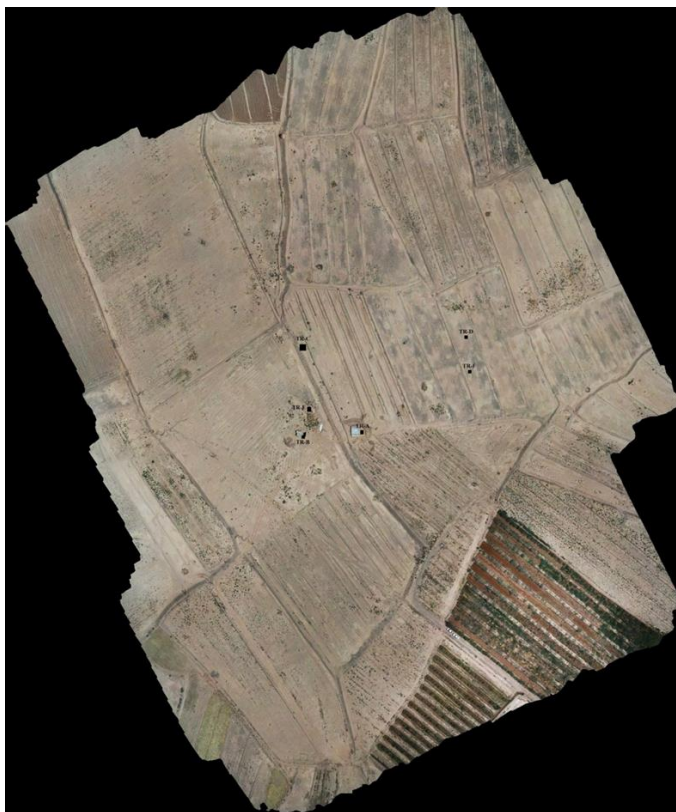

پژوهشنامه خراسان بزرگ

تابستان ۱۴۰۳ شماره ۵۵

۶

تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی محوطه کله‌کوب (تغییر و اصلاح، نگارندگان)

تصویر ۲: عکس هوایی محوطه کله‌کوب و موقعیت ترانشه‌های کاوش شده در سه فصل، ۹۷، ۹۸ و ۱۴۰۱ خورشیدی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲: بقایای معماری ترانسه‌های C و E (فصل دوم کاوش محوطه کله‌کوب، ۱۳۹۸ خورشیدی) (مأخذ: نگارندگان)

سرزمین کهن خراسان نیز خاستگاه حرکت‌ها و وقایع اساسی و همواره دارای نقشی تعیین‌کننده و سرنوشت‌ساز برای ایرانیان بوده است. متأسفانه به دلیل کمبود منابع و مأخذ مستدل تاریخی و باستان‌شناختی در جنوب خراسان و پژوهش‌های بسیار مختصر، تاکنون ابهامات بسیاری در زمینه باستان‌شناسی این خطه وجود دارد (Soroush, 2012). در ۱۲۷۹ ش تا ۱۳۵۷ ش از ۷۲۷ برنامه باستان‌شناختی در ایران فقط ۱۸ مورد یعنی کمتر از ۲٪/۵ به خراسان اختصاص داشته است، اما بعد از انقلاب اسلامی روند تحقیقات و پژوهش‌های باستان‌شناختی در خراسان سرعت یافت و اینک آن پژوهش‌ها به شناخت بیشتر ابهامات تاریخی خراسان کمک کرده است (Labaaf Khaniki, 2012: 28). در این مقاله بر پژوهش‌های باستان‌شناختی خراسان جنوبی تأکید شده است. برای نخستین بار در ۱۳۲۰ ش جمال رضایی و صادق‌کیا به‌قصد بررسی باستان‌شناختی سنگ‌نگاره‌ها و قرائت کتیبه‌های اشکانی کال جنگال گام‌هایی برداشتند (Behnia, 2002). در ۱۳۲۸ ش کارلتون کون از دانشگاه پنسیلوانیا غار خونیک در ۱۸ کیلومتری قائن که زیستگاهی مربوط به سی و پنج هزار سال پیش از میلاد بود را مورد کاوش قرار داد (Coon, 1951). بررسی نظام‌مند خراسان از شمال به جنوب در ۱۳۵۶ ش و

همان‌گونه که ذکر شد، کله‌کوب از محدود محوطه‌های باستانی در شرق ایران و استان خراسان جنوبی است که دارای توالی نهشته‌های فرهنگی دوره پیش از تاریخ است. تاکنون سه فصل کاوش باستان‌شناختی توسط نگارندگان در این محوطه صورت گرفته که منجر به کشف شواهد فرهنگی از هزاره پنجم تا دوم پیش از میلاد در این محوطه شده است. کشف شواهد معماری خشتی راست‌گوشه متعلق به هزاره پنجم پیش از میلاد و دوره مس‌سنگی (روستانشینی) برای نخستین بار در این منطقه، بیانگر حضور و استقرار جوامع انسانی حداقل از هفت هزار سال پیش در نواحی شرقی ایران است. شواهد باستان‌شناختی موجود بیانگر ارتباطات فرهنگی این جوامع با مناطق پیرامون و دوردست در ادوار مختلف استقرار کله‌کوب است. مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارت‌اند از اینکه شاخصه‌های معماری خشتی محوطه کله‌کوب در دوره مس‌سنگی چیست؟ چه شواهدی از ارتباط کله‌کوب در این دوره با مناطق دیگر وجود دارد؟ کاربری فضاهای معماری شناسایی شده از دوره مس‌سنگی در محوطه کله‌کوب، چیست؟

پیشینه پژوهش

سرزمین ایران با فرهنگ غنی و تمدن درخشان همواره کانون پژوهش‌های علمی و تحقیقات باستان‌شناختی و فرهنگی و

بیرجند قرار گرفته و فعالیت‌های باستان‌شناسی همچنان در آن ادامه دارد. گاه‌نگاری پیشنهادی کاوشگر برای این محوطه، اواخر عصر آهن III و پیشاهخامنشی است (Dana, 2019). همچنین محوطه کله‌کوب در ۱۳۹۷ ش مورد کاوش لایه‌نگاری قرار گرفت که منجر به ارائه گاه‌نگاری نسبی محوطه و شناسایی فرهنگ‌هایی از هزاره پنجم تا دوم پیش از میلاد در این محوطه شد (Azizi Kharanaghi et al., 2021). یکی از شاخص‌ترین دستاوردهای کاوش در ۱۳۹۷ ش، شناسایی فرهنگ‌های آغاز شهرنشینی (آغاز ایلامی / شوش II) با سفال‌های شاخص لبه وارخته بود که با توجه به این یافته‌ها می‌توان کله‌کوب را شرقی‌ترین حوزه گسترش این فرهنگ دانست (Azizi Kharanaghi et al., 2020). کاوش در این محوطه در ۱۳۹۸ ش (Azizi Kharanaghi et al., 2019) و ۱۴۰۱ ش (Azizi Kharanaghi & Abe, 2022) ادامه یافت که منجر به شناسایی بقایای معماری از دوره مس‌سنگی در این محوطه شد که در این پژوهش بدان پرداخته شده است.

روش پژوهش

با توجه به موضوع پژوهش و متغیرهای موردبررسی در آن، روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش کاوش‌های باستان‌شناختی و گزارش‌ها و منابع کتابخانه‌ای است.

موقعیت جغرافیایی خراسان جنوبی

خراسان جنوبی در شرق ایران با وسعت حدود ۸۹۸۲۰ کیلومترمربع ۳۴ درجه و ۶ دقیقه و ۴۲ ثانیه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۱۲ دقیقه و ۱۳ ثانیه طول شرقی واقع است. این استان که حدود ۴/۵٪ از مساحت کل کشور را در برگرفته و از لحاظ وسعت هشتمین استان کشور است که از شرق با کشور افغانستان، از شمال با استان خراسان رضوی، از شمال غربی و غرب با استان یزد، از جنوب غربی با استان کرمان و از جنوب با استان سیستان و بلوچستان

۱۳۵۷ ش به سرپرستی فائق توحیدی انجام شد و از قابلیت‌های فرهنگی و تاریخی هر یک از شهرستان‌های خراسان شناخت نسبی به دست آمد (Tohidi, 1977). بررسی قنات قصبه گناباد در ۱۳۶۹ ش توسط لباف‌خانیکی طی برنامه پژوهشی یک‌ماهه انجام شد، طول قنات حدود ۳۳۱۱۳ متر و تعداد ۴۷۲ حلقه چاه در طول آن حفر شده است. عمق مادرچاه حدود ۲۰۰ متر و کنار یکی از چاه‌های شاخه اصلی، سفال‌هایی شبیه به دهانه غلامان پیدا شده که بر این اساس قدمت آن به بیش از دو هزار سال پیش، تخمین زده می‌شود (Labaaf Khaniki, 1997). در بررسی شهرستان بیرجند در روستای لایخ‌مزار مجموعه گسترده‌ای از نقوش صخره‌ای کشف شد که بیانگر اعتقادات و هنر گذشته‌های دور و همچنین حضور اشخاص و اقوامی چون هیتالی‌ها را در آن سامان را دارد (Labaaf Khaniki & Bashash, 1994). شهرستان‌های فردوس در ۱۳۷۵ ش توسط محمود بختیاری، قائن طی دو فصل در ۱۳۷۶ ش و ۱۳۷۷ ش توسط علی حسن‌آبادی، بردسکن در ۱۳۷۷ ش توسط محمود بختیاری و سرایان در ۱۳۸۳ ش توسط علیرضا نصرآبادی موردبررسی باستان‌شناختی قرار گرفتند. محوطه تخچرآباد در ۱۳۷۸ ش توسط علی حسن‌آبادی (Labaaf Khaniki, 2012: 142 - 152)، محوطه باستانی کله‌کوب در ۱۳۸۷ ش و ۱۳۸۸ ش (یوسفی، ۱۳۸۸)، همچنین تپه کندری، استقرارگاهی از دوره پیش از تاریخ و تاریخی در شهرستان قانات در ۱۳۸۷ ش (Yousefi, 2009)، غار پارینه‌سنگی چهل‌دختران در شهرستان سربیشه (Behnia, 2002) و محوطه پیش از تاریخی سر تخت باغستان در ۱۳۸۳ ش (Zaferanlou, 2004) مورد تعیین حریم قرار گرفتند. تخچرآباد شاید تنها محوطه اواخر دوره پیش از تاریخ باشد که در استان خراسان جنوبی تاکنون چهارفصل مورد کاوش باستان‌شناختی قرار گرفته است (Dana, 2019). این محوطه در نزدیکی

تأمین می‌کردند، اما پس از شروع به کار چاه‌های عمیق، اکثر این قنات‌ها خشک شد و این مسئله باعث مهاجرت اکثر مردم این دهستان به سرایان شده است. شیب کلی این بخش خصوصاً اطراف شهر سرایان، از سمت شمال شرقی به سمت جنوب غربی است. با توجه به موقعیت قرارگیری شهر در یک پهنه هموار، عارضه خاص طبیعی پیرامون شهر سرایان وجود ندارد و تنها می‌توان به چند مسیل طبیعی اطراف شهر اشاره نمود. دو مسیل اصلی موجود در شرق قرار دارند و یک مسیل در غرب و در امتداد فرم شهر به‌عنوان محدودکننده گسترش، قابل‌ذکر هستند ([Cultural and](#)). ([Communications Office, 2005: 2/8](#)).

روش کاوش

از روش کانتکست در حفاری و برای نشان دادن تقدم و تأخر کانتکست‌های مختلف از هریس ماتریکس استفاده شد. روش کانتکست بدین‌صورت بود که هر لایه خاک که دارای بافت، رنگ، تراکم یا داده‌های فرهنگی کاملاً متفاوت و متمایز از لایه قبلی بود، کانتکست جدید در نظر گرفته می‌شد. به‌عنوان مثال، بافتی بیشتر آن را خاکستر در برگرفته با بافتی که دارای خاک متراکم و بدون خاکستر است، کانتکست‌های متفاوتی در نظر گرفته می‌شدند. کانتکست‌های مختلف بر اساس بافت خاص خود، دارای اندازه، ضخامت و ابعاد مختلفی هستند و سعی گردید که حتی‌الامکان به‌صورت همزمان در کانتکست‌های مختلف، برای جلوگیری از بهم‌ریختگی داده، حفاری صورت نگیرد. در ترانسه‌های مختلف از شماره‌های متفاوتی برای نمایش کانتکست‌های مختلف استفاده شده است. کانتکست‌های معرف معماری، همانند دیوار، اندود، توده خشت، کف، اجاق، تنور و نظایر آن در این نمودار با شکل مربع و دیگر کانتکست‌ها، همانند بافت خاک، خاکستر، زباله‌دانی و امثال آن با شکل دایره نشان داده شده است (تصویر ۴). برای ثبت و ضبط دقیق داده‌های فرهنگی

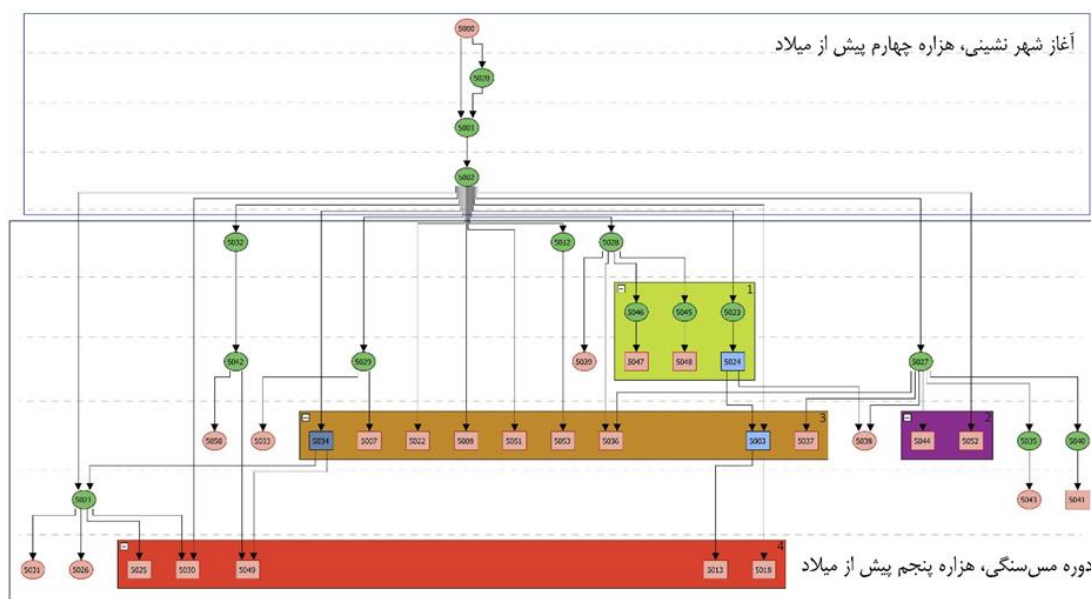
هم‌مرز است. استان خراسان در ۱۳۸۳ ش به سه استان خراسان شمالی با مرکزیت بجنورد، استان خراسان رضوی با مرکزیت مشهد و استان خراسان جنوبی با مرکزیت بیرجند، تقسیم شد. مهم‌ترین شهرستان‌های این استان عبارت‌اند از بیرجند، قائنات، نهبندان، سریشه، درمیان، فردوس، سرایان و بشرویه ([Cultural &](#)). ([Communications Office, 2005: 5](#)).

شهرستان سرایان در شمال غرب استان خراسان جنوبی واقع شده و از نظر موقعیت جغرافیایی در حدود طول شرقی ۵۸ درجه و ۲۰ دقیقه و ۴۰ ثانیه و عرض شمالی ۳۳ درجه و ۵۲ دقیقه قرار دارد. سرایان از شمال به بخش کاخک از شهرستان گناباد، از جنوب به شهرستان بیرجند، از شرق به شهرستان قائن و از غرب به شهرستان طبس محدود شده و فاصله آن تا بیرجند (مرکز استان) ۱۵۶ کیلومتر است. آب‌وهوای منطقه به دلیل وجود رشته‌کوه‌های شمال شهرستان و وجود دشت‌های کویری در جنوب به دو نوع آب‌وهوای سرد و گرم و خشک تقسیم می‌شود. مناطق شمالی به خاطر وجود رشته‌کوه‌های متعدد و دره‌های سرسبز در زمستان‌ها سرد و در تابستان‌ها معتدل است، اما بخش اعظم منطقه را دشت‌ها و بیابان‌های خشک در برگرفته است ([Anani, 2012:](#)). ([12-13](#)).

در جنوب سرایان دشت وسیعی وجود دارد که خاک آن رس و برای کشاورزی بسیار حاصلخیز است که بیشتر این زمین‌ها در زمستان پرباران از رودخانه‌های فصلی مشروب می‌شوند. در این منطقه دهستان‌های سه قلعه (بخش اعظم دشت و کویر را به خود اختصاص می‌دهد) و آیسک قرار گرفته‌اند که آیسک دارای آب‌وهوای نسبتاً معتدل‌تری است. در این نواحی بیشتر مردم به دلیل وجود چاه موتور، به کشاورزی مشغول هستند. هرچند در گذشته دهستان سه قلعه از قنات‌های پرآبی برخوردار بوده که آب شرب و کشاورزی را

شده، بدین‌صورت که به هر یک از داده در هر کانتکست و در هرروز شماره مشخصی داده می‌شد. این شماره در ترانسه‌های مختلف، متفاوت است.

مختلف بر اساس کانتکست‌های متفاوت و تاریخ‌های مختلف، از روش شماره ثبتی (Registry Number یا RN) به‌اختصار (RN) برای هر داده در تاریخ‌های مختلف استفاده

تصویر ۱ نمودار هریس (توالی فرهنگی کانتکست‌های شناسایی شده) ترانسه E در فصل سوم کاوش محوطه کله‌کوب (مأخذ: نگارندگان)

شرح کاوش میدانی

۱۶۰ سانتی‌متر از نقطه ثابت در این فصل متوقف شد (تصویر ۵). در انتها، پس از مستندنگاری دقیق و با رعایت نکات حفاظتی ترانسه مزبور با ماسه‌بادی، پر شد. ازجمله مهم‌ترین مواد فرهنگی یافت شده در این فصل کاوش می‌توان به چوب‌خ‌های سنگی، سنگ وزنه‌ها، توکن، سرنیزه مفرغی و حجم بسیار زیادی از گونه‌های مختلف ابزار سنگی و سفال اشاره کرد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود. با یک نگاه کلی به ۴۲ کانتکست و مواد فرهنگی یافت شده، می‌توان دو دوره فرهنگی و ۴ فاز معماری را تفکیک کرد. این فازبندی به ترتیب تقدم به تأخر به شرح زیر است (تصویر ۴). دوره متأخرتر که شامل کانتکست‌های ۵۰۰۰، ۵۰۰۱ و ۵۰۰۲ است که در تمامی ترانسه شواهد آن به‌صورت گسترده دیده می‌شود، نهشته‌های فرهنگی متعلق به هزاره چهارم پیش از میلاد است. سفال‌های شاخص به‌دست‌آمده از این دو کانتکست شامل سفال‌های لبه وارخته و سینی‌های بانسی، همگی گونه‌های شاخص سفال‌های آغاز شهرنشینی و فرهنگ‌های هزاره چهارم پیش از میلاد در محوطه کله‌کوب

در روزهای پایانی دومین فصل کاوش محوطه کله‌کوب در ۱۳۸۸ش، ساختار معماری خشتی منظمی در ترانسه E شناسایی شد که با توجه به اتمام زمان و بودجه کاوش، ادامه مطالعه این ساختار به فصل بعد موکول شد. پس از وقفه‌ای نسبتاً طولانی به دلیل شیوع بیماری کووید ۱۹ و عدم امکان تأمین بودجه کاوش، پس از سه سال در ۱۴۰۱ش اعتبار کاوش از سوی اداره کل محترم استان تخصیص داده‌شده و با توجه به میزان اندک اعتبار تخصیصی، تنها امکان گسترش کاوش پیرامون سازه خشتی در ترانسه E میسر گردید. ابعاد فضای کاوش شده ۳×۴ متر بود و کاوش با گسترش فضای پیرامون این ترانسه و تبدیل آن به فضایی با ابعاد ۱۰×۱۰ متر، صورت پذیرفت. ارتفاع آغازین ترانسه E ۱۳۵۸/۵۰ متری از سطح دریا قرار دارد که به‌عنوان نقطه ثابت اندازه‌گیری در این ترانسه انتخاب شد. کاوش در این ترانسه با شناسایی ۴۲ کانتکست شامل سازه‌های معماری، بافت‌های طبیعی و فرهنگی به همراه حجم زیادی از مواد فرهنگی در بیشینه عمق

هستند که در ادوار بعد به ساختار معماری فاز سوم اضافه شده‌اند. کانتکست ۵۰۵۲ که یک دیوار خشتی با راستایی شمال غربی-جنوب شرقی به طول ۱۹۰ سانتی‌متر است، به‌صورت کاملاً موازی و نزدیک دیوار ۵۰۵۱ از فاز سوم معماری قرار دارد. با این شواهد، احتمالاً این دیوار که از یک ریح خشت‌های ۲۵×۲۵ سانتی‌متر تشکیل شده، در فاز دوم معماری به‌منظور وجود یک پشتیبان و یا تحمل بخشی از بار سقفی که بر روی دیوار ۵۰۵۱ وارد می‌شده در این محل ساخته شده است. دیوارک ۵۰۴۴ کانتکست دیگری است که به نظر باید آن‌ها متعلق به الحاقات ثانویه فاز سوم معماری در این محدوده دانست. این دیوارک نیز با راستایی حدوداً شرقی-غربی و در بخش شمال غربی ترانشه به طول ۱۰۰ و عرض ۲۰ سانتی‌متر به دیوار ۵۰۳۷ از فاز سوم اضافه شده است. ساخت این دیوارک در این بخش و الحاق آن به دیوار ۵۰۳۷ باعث شکل‌گیری فضایی نسبتاً بسته در بخش شمالی ترانشه گردیده است (تصاویر ۴، ۶).

فاز سوم: بقایای فاز سوم معماری که بیشترین سازه‌های معماری در ترانشه E را در برمی‌گیرد شامل کانتکست‌های ۵۰۵۳، ۵۰۰۹، ۵۰۲۲، ۵۰۳۴، ۵۰۳۶، ۵۰۲۷، ۵۰۵۱ و ۵۰۵۲ هستند. دیوارهای ۵۰۳۷، ۵۰۵۱، ۵۰۰۳، ۵۰۲۲، ۵۰۳۴ همگی در راستای شمال غربی به جنوب شرقی قرار دارند و به نظر دیوارهای اصلی این فاز باشند و سایر فضاها در ارتباط با آن‌ها شکل‌گرفته‌اند. دیوارهای ۵۰۳۶، ۵۰۵۲ و ۵۰۰۹ نیز در جهت شمال شرقی به جنوب غربی ساخته و به بقیه دیوار-های این فاز چفت‌وبست شده‌اند (تصویر ۶).

به‌طورکلی، این دیوارهای عموماً موازی ۳ فضای معماری طولی و کشیده شبیه به سالن‌هایی با راستای شمال غربی-جنوب شرقی را می‌دهند. ابعاد این فضاها به ترتیب از غرب به شرق ۵۸۰×۱۵۰، ۲۲۵×۶۵۰ و ۱۰۰×۷۷۵ سانتی‌متر بوده و مشخصاً دو فضای غربی به‌هم‌پیوسته‌اند و از طریق فضا-های خالی در جنوب و شمال دیوار ۵۰۰۳ به همراه دارند.

هستند (تصویر ۸، شماره‌های ۱ تا ۹). دوره فرهنگی دوم که دقیقاً در زیر نهشته‌های فرهنگی فوقانی (فرهنگ‌های هزاره چهارم پیش از میلاد) قرار دارند، شواهد فرهنگی متعلق به هزاره پنجم قبل از میلاد و آثار و بقایای معماری خشتی راسته گوشه‌ای هستند که به چهار فاز مختلف تقسیم می‌گردند:

فاز یک: معماری ترانشه E که مشخصاً جدیدترین و متأخرترین مرحله ساخت‌وساز در این ترانشه هست شامل کانتکست‌های ۵۰۲۳، ۵۰۲۴، ۵۰۴۵، ۵۰۴۶، ۵۰۴۷ و ۵۰۴۸ است. تمامی این کانتکست‌ها در بخش غربی ترانشه واقع شده و شامل سازه و بافت‌هایی مرتبط با فعالیت‌های کارگاهی هستند. کانتکست‌های ۵۰۲۳ و ۵۰۲۴ به‌وضوح و آشکارا سازه حرارتی را به‌صورت یک اجاق مدور بر روی دیوار ۵۰۰۳ تشکیل می‌دهند. به نظر می‌رسد این اجاق بعد از تخریب دیوار ۵۰۰۳ که متعلق به فاز سوم معماری است، بر روی آن ساخته شده است. ساختار مدور اجاق قطر تقریبی به‌اندازه ۱۱۰ سانتی‌متر دارد و به‌وسیله یک ردیف خشت مورب ایجاد شده است. کف آن به‌صورت لایه‌ای حرارت دیده و سرخ درآمده و فضای داخل اجاق نیز با انباشتی از شن، ماسه و خاکستر پر شده که شماره کانتکست ۵۰۲۳ به آن تعلق داشت. کانتکست‌های ۵۰۴۵ و ۵۰۴۶ نیز محتویات و انباشت ۲ چاله ۵۰۴۷ و ۵۰۴۸ هستند که در ربع جنوب غربی ترانشه و در زیر کانتکست ۵۰۲۸ قرار دارند. بافت این دو انباشت و پرشدگی چاله‌ها شامل شن، ماسه، قلوه‌سنگ و زغال است. این چاله‌ها بیضی‌شکل بوده و در فاصله ۳۰ سانتی‌متری یکدیگر قرار دارند. بر اساس شواهد فعلی نمی‌توان کاربری و دلیل حفر و سپس روند انباشت این چاله‌ها را تعیین نمود؛ اما می‌توان آن‌ها را متعلق به متأخرترین فاز از بقایای باستان‌شناختی این ترانشه دانست (تصویر ۴ و ۶).

فاز دو: معماری این ترانشه شامل کانتکست‌های ۵۰۴۴ و ۵۰۵۲ می‌شود که در نیمه شمال غربی ترانشه E قرار گرفته‌اند. درواقع، به نظر می‌رسد هر دو این دیوارهای خشتی الحاقاتی

یکی از این دو راه ارتباطی بین فضاهای غربی و مرکزی، فاصله‌ای به عرض ۵۰ سانتی‌متر است که بین دیوارهای ۵۰۵۱ و ۵۰۰۳ قرار دارد. دیگر درگاه و یا مسیر دسترسی بین این دو سالن نیز فضایی به عرض ۵۰ سانتی‌متر در بین دیوارهای ۵۰۰۳ و ۵۰۰۹ است. به نظر می‌رسد دیوار ۵۰۰۳ که در وسط این دو فضا قرار گرفته و آن را به دو بخش تقسیم کرده به نوعی با توجه به عرض بیشترش نسبت به دیوارهای جانبی می‌توانسته فشار سقف این فضاهای معماری را نیز تحمل کرده و نقشی شبیه به دیوار حمال یا ستون در بخش مرکزی سقف داشته باشد. کانتکست ۵۰۰۷ نیز یک سازه مدور خشتی به قطر ۱۱۰ سانتی‌متر است که در میان آن، چاله‌ای به قطر ۶۰ سانتی‌متر قرار دارد. این سازه در فضای خالی سالن مرکزی و نزدیک دیوار ۵۰۰۳ قرار گرفته، اما کاربری آن معلوم نیست. سالن شرقی نیز فضایی خالی به طول بیش از ۷ متر بین دیوارهای ۵۰۲۲، ۵۰۳۴ و ۵۰۵۳ است.

با توجه به شیوه خشت‌چینی و سبک معماری غالب سازه‌های این فاز می‌توان این احتمال را در نظر گرفت که تمام بخش‌های سازه‌های معماری این فاز به‌طور هم‌زمان و یا پیوسته ساخته نشده‌اند. برای مثال، در میانه طول دیوار ۵۰۲۲ که بیشتر آن با یک رج خشت عرضی ساخته شده، ۲ جفت خشت دوتایی به‌صورت طولی و در راستای دیوار به‌کاررفته است. وضعیتی شبیه به این شرایط در امتداد بخش شمالی دیوار ۵۰۳۴ از محلی که الحاق آن به دیوار ۵۰۳۰ نیز قابل‌مشاهده است. در این بخش برخلاف نیمه جنوبی دیوار از دو رج خشت نامنظم در طول دیوار استفاده گردیده است.

به‌طورکلی، بقایای معماری این فاز که فرهیخته‌ترین شواهد معماری در ترانسه E را تا به حال شامل می‌شوند در بخش‌هایی بر روی بقایای فاز قدیمی‌تر و یا در پیوند و الحاق با بخش‌هایی از آن‌ها شکل گرفته‌اند. برای مثال، دیوار ۵۰۳۴ بر روی دیوار ۵۰۴۹ ساخته شده و در فاصله کوتاهی به دیوار

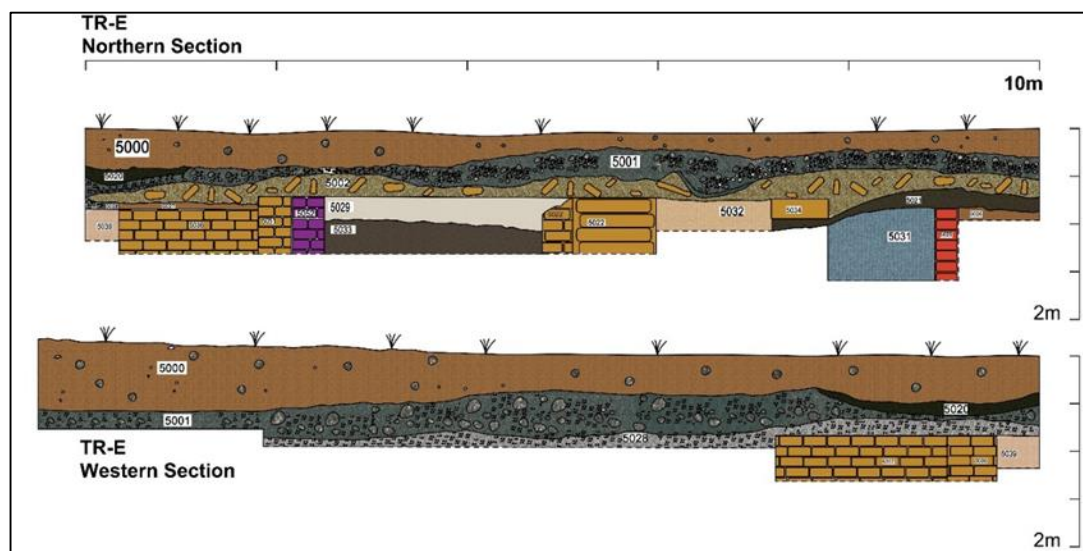
۵۰۳۰ از فاز چهارم الحاق شده است. دیوارهای ۵۰۰۳ و ۵۰۰۹ نیز در مرکز ترانسه مشخصاً بر روی دو دیوار ۵۰۱۳ و ۵۰۱۸ که در فصل گذشته در کف ترانسه شناسایی شده بودند، ساخته شده‌اند (تصاویر ۴، ۶).

فاز چهارم: شامل قدیمی‌ترین بقایای معماری می‌شود که تا به حال در این ترانسه یافت شده است. بقایای این فاز شامل کانتکست‌های ۵۰۱۳، ۵۰۱۸، ۵۰۳۰، ۵۰۲۵ و ۵۰۴۹ است. دیوارهای ۵۰۲۵ و ۵۰۳۰ که در قسمت شمال شرقی ترانسه قرار دارند سازه‌های خشتی یک رج‌های هستند که دو ضلع یک فضای معماری را تشکیل می‌دهند. دیوار ۵۰۲۵ به طول ۱۳۰ سانتی‌متر و عرض ۳۰ سانتی‌متر راستای شمال غربی-جنوب شرقی دارد و در بین دو دیواره شرقی و شمالی ترانسه قرار دارد. ارتفاع دقیق این دیوار مشخص نیست، اما با کاوش فضای میانی آن بیش از ۱۰۵ سانتی‌متر از آن کشف شد. بدنه غربی این دیوار در چند دوره با لایه‌هایی از اندود گلی پوشانده شده و در بخش‌هایی آثار سرخی حرارت بر روی اندود و بدنه دیوار به‌خوبی قابل‌مشاهده است. امتداد جنوب شرقی این دیوار و در محلی که زیر دیواره شرقی ترانسه قرار دارد، به جهت شرق پیچیده و بقیه آن در محدوده بیرون ترانسه ادامه می‌یابد. دیوار ۵۰۳۰ نیز از تمام جنبه‌های معماری و فنی مشابه دیوار ۵۰۲۵ است. تنها تفاوت در جهت و زاویه قرارگیری آن‌هاست. دیوار ۵۰۳۰، طولی ۱۹۰ سانتی‌متری و راستایی تقریباً شرقی-غربی دارد. به نظر می‌رسد دیوار ۵۰۳۴ که متعلق به فاز سوم معماری در این ترانسه هست، در زمان احداث بخش انتهایی این دیوار ساخته شده است، اما با توجه به شکل قرارگیری کانتکست ۵۰۲۱ که روی دیوارهای فاز چهارم را پوشانده و بخشی از آن در زیر دیوار ۵۰۳۴ فرو می‌رود، احتمال استفاده از مجموعه دیوارهای این دو فاز به‌صورت هم‌زمان، بسیار ضعیف است. کانتکست ۵۰۴۹ نیز که دیواری با راستای شمال غربی-جنوب شرقی و با فاصله‌ای کم از دیوار ۵۰۳۰ قرار دارد یکی

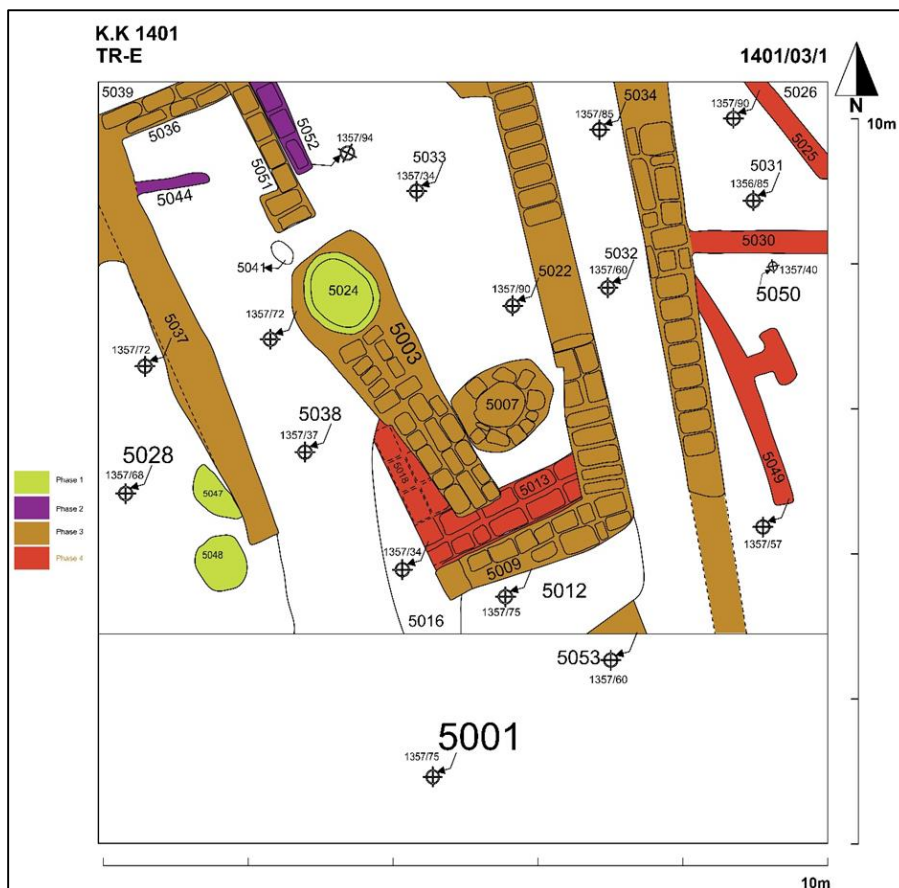
و عرض ۶۰ سانتی‌متر با راستایی شمال شرقی-جنوب غربی است که بخشی از آن توسط دیوارهای ۵۰۲۲ و ۵۰۰۳ تخریب شده و در زیر آن‌ها قرار گرفته است. این دیوار از دو رج خشت به ابعاد ۵۵×۲۵ سانتی‌متر ساخته شده، اما همچنان از ارتفاع آن به علت عدم ادامه کاوش بیش از این عمق اطلاعی در دست نیست. دیوار ۵۰۱۸ نیز که در امتداد غربی دیوار ۵۰۱۲ و هم‌سطح با آن قرار دارد، سازه‌ای با دو رج خشت است که بخشی از آن در زیر دیوار ۵۰۰۳ قرار گرفته و اطلاعات بیشتری از شرایطش در دسترس نیست. در یک نگاه می‌شود تشخیص داد که بخش زیادی از بقایای معماری این فاز یا در زیرساخت‌های معماری متأخرتر قرار گرفته‌اند و یا بخش‌هایی از آن‌ها توسط ساخت‌وسازهای بعدی تخریب شده‌اند، اما با این حال نمی‌توان از آن‌ها چشم‌پوشی کرد و برای مشخص شدن بیشتر وضعیت این بقایا یا باید فضای کاوش در امتداد آن‌ها افزایش یابد و یا بخشی از معماری قرار گرفته بر روی آن‌ها در فصل آینده کاوش برداشته شود که راه منطقی و اصولی نخواهد بود (تصاویر ۴، ۶).

دیگر از سازه‌های معماری فاز چهارم است. این دیوار نیز مانند دو دیوار دیگر هم‌دوره خود از یک رج خشت به طول ۲۴۰ و عرض ۳۰ سانتی‌متر با پشتیبانی به شکل حرف T لاتین ساخته شده است. ساقه و بدنه پشتیبان با یک ردیف و سر آن با دو عدد خشت به ابعاد کلی ۷۰×۵۰ سانتی‌متر در جهت شرقی دیوار ساخته شده و به نظر با توجه به چفت-وبست ساقه به دیوار می‌توان زمان ساخت آن‌ها را در یک دوره دانست. امتداد شمالی این دیواره نیز در نزدیکی محل اتصال دیوار ۵۰۳۰ به زیر دیوار فاز متأخرتر یعنی ۵۰۲۴ می‌رود. با این اوصاف، شاید دور از ذهن نباشد که امتداد هر دو دیوار ۵۰۳۴ و ۵۰۳۰ پیش از ساخت دیوار فاز سوم بر روی آن‌ها به هم می‌رسیده و الحاق می‌شده است.

کانتکست‌های ۵۰۱۲ و ۵۰۱۸ نیز که در کف ارتفاعی کاوش در ترانشه E فصل ۱۳۹۸ یافت شده بودند را هم باید متعلق به این فاز دانست. تا به حال تنها بخش کمی از این دو دیوار خشتی یافت شده و بقیه امتدادشان توسط معماری فاز سوم پوشانده شده است. دیوار ۵۰۱۳ سازه‌ای به طول ۲۲۰

تصویر ۵: مقاطع شمالی و شرقی ترانشه E و توالی نهشته‌های فرهنگی این ترانشه (مأخذ: نگارندگان)

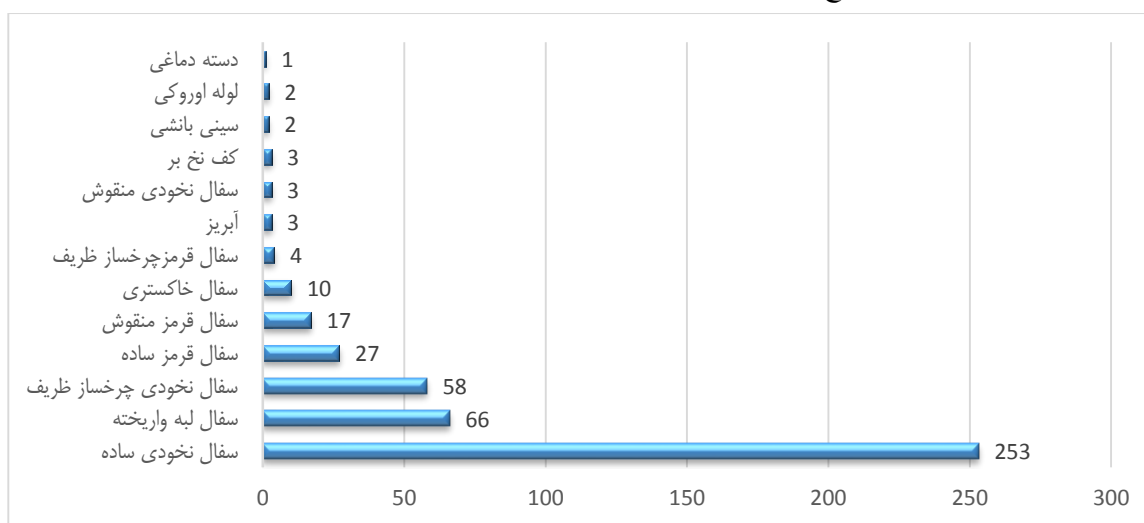

تصویر ۶: فازبندی فضاهای معماری شناسایی شده در ترائشه E (مأخذ: نگارندگان)

جدید، این ۱۳ گروه مختلف سفالی به سه دوره فرهنگی مختلف تعلق دارند: هزاره دوم، هزاره چهارم و هزاره پنجم پیش از میلاد. در ادامه گونه‌های مختلف سفالی بر اساس دوره‌های تاریخی، معرفی می‌شوند.

سفال

در سومین فصل کاوش‌های محوطه کله‌کوب، تعداد ۴۴۹ قطعه سفال شاخص در ۱۳ گروه مختلف شناسایی و تفکیک شد (تصویر ۷). بر اساس توالی گاه‌نگاری کله‌کوب و مطالعات مقایسه‌ای نسبی و تاریخ‌گذاری‌های پیشین و

تصویر ۷: گونه‌های مختلف سفال‌های شناسایی شده از سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه کله‌کوب (مأخذ: نگارندگان)

سفال خاکستری: تعداد ۱۰ قطعه سفال خاکستری از سه لایه فوقانی ترانشه (کانتکست‌های ۵۰۰۰، ۵۰۰۱ و ۵۰۰۲) به‌دست‌آمده است. این سفال‌ها در بافت اصلی خود نیستند و از لایه‌های بالایی به لایه‌های متعلق به هزاره چهارم پیش از میلاد نفوذ کرده‌اند. سفال‌های خاکستری چرخ‌ساز، در دو گونه ظریف و متوسط هستند. آمیزه آن‌ها معدنی و از حرارت کافی در پخت برخوردار هستند. دارای پوشش رقیق گلی به رنگ خاکستری و عموماً ساده هستند. این‌گونه سفالی در کله‌کوب به اوایل هزاره دوم پیش از میلاد، تاریخ‌گذاری می‌شود (تصویر ۸، شماره ۱۰).

سفال لبه واریخته: کاسه لبه واریخته ظرفی دست‌ساز، خشن با لبه‌های به بیرون برگشته است که اغلب سطح بیرونی آن متخلخل و سطح داخلی آن به کمک دست مرطوب تا حدی صاف شده است (تصویر ۸، شماره‌های ۷، ۴-۱). ۶۶ قطعه سفال از این‌گونه در سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه کله‌کوب، شناسایی شده است (تصویر ۷). کاسه لبه واریخته از مناطق متعددی در میان‌رودان، ایران و مناطق معدودی در پاکستان شناسایی شده است. این‌گونه سفالی از مناطق متعددی از جنوب غرب تا جنوب شرق، مرکز و غرب فلات ایران به‌دست‌آمده است. محدوده جغرافیایی پراکنش کاسه لبه واریخته نشان‌دهنده گسترش وسیع این فرهنگ سفالی در میان‌رودان و فلات ایران است. کاسه لبه واریخته از جنوب ترکیه تا جنوب غربی پاکستان به‌دست‌آمده است، اما در خراسان و سیستان و همچنین در شمال غرب ایران نمونه‌های این ظروف به دست نیامده است ([Mutin, 2013: 61-62](#)). کاربرد کاسه لبه واریخته را در بازه زمانی حدود ۳۵۰۰ تا ۲۷۰۰ پم در نظر گرفت که در حدود ۸۰۰ سال و برای استفاده از یک‌گونه ظرف سفالی مدت‌زمان چشمگیری است ([Abdi, 1999: 66](#)). در محوطه کله‌کوب، در هر دو گمانه A و B لایه انباشت سفال شامل کاسه لبه واریخته و سینی بانسی وجود دارد ([Azizi](#)

سفال‌هایی که به علت حرارت زیاد به رنگ سبز-خاکستری درآمده‌اند، دیده می‌شود که نشان‌دهنده احتمال تولید محلی کاسه لبه واریخته در این محوطه است. این گونه‌های سفالی نیز همراه با دیگر گونه‌های سفال‌های شاخص هزاره چهارم از دوره کله‌کوب II شناسایی و به هزاره چهارم پیش از میلاد تاریخ‌گذاری می‌شوند.

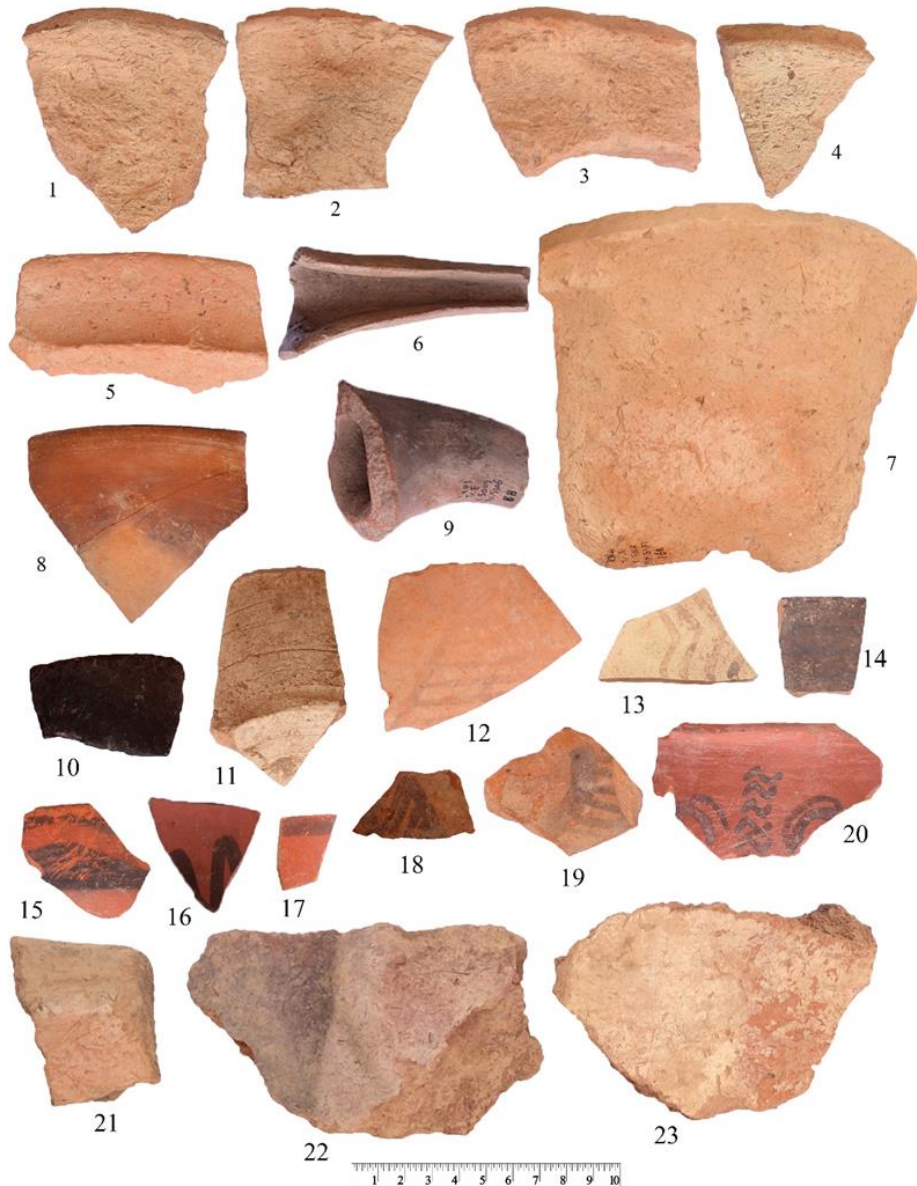
کاسه‌های کف نخ بُر، سینی بانسی، ظروف دسته دماغی، لوله و آبریز: این گونه‌ها همگی از گونه‌های شاخص سفال‌های هزاره چهارم پیش از میلاد از دوره کله‌کوب II هستند و تعداد ۸ قطعه از این گونه‌ها در سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی کله‌کوب در ترانشه E شناسایی شده است (تصویر ۷). این سفال شامل کاسه‌های ساده با دهانه باز، چرخ‌ساز (احتمالاً چرخ‌کُند) و خشنی هستند که دارای آمیزه شن، حرارت مناسب و پوشش گلی رقیق هستند. رنگ مغز سفال در طیفی از نخودی تا نارنجی قرار داشته و جداسازی سفال از چرخ سفالگری به‌وسیله نخ صورت گرفته که علامت آن بر کف سفال‌ها به‌صورت خطوطی موازی قابل‌مشاهده است و چون این خطوط صاف و کاملاً موازی نیستند، احتمالاً از چرخ سفالگری کُند برای تولید این‌گونه سفال استفاده شده است (تصویر ۸، شماره ۱۱). از محوطه تپه قبرستان دشت قزوین نیز نمونه‌های مشابهی شناسایی شده است ([Fazeli Nashli, 2006: 147, Fig: 4 - 21](#)), یک قطعه سینی بانسی نیز در این میان مشاهده می‌شود (تصویر ۸، شکل ۵). این گونه سفالی دارای کف تخت و دیواره کوتاه و لبه به بیرون برگشته است. در فرهنگ‌های شوش II (اوروک متأخر) در جنوب غرب ایران و دوره بانس در تُل ملیان فارس، گونه‌های مشابه آن شناسایی شده است ([Alden, 1979: 253, Fig:](#) [33](#)). ظروف دسته دماغی (نوع اوروکی)، لوله‌های آبریز و آبریزها، سفال‌هایی ساده، نخودی و عموماً خشن با آمیزه

معدنی هستند که به تعداد محدود از این کاوش‌ها شناسایی شده‌اند (تصویر ۸، شکل‌های ۶، ۹).

سفال نخودی ساده و منقوش: این‌گونه سفالی در تمامی توالی لایه‌نگاری کاوش شده، در لایه‌های تحتانی ترانشه E و در میان بافت معماری مربوط به هزاره پنجم پیش از میلاد این ترانشه، شناسایی شده‌اند و به دوره مس‌سنگی کله‌کوب، منسوب می‌گردند؛ هرچند که گونه‌های مختلف آن در لایه‌های مختلف شناسایی شده است (تصویر ۷). در لایه‌های تحتانی خشن با آمیزه شن درشت و در لایه‌های فوقانی ظریف‌تر شده و آمیزه آن نیز شن زیر دانه است. این سفال دست‌ساز بوده و طیف رنگی آن از نخودی تیره تا نخودی مایل به قرمز یا نارنجی را در برمی‌گیرد. عموماً قطعات سفال با پوشش رقیق گلی پوشیده شده و در گونه‌های خشن حرارت ناکافی و در گونه‌های ظریف و منقوش حرارت کافی است. گونه‌های ظریف عموماً چرخ‌ساز هستند و فرم ظروف

بیشتر ساده و شامل کاسه‌هایی دهانه باز با لبه‌های ساده هستند؛ هرچند که کاسه‌های نسبتاً عمیق با لبه عمودی و دیگچه‌های کوچک هم مشاهده می‌شود (تصویر ۸، شماره‌های ۲۱-۲۲).

سفال‌های قرمز: به زیر گونه‌های ساده و منقوش تقسیم می‌شوند. این‌گونه سفالی تنها درصد اندکی از مجموعه سفالی کله‌کوب را شامل می‌شود و در توالی لایه‌نگاری محوطه به دوره I کله‌کوب تعلق دارد که تاریخ پیشنهادی برای آن هزاره پنجم پیش از میلاد است (تصویر ۷). این سفال‌ها ظریف، دست‌ساز، دارای حرارت کافی و آمیزه شن بسیار نرم، دارای پوشش قرمز رنگ، مغز عموماً خاکستری رنگ هستند که با خطوط ساده یا متقاطع هندسی به رنگ سیاه تزیین شده‌اند. فرم غالب این‌گونه کاسه‌های ساده دهانه باز به لبه ساده است (تصویر ۸، شماره‌های ۲۰-۱۴).

تصویر ۸: گونه‌های مختلف سفالی شناسایی شده از سومین فصل کاوش محوطه کله‌کوب در ترانسه E (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۱: اطلاعات و مقایسه سفال‌های شکل ۸

شماره	عنوان	منبع
۱	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۱، ارتفاع ۶۳، ضخامت ۱۷ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، لبه وارخته، هزاره چهارم پیش از میلاد.	Delougaz, Kantor, 1996, Plate:17, F.
۲	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۶، ارتفاع ۵۰، ضخامت ۱۴ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، لبه وارخته، هزاره چهارم پیش از میلاد.	Hessari et al, 2017: Fig: 1:4 Fazeli Nashli, 2006: Fig: 4-22 Majidzadeh, 2010, Fig: 3:43
۳	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۲، ارتفاع ۵۱، ضخامت ۱۵ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، لبه وارخته، هزاره چهارم پیش از میلاد.	Ghasemi et al, 2018: 60, Fig: 6 Zagarell, 2008: 485, Fig: 7:27

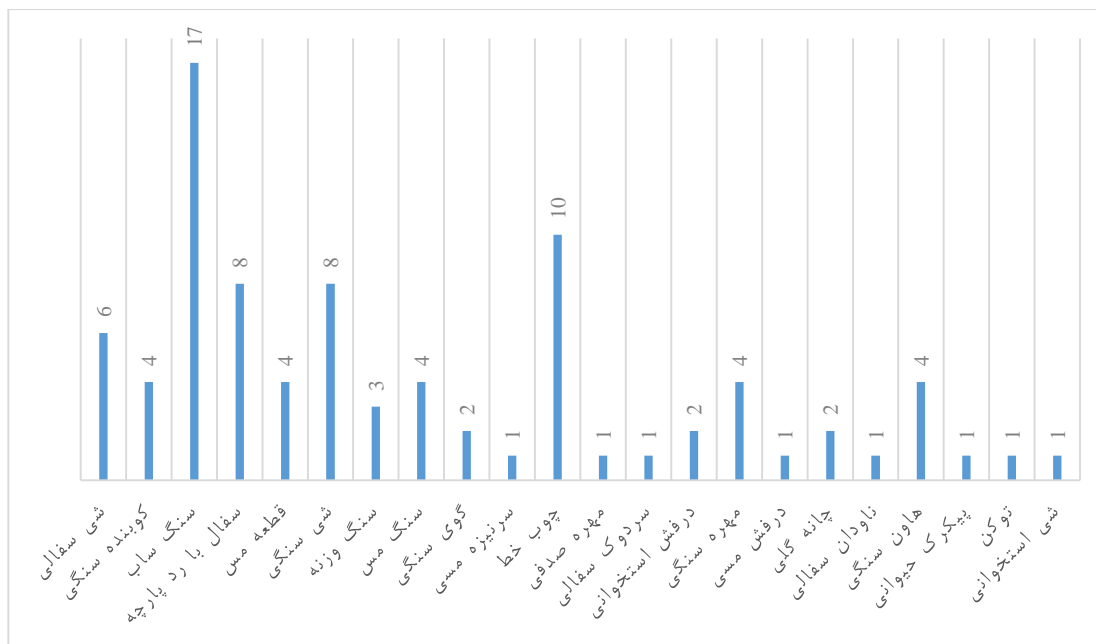
Delougaz, Kantor, 1996, Plate: 83, L. Sarlak, 2011: 477, Fig: 18	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۶، ارتفاع ۵۰، ضخامت ۱۴ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، لبه وارخته، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۴
Delougaz, Kantor, 1996, Plate: 86, DD. Karlovsky, Potts, 2001, PHASE IVC2: E. Helwing, 2011: 247, fig 35: 191. Sarlak, 2011: 477, 539, 7AV38: 303	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۴۳، ارتفاع ۴۱، ضخامت ۱۵ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، سینی بانثی، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۵
Alden, 1979, P:270, No: 9. Karlovsky, Potts, 2001, PHASE IVC2: 1. 4A	کانتکست ۵۰۰۱، آبریز، طول ۸۶، عرض ۴۲، ضخامت ۶ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۶
Delougaz, Kantor, 1996, Plate: 83, L. Sarlak, 2011: 477, Fig: 18	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۲، ارتفاع ۱۲۰، ضخامت ۱۸ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، پوشش درونی و بیرونی نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، لبه وارخته، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۷
Vahdati, 2014: 14, Fig: 2: h. Azizi Kharanaghi et al., 2016: 74, Fig: 17 Azizi Kharanaghi et al., 2017, No: 38	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۲۱، ارتفاع ۶۵، ضخامت ۴ میلی‌متر، چرخ‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، پوشش درونی و بیرونی قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۸
Delougaz, Kantor, 1996, P: 44. 2014, P: 151, D. Alizadeh,	کانتکست ۵۰۰۱، آبریز، طول ۵۷، عرض ۵۵، ضخامت ۹ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۹
	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۱۳، ارتفاع ۳۵، ضخامت ۵ میلی‌متر، چرخ‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل خاکستری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، هزاره دوم پیش از میلاد.	۱۰
Delougaz, Kantor, 1996, Plate: 17, Q. Alizadeh, 2014, P:129, J. Fazeli Nashli, 2006: Fig: 4-21 Kopnick, 2016, Fig: 4-15	کانتکست ۵۰۰۱، کف نخ‌پُر، قطر ۱۰، ارتفاع ۲۵، ضخامت ۷ میلی‌متر، چرخ‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۱۱
	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۱۶، ارتفاع ۷۱، ضخامت ۵ میلی‌متر، چرخ‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، پوشش درونی و بیرونی قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.	۱۲
	کانتکست ۵۰۰۱، بدنه، طول ۵۹، عرض ۳۶، ضخامت ۶ میلی‌متر، چرخ‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره چهارم پیش از میلاد.	۱۳
Vahdati, 2014: 14, Fig: 2: h. Azizi Kharanaghi et al., 2016: 74, Fig: 17 Azizi Kharanaghi et al., 2017, No: 38	کانتکست ۵۰۰۲، لبه، قطر دهانه ۲۱، ارتفاع ۲۸، ضخامت ۴ میلی‌متر، چرخ‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، پوشش درونی و بیرونی قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.	۱۴

۱۵	کانتکست ۵۰۰۱، لبه، قطر دهانه ۱۳، ارتفاع ۲۸، ضخامت ۳ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، پوشش درونی و بیرونی قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۱۶	کانتکست ۵۰۰۱، بدنه، طول ۴۲، عرض ۴۱، ضخامت ۳ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۱۷	کانتکست ۵۰۰۱، بدنه، طول ۲۸، عرض ۲۲، ضخامت ۳ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۱۸	کانتکست ۵۰۲۸، بدنه، طول ۴۰، عرض ۲۰، ضخامت ۵ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۱۹	کانتکست ۵۰۰۲، بدنه، طول ۶۰، عرض ۴۸، ضخامت ۷ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۲۰	کانتکست ۵۰۲۲، لبه، قطر دهانه ۱۳، ارتفاع ۵۰، ضخامت ۷ میلی‌متر، دست‌ساز، نقش هندسی خارج، رنگ خارج، مغز و داخل قرمز آجری، پوشش درونی و بیرونی قرمز آجری، آمیزه معدنی، حرارت کافی، پوشش گلی رقیق، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۲۱	کانتکست ۵۰۲۵، لبه، طول ۱۸، ارتفاع ۵۰، ضخامت ۱۵ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت ناکافی، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۲۲	کانتکست ۵۰۲۵، بدنه، طول ۱۱۸، عرض ۶۷، ضخامت ۲۲ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت ناکافی، هزاره پنجم پیش از میلاد.
۲۳	کانتکست ۵۰۲۵، بدنه، طول ۱۲۰، عرض ۷۶، ضخامت ۲۴ میلی‌متر، دست‌ساز، رنگ خارج، مغز و داخل نخودی، آمیزه گیاهی، حرارت ناکافی، هزاره پنجم پیش از میلاد.

یافته‌های ویژه

یافته‌های باستان‌شناختی را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم نمود: یافته‌های عمومی (General Finds) و یافته‌های ویژه (Special Finds) که البته مصادیق این دو گروه بر اساس نوع محوطه، دوره تاریخی محوطه و اهداف تحقیقاتی کاوشگر می‌تواند مختلف باشد، اما در صورت کلی به یافته‌هایی که تقریباً در هرروز و در تمامی لایه‌های فرهنگی

به‌وفور یافت می‌شوند، یافته‌های عمومی گفته می‌شود که بهترین مثال در این خصوص، سفال است. سفال فراوان‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین داده باستان‌شناسی است که تمامی نتایج مقدماتی و ابتدایی حین و پس از کاوش مخصوصاً در دوره پیش از تاریخ، منتج از آن است. استخوان‌های حیوانی را نیز در بسیاری از موارد می‌توان به‌عنوان یافته‌های عمومی در نظر گرفت.

تصویر ۹: تنوع یافته‌های ویژه ترانسه E، سومین فصل کاوش محوطه کلهکوب (مأخذ: نگارندگان)

صنعتی-کارگاهی (تولید سفال و احتمالاً ذوب مس) و ذخیره‌سازی دانست. در هزاره چهارم پیش از میلاد با افزایش تولیدات صنعتی و لزوم حسابداری دقیق کالاها از ابزارها مختلفی همچون توکن، گوی‌های حاوی توکن، خط و نگارش بر تبت‌های گلی استفاده می‌شد، یکی از این آثار که نشان‌دهنده وجود آثار مربوط به حسابداری در محوطه کلهکوب است، چوب‌خط‌های سنگی هستند. این چوب‌خط‌ها عموماً از سنگ‌های ماسه‌ای نرم خاکستری‌رنگی که به صورت تخت و نازک درآورده‌اند، درست شده‌اند و بر روی یک وجه آن خطوط هندسی ساده موازی و متقاطع ایجاد شده است. دیگر یافته‌ها همچون توکن، پیکرک حیوانی، درفش و سرنیزه مسی، سردوک‌های سفالی و غیره نیز دیگر یافته‌های ویژه شناسایی شده از کاوش در ترانسه E هستند (تصویر ۱۰).

یافته‌های ویژه (Special Finds) یا یافته‌های کوچک (Small Finds) به بخشی از داده‌ها و یافته‌های باستان‌شناختی گفته می‌شود که به ندرت در حین کاوش یافت می‌شوند و عموماً بیانگر کارکرد محوطه هستند. فراوانی یافته‌های ویژه خاص در یک محوطه یا در یک فضا در بسیاری از موارد در کنار دیگر عوامل، نشان‌دهنده کاربری آن محوطه یا فضا است. در حفاری‌هایی که در سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی کلهکوب در ترانسه E صورت گرفت، ۲۲ گروه یا دسته از آثار فرهنگی شناسایی شده به‌عنوان یافته ویژه ثبت شدند (تصویر ۹). بیشترین تعداد را سنگ‌ساب و سپس چوب‌خط‌های سنگی در برمی‌گیرند. با توجه به ماهیت و کاربری محدوده کاوش شده در فصول دوم و سوم در کلهکوب، می‌توان محدوده کاوش شده را منطقه‌ای

تصویر ۱۰: نمونه‌هایی از یافته‌های ویژه ترانشه E (مأخذ: نگارندگان)

تاریخ‌گذاری مطلق

با توجه به کمبود مطالعات باستان‌شناسی دوره پیش از تاریخ در شرق ایران و امکان محدود مقایسه یافته‌های فرهنگی به‌خصوص سفال فازهای I، III و IV محوطه کله‌کوب و ارائه گاه‌نگاری نسبی مقایسه‌ای، لزوم انجام تاریخ‌گذاری مطلق به روش کربن ۱۴ به‌خصوص در این محوطه ضروری به

نظر می‌رسد. در همین راستا و با توجه به ناشناخته بودن پلان معماری به‌دست‌آمده از کاوش این فصل، تصمیم گرفته شد نمونه‌های زغال از نقاط مختلف ترانشه برداشت و مورد تاریخ‌گذاری مطلق قرار گیرد. از پنج نقطه مختلف با در نظر گرفتن اطمینان از برجا بودن نمونه زغال و حضور در کانتکست اولیه، پنج نمونه زغال برداشت و مطالعه شد (تصویر ۱۱).

Results of radiocarbon dating and calendar year calibration

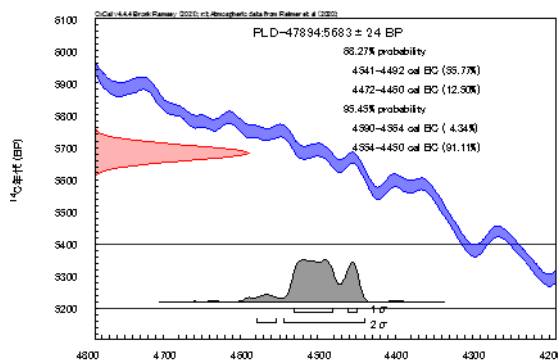
measurement number	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Years for calendar year calibration (yrBP \pm 1 σ)	^{14}C age (yrBP \pm 1 σ)	^{14}C Date range calibrated to calendar years	
				1 σ calendar year range	2 σ calendar year range
PLD-47893 No.1 Context No.C.5021	-13.09 \pm 0.19	5604 \pm 24	5605 \pm 25	4453-4441 cal BC (13.17%) 4423-4368 cal BC (55.10%)	4493-4471 cal BC (9.09%) 4461-4358 cal BC (86.36%)
PLD-47894 No.2 Context No.C.5032	-13.12 \pm 0.17	5683 \pm 24	5685 \pm 25	4541-4492 cal BC (55.77%) 4472-4460 cal BC (12.50%)	4590-4564 cal BC (4.34%) 4554-4450 cal BC (91.11%)
PLD-47895 No.3 Context No.C.5033	-25.96 \pm 0.15	5699 \pm 24	5700 \pm 25	4550-4491 cal BC (60.16%) 4473-4460 cal BC (8.11%)	4606-4483 cal BC (83.12%) 4482-4456 cal BC (12.33%)
PLD-47896 No.4 Context No.C.5038	-25.28 \pm 0.17	5761 \pm 24	5760 \pm 25	4672-4664 cal BC (5.53%) 4658-4635 cal BC (17.66%) 4616-4579 cal BC (27.69%) 4574-4550 cal BC (17.40%)	4694-4540 cal BC (95.45%)
PLD-47897 No.5 Context No.C.5050	-11.58 \pm 0.20	5719 \pm 25	5720 \pm 25	4603-4560 cal BC (32.25%) 4559-4533 cal BC (21.40%) 4523-4502 cal BC (14.62%)	4674-4636 cal BC (7.74%) 4616-4490 cal BC (84.59%) 4473-4460 cal BC (3.12%)

تصویر ۱۱: نتایج حاصل از تاریخ‌گذاری مطلق به روش کربن ۱۴ از فضاهای معماری ترانسه E کله‌کوب

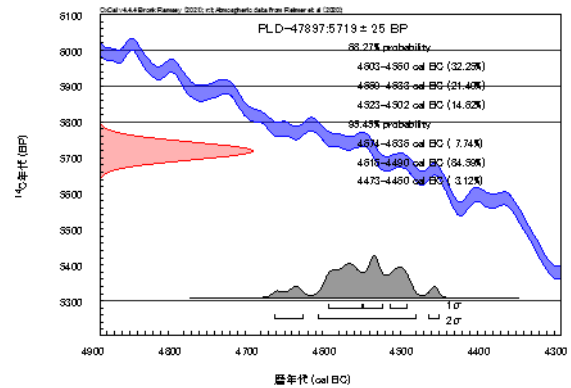
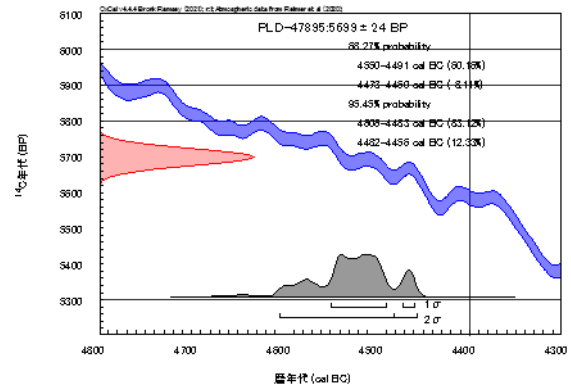
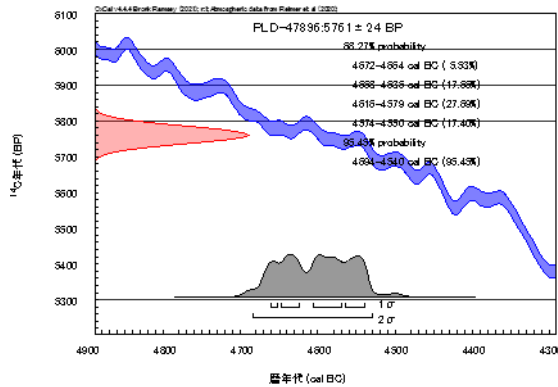
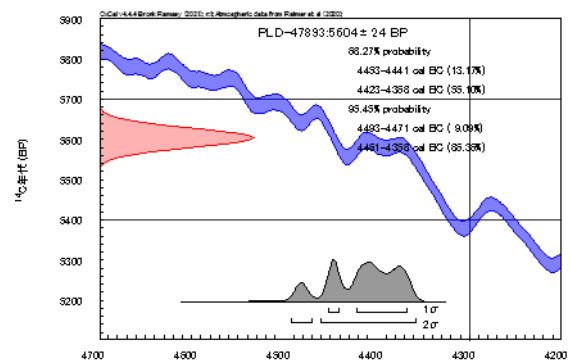
تاریخ‌گذاری‌های مطلق در این ناحیه، امکان فازبندی دوره مس‌سنگی هنوز میسر نیست. اولین نمونه از کانتکست ۵۰۲۱ دقیقاً زیر لایه ۵۰۰۲ (تصویر ۴) که بافتی حرارت دیده بود، در گوشه جنوب غربی ترانسه، انتخاب گردید (تصویر ۱۳). تاریخ به‌دست‌آمده از این نمونه با احتمال درستی ۳۶٪/۸۶، ۴۴۶۱-۴۳۵۸ پیش از میلاد است (تصویر ۱۱). نمونه دوم از کانتکست ۵۰۳۲ انتخاب شد، این کانتکست متشکل از خاکستر، خاک حرارت دیده و شن و ماسه نرم، در واقع انباشت محتویات داخل اجاق کانتکست ۵۰۲۴ است که در مرکز ترانسه E قرار دارد (تصاویر ۱۳، ۴). تاریخ مطلق حاصله با احتمال درستی ۹۱٪/۱۱، ۴۵۵۴-۴۴۵۰ پیش از میلاد است (تصویر ۱۱). نمونه زغال سوم از کانتکست ۵۰۳۳ انتخاب شد، این کانتکست بافتی متشکل از خاکستر، خاک حرارت دیده، سنگ‌ریزه، سیلت و ماسه سست و نرم و مملو از زغال در فضای بین دیوارهای ۵۰۲۲، ۵۰۵۱ و ۵۰۵۲ در زیر کانتکست ۵۰۲۹ قرار دارد (تصاویر ۴، ۱۳). نتیجه تاریخ‌گذاری انجام‌شده با احتمال ۸۲٪/۱۲، ۴۶۹۴-۴۵۴۰ پیش از میلاد

با توجه به بافت اولیه و اطمینان از عدم اختلال نمونه‌ها از نظر جابه‌جایی، تمام نتایج به‌دست‌آمده از تاریخ‌گذاری کربن ۱۴ نزدیک به هم و قابل‌اعتماد هستند. این نکته قابل‌تذکر است که نمونه‌برداری زغال برای انجام مطالعات تاریخ‌گذاری به روش کربن ۱۴ بسیار اهمیت دارد. اطمینان از نمونه‌برداری از کانتکست اولیه یا بافت برجا، منجر به حصول نتیجه قابل‌اتکا است. نمونه‌برداری از کانتکست‌های ثانویه که امکان حرکت نمونه از لایه‌های بالایی یا پایینی وجود دارد، منجر به ایجاد تناقض در تاریخ ارائه‌شده و دیگر مواد فرهنگی است که از لایه تاریخ‌گذاری شده، به‌دست آمده‌اند. به‌هرروی، هر پنج نمونه تاریخ‌گذاری شده در ترانسه E همگی متعلق به اواسط هزاره پنجم پیش از میلاد و از هم‌پوشانی کافی برخوردار هستند (تصویر ۱۲). با توجه به نمونه‌گیری از بخش‌های مختلف بافت معماری و نتایج حاصله می‌توان با قطعیت، ساختار معماری کارگاهی این ترانسه را به دوره مس‌سنگی مربوط دانست. متأسفانه به دلیل کمبود اطلاعات در خصوص دوره پیش از تاریخ شرق ایران و کمبود

و آوار خشتی است که ضخامت آن ۸۵ سانتی‌متر است و در بخش شرقی ترانشه E قرار داشته و محتویات آن شامل شن و ماسه قله‌سنگ است و خاک سفتی دارد. کانتکت ۵۰۵۰ در اطراف کانتکت ۵۰۴۹ که دیوار خشتی است، قرار داشته و زیر کانتکت ۵۰۴۲ قرار گرفته است (تصویر ۴). تاریخ کرین ۱۴ حاصل از این نمونه با احتمال ۵۹٪/۸۴، ۴۴۷۳-۴۴۶۰ پیش از میلاد است (تصویر ۱۱). همه تواریخ ارائه‌شده به‌خوبی هم‌پوشانی داشته و گویای بازه زمانی اواسط هزاره پنجم پیش از میلاد هستند.

است (تصویر ۱۱). نمونه چهارم از کانتکت ۵۰۳۸ انتخاب شد که در بخش غربی ترانشه E قرار دارد. کانتکت ۵۰۳۸ آوار خشتی و خاک نرمی شکل‌گرفته که آثاری از اخی بر روی قسمت‌های جنوبی آن قابل‌مشاهده است. این کانتکت بین چهار فضای معماری ۵۰۳۶، ۵۰۴۴، ۵۰۳۷ و ۵۰۰۲ قرار گرفته است (تصاویر ۴، ۱۳). تاریخ کرین ۱۴ حاصل از این نمونه با احتمال ۴۵٪/۹۵، ۴۶۹۴-۴۵۴۰ پیش از میلاد است (تصویر ۱۱). پنجمین نمونه زغال از کانتکت ۵۰۵۰ انتخاب شده است. کانتکت ۵۰۵۰ انباشت خاک

تصویر ۱۲: نمودارهای کرین ۱۴ نمونه‌های تاریخ‌گذاری شده از ترانشه E کله‌کوب در ۱۴۰۱ ش (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۲: پلان معماری ترانشه E پس از اتمام کاوش در فصل سوم کلهکوب، نتایج تاریخ کرین ۱۴ در نقاط نمونه‌گیری شده (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

طی کاوش، معماری حرارت دیده، همگی حاکی از فعالیت‌های تولیدی در این محوطه هستند. شواهد باستان‌شناسی به‌دست‌آمده از ترانشه E صرفاً محدود به شواهد فرهنگی دوره مس‌سنگی نیست، بلکه لایه‌های فوقانی این ترانشه حاوی مواد فرهنگی دوره دوم کلهکوب، یعنی شواهدی از فرهنگ‌های آغاز شهرنشینی/افق فرهنگی شوش II نیز هست. سفال‌های لبه‌واریخته و دیگر گونه‌های سفال شاخص هزاره چهارم پیش از میلاد و مخصوصاً چوب‌خط‌های سنگی شناسایی شده در این فصل از کاوش، نشان‌دهنده فن‌مدیریت اداری و ارتباط با فرهنگ‌های مشابه در مناطق دوردست است. هنوز پاسخ قطعی در خصوص چگونگی حضور فرهنگ‌های آغاز شهرنشینی با شاخصه سفال لبه‌واریخته در این بخش از ایران در محوطه کلهکوب به دست نیامده است و امید است با تداوم مطالعات باستان‌شناسی در این محوطه، امکان شناخت

سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه کلهکوب نتایج ارزنده‌ای در بر داشت. این کاوش‌ها منجر به شناسایی دو فضای معماری مجزا مربوط به دوره مس‌سنگی گردید. تاریخ‌گذاری پنج نمونه کرین ۱۴ نشان داد که این معماری متعلق به اواسط هزاره پنجم پیش از میلاد (به‌طور میانگین ۴۶۹۴-۴۶۶۴ پیش از میلاد) است. با توجه به تاریخ کرین ۱۴ حاصله، در توالی گاه‌نگاری محوطه کلهکوب، این معماری به دوره اول کلهکوب، منسوب و ساختارهای منظم راست‌گوشه با خشت‌های مستطیلی شکل، شاخصه اصلی این معماری است. مطالعات انجام‌شده طی دو فصل اخیر (۱۳۹۸ش و ۱۴۰۱ش) و یافته‌های باستان‌شناختی آن نشان‌دهنده کاربری صنعتی-کارگاهی برای معماری‌های این بخش از محوطه در هزاره پنجم پیش از میلاد است. تولید سفال و با توجه به بقایای سرباره مسی و ابزارهای مسی شناسایی‌شده

Archaeological Studies, Vol 14, Serial Number 30.

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, Abe, Masashi, Jamshidi Yeganeh, Sepideh, Akbari, Afshin (2021), «Eastern Iran Prehistoric Archaeological Project: First Season of Archaeological Excavations at Kake Kub, South Khorasan Province (2018), Relative and Absolute Chronology», *Journal of Archaeological Studies*, Vol 12, Is 4 - Serial Number 24, Pp: 127- 151).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, in collaboration with Sepideh Jamshidi Yeganeh, Afshin Akbari, Shima Pour Momen, Nader Kasraei, Amineh Khajeh, and Sanaz Beyzai Doost (2017) "*Report on the Second Season of Archaeological Excavation at Tapeh Pahlavan, Jajarm District*," General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of North Khorasan Province, unpublished, (In Persian).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, Masashi Abe, Sepideh Jamshidi Yeganeh, Afshin Akbari Zarrin Qabai, Shahrzad Najafi (2019) "*Report on the Second Season of Excavation at the Kaleh Kub in Aysak, Sarayan District, South Khorasan Province*," Archive of the Archaeological Research Institute, unpublished, (In Persian).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, Masashi Abe, Sepideh Jamshidi Yeganeh, Bahram Anani, Afshin Akbari Zarrin Qabai, Pegah Ghodrzi (2018) "*Report on Stratigraphical Excavations at the Kaleh Kub in Aysak, Sarayan District, South Khorasan Province*," Archive of the Archaeological Research Institute, unpublished, (In Persian).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, Thomalsky, Judith, Khanipoor, Morteza, Jafari, Javad (2016), «Archaeological research at Tappeh Pahlavan, North Khorasan Province (Northeastern Iran): Report on the 2014 season», *Journal of Ancient Near Eastern Studies (ANES)*, Vol: 53, pp: 59-79.

Behnia, Mohammad Reza (2002), *Birjand: The Gem of the Desert*, Tehran, University of Tehran Press, (In Persian).

بهتری از نحوه و چگونگی ارتباط کلهکوب با محوطه‌های بیرامون و مناطق دوردست، فراهم آید.

Reference

Abdi, Kamyar (1999) "The Beveled Rim Bowls: Its Use and Distribution," in *Archaeology and Art of Iran: 32 Articles in Honor of Ezzatollah Negahban*, edited by Abbas Alizadeh, Youssef Majidzadeh, and Sadegh Malek Shahmirzadi, pp. 64-84, Tehran: University Publishing Center, (In Persian with English abstract).

Alden, John Robert (1979), «*Regional Economic Organization in Banesh Period Iran*», The University of Michigan, PHD.

Alizadeh, Abbas (2014), *Ancient Settlement System and Cultures in the Ram Hormuze Plain, Southwestern IRAN, Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey of Ram Hoemuz Area*, with contributions by Loghman Ahmadzadeh and Mehdi Omidfar, Oriental Institute of The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol: 140.

Anani, Bahram (2012) "*Interaction Spaces in Eastern Iran Based on Findings from the Site of Kaleh Kub in Sarayan District*," Master's thesis, Zahedan: University of Sistan and Baluchestan, (In Persian with English abstract).

Azizi Kharanaghi Mohammad Hossein, Jamshidi Yeganeh S, Abe M, Akbari A. (2020). New Evidence of Beveled Rim Bowls from Kale Kub, South Khorasan Province. *Parseh J Archaeol Stud.* 4(12), 29-48. doi:[10.30699/PJAS.4.12.29](https://doi.org/10.30699/PJAS.4.12.29) (In Persian with English abstract).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein (2022) "*Report on the Third Season of Excavation at the Kaleh Kub in Aysak, Sarayan district, South Khorasan Province*," Archive of the Archaeological Research Institute, unpublished (In Persian).

Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein, Abe, Masashi (2022), «Eastern Iran Prehistoric Archaeological Project; The Second Seasons of Archaeological Excavation in Kale Kub, South Khorasan Province (2019)», *Journal of*

or Settlement of Proto-Writing in the North of Khouzestan. *Parseh J Archaeol Stud.* 1(1), 35-48. doi:[10.30699/PJAS.1.1.35](https://doi.org/10.30699/PJAS.1.1.35), (In Persian with English abstract).

Karlovsky, L, D. T. Potts (2001), *Excavations at Tepe Yahya, Iran, 1967-1975, The Third Millennium*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.

Kopnick, Hilary, Rothman, Mitchell (2016) "On the Path of the Highway: Archaeological Research at Godin Tepe," translated by Mohammad Amin Mir Ghaderi and Hadi Sabouri, Tehran, Encyclopedia of Islamic Great Center (Iranian and Islamic Research Center), (In Persian).

Labaaf Khaniki, Rajabali (1997) "Study and Identification of Qanats in Gonabad," *Archaeological Reports (1)*, pp. 298-271, (In Persian).

Labaaf Khaniki, Rajabali (2012) "A Review of Archaeological Activities in Khorasan from the Beginning to Present," in *Proceedings of 80 Years of Archaeology in Iran, Volume 1*, edited by Youssef Hassan-Zadeh and Sima Miri, Tehran, Paleolithic Publications in collaboration with the National Museum of Iran, pp. 158-127, (In Persian).

Labaaf Khaniki, Rajabali, Bashash, Rasool (1994) "Rock Carvings at Lakh Mazaar, Birjand," Series of Research Articles 1, Tehran, Deputy for Introduction and Education of the Cultural Heritage Organization, (In Persian).

Majidzadeh, Youssef (2010) "Excavations at the Ozbaki Archaeological Site, Volume II: Pottery," General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Tehran Province, (In Persian).

Mutin, Benjamin (2013). «Ceramic Traditions And Interactions On The South-Eastern Iranian Plateau During The Fourth Millennium BC.» , In *Ancient Iran And Its Neighbours: Local Developments And Long-Range Interaction In The Fourth Millennium BC*, edited by Cameron A Petrie, 253–85. Oxford: Oxbow books.

Sarlak, Siamak (2011) "Archaeology and History of Qom: Results of Archaeological

Coon, Carleton, S.(1951), *Cave explorations in Iran 1949, Museum Monographs*, The University Museum, University of Philadelphia, Philadelphia.

Cultural and Communications Office (2005) "South Khorasan: The Land of Red Gold," Tehran, Cultural Heritage and Tourism Organization, (In Persian).

Dana, Mohsen (2019) "Pottery Traditions of the Late Iron Age and Achaemenid Period in Eastern Iran," in *the Proceedings of the International Conference on Iron Age Archaeology of Western Iran and Neighboring Regions*, edited by Youssef Hassan-Zadeh, Ali Akbar Vahdati, and Zahid Karimi, Kurdistan: General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, pp. 410-392, (In Persian).

Delougaz, Pinhan, Helene J. Kantor, edited by: Abbas Alizadeh (1996), *Choqa Mish I, The First Five Seasons of Excavations, 1961- 1971, Part 1: Text*, The Oriental Institute of The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol: 101.

Fazeli Nashli, Hassan (2006) "Political and Social Changes in the Qazvin Plain: Archaeological Excavations at the Tapeh Ghabristan (Third Season)," Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Archaeological Research Institute, p. 147, (In Persian).

Ghasemi Sobhan, Hessari Morteza, Akbari Hassan. (2018). Zavarehvar, the Central Site from of the Urbanization Period (Protoliterate) of Varamin Plain: Studying Pottery Features. *Parseh J Archaeol Stud.* 2(4), 51-68. doi:[10.30699/PJAS.2.4.51](https://doi.org/10.30699/PJAS.2.4.51), (In Persian with English abstract).

Helwing, Barbara (2011), «Proto- Elamite pottery from areas A, C, D and E», in Early Mining and Metallurgy on the Western Central Iranian Plateau, the first five years of work, editors: Abdolrasool Vatandoust, Herman Panzinger, Barbara Helwing, *Archäologie in Iran und Turan*, Band: 9, P: 196- 253.

Hessari Morteza, Akbari Hassan, Sardari Zarchi, Alireza. (2017). Bard Panir: A Station

Excavations and Stratigraphy of the Gholi Darvish and Shad Gholi Khan Sites, Test Excavations and Archaeological Surveys in the Historical, Cultural, and Religious Axis of Qom," General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Qom Province, (In Persian).

Soroush, Mohammad Reza (2012) "Archaeological Research in South Khorasan," in *Proceedings of 80 Years of Archaeology in Iran, Volume 1*, edited by Youssef Hassan-Zadeh and Sima Miri, Tehran: Paleolithic Publications in collaboration with the National Museum of Iran, pp. 158-127, (In Persian).

Tohidi, Faiq (1977), *Report on the Investigation and Identification of Historical Artifacts in Khorasan Province (Sabzevar)*, Khorasan Cultural Heritage Document Center, unpublished, (In Persian).

Tohidi, Faiq (1978), *Report on the Investigation and Identification of Historical Artifacts in Khorasan Province (Bojnourd)*, Khorasan Cultural Heritage Document Center, unpublished, (In Persian).

Vahdati, Ali (2010), «Tepe Pahlavan: A Neolithic- Chalcolithic Site in the Jajarm Plain, North-Eastern Iran», *Iranica Antiqua*, vol. XLV.

Yousefi, Saheb (2009) "Report on Test Excavations and Determining the Boundaries of the Kaleh Kub," Archive of the Cultural Heritage and Tourism Organization of South Khorasan, unpublished, (In Persian).

Zaferanlou, Raghieh (2004) "Report on Test Excavations and Determining the Boundaries of the Sar Takht Bagestan in Ferdows," Archive of the Cultural Heritage and Tourism Organization of South Khorasan, unpublished, (In Persian).

Zagarell, Alan (2008) "Prehistoric Archaeology of the Bakhtiari Region: The Emergence of a Lifestyle in the Highlands," translated by Kouros Roustaei, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Chaharmahal and Bakhtiari Province.

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 06 Sept 2023

Accepted 30 May 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Examining an unknown lithograph about the bread revolt in Mashhad during the Qajar period

Abulfazl Hassanabadi (a)

a) Manager of Astan Quds manuscript center

Keywords

Bread Rebellion, Mashhad, Qajar Period, People's Rebellion and Zeal of the Honor of Ghirtiye, Astan Quds Manuscript Center.

Citation

Hasanabadi, Abolfazl. (2024). Study of an unknown lithographic manuscript about the Nan uprising in Mashhad during the Qajar period. *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 29-48.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The issue of bread and its shortage is one of the main factors of unrest during the Naseri and Mozaffari eras. Mashhad is one of the cities where bread riots occurred twice (in 1942 and 1945). This study focuses on a poetic manuscript about the bread crisis in Mashhad called "The Uprising of the People and the Honor of Modesty" (1942). Initially, the history of the bread crisis during the Qajar period is examined, followed by an analysis of the content of the manuscript, critique, and necessary explanations based on other sources. This research includes three main questions: the manuscript characteristics of the work in question, the most influential factors on bread riots during the Qajar period, and the informational value of the introduced manuscript. The research method involves library research, and the manuscript is reviewed for its manuscript characteristics and manuscript studies. The research findings indicate that this manuscript is the only poetic manuscript about bread riots in Iran. Some of the information it contains about the bread crisis in Mashhad is not found in other sources of this period and includes new information about the formation and spread of protests, the instigators, and the outcomes, making it possible to better analyze the different aspects of this event.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.418748.1169>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_203158.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (ahassanabady1@yahoo.com)

Introduction

In ancient times, bread was the main food of the people of Iran, and the protest against the lack of bread was one of the most important grounds for expressing the dissatisfaction of the people during the Naseri and Mozaffari periods. It seems that people used this opportunity to express their dissatisfaction and voice their public demands, especially for women, who provided a suitable platform for their active presence in society. During the Qajar period, protests occurred twice in Mashhad between 1321 and 1324, during the reign of Nir al-Dawla and Abdul-Wahhab Khan Asif al-Dawla, due to famine and bread shortages, which had almost the same nature and led to similar results. Previous research history shows that no independent research has been done in the form of a book or article on this subject. Articles written about bread riots in Iran have almost reached similar results regarding the causes and factors of these riots and their outcomes.

Materials and Methods

The stone lithograph version introduced is titled "The Uprising of the People and the Honor of Modesty," registered as number 53660 in the center of handwritten manuscripts at the Holy Shrine. The length of the version is 10 cm and the width is 7 cm, and the script is medium Nastaliq. The version consists of 16 pages and each page has 16 lines (the first page has 12 lines due to the start of the version and the inclusion of its name, page 6 has 7 lines due to the painting, and page 7 also has 8 lines due to the painting). In total, this versified version consists of 207 verses. The poems in this version are not uniform, some are weak, and some verses are more stable. The author of this version is not clear, but it is evident from the content and details of the text that the person was aware of the subject. The writer shows no bias in the text and somewhat conservatively refers to the content and tries to address the event impartially. Overall, it is accompanied by protests, although it also criticizes some of the actions of the protesters.

Discussions and Findings

Reviewing the content of the booklet under review shows that this dissertation is the only independent source on the Nain uprising, especially in a systematic form, during the

Qajar period, which was written simultaneously with the event. Despite the unknown author, it appears that they had an impartial view on the issue and tried to simply address the uprising, refraining from insults and the use of offensive language, except for two instances. Considering the style of the poems and comparing them with the book "History of the Revolution of Khorasan" by Tajalli Sabzavari, it may seem that he is the author of this book, although his name is not mentioned among his works.

Conclusion

From reviewing the content of the book in comparison with the data mentioned in the sources of the same period, it seems that the author has accurate details and has refrained from exaggeration or falsehood. The information in the book, such as the clashes with women, bakers, and the leaders of the protesters, is new, and in other cases, such as relations with the consulate, negotiations among those involved in the uprising, the attack on the house of Na'ib Ali Akbar Hosseini and Naqib al-Ashraf, and its reasons, are complementary. However, the author briefly addressed the event while he could have provided more information, such as the arrest of the chief merchants and deputy merchants for hoarding wheat, determining the role of supervisors in monitoring the bakers' work and distribution, in his book. Overall, the Nain uprising in Mashhad is a continuation of other protests related to bread in Iran, and most of its components, such as the way it started, managing the confrontation with protesters, the fate of the ruler, and the different classes involved in the uprising, are common, although peripheral motivations such as conflicts between rulers and princes, local disputes, and geographical conditions are different.

Acknowledgments

Appreciation is extended to the Astan Quds Razavi manuscript center for providing the image of the manuscript to the researcher.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی یک نسخه چاپ سنگی ناشناخته درباره شورش نان در مشهد دوره قاجار

ابوالفضل حسن‌آبادی (الف)

(الف) مدیر مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران

چکیده

مسئله نان و کمبود آن یکی از عوامل اصلی شورش در عهد ناصری و مظفری است. مشهد از جمله شهرهایی بوده که دو بار (۱۳۲۱ق و ۱۳۲۴ق)، در آن شورش نان رخ داده است. در این پژوهش به بررسی نسخه‌ای منظوم درباره بلوای نان در مشهد به نام *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه* (۱۳۲۱ق) پرداخته می‌شود. در ابتدا سابقه بلوای نان در دوره قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه محتوای متن نسخه معرفی، نقد و بررسی و توضیحات لازم با توجه به منابع دیگر داده خواهد شد. این پژوهش شامل سه سؤال اصلی است. مشخصات نسخه‌شناسی اثر مورد نظر، مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار و ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی چیست؟ روش پژوهش کتابخانه‌ای و نسخه مورد نظر از لحاظ نسخه‌شناسی و نسخه‌پژوهی مورد بررسی قرار می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این کتابچه تنها نسخه منظوم درباره شورش نان در ایران است. برخی از اطلاعات آن درباره بلوای نان در مشهد در دیگر منابع این دوره نیامده و حاوی برخی اطلاعات جدید درباره نحوه شکل‌گیری و گسترش اعتراض، دست‌اندرکاران و نتایج آن است که باعث می‌شود زوایای مختلف این واقعه بهتر قابل بررسی باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۴۸-۲۹

واژگان کلیدی:

شورش نان، مشهد، دوره قاجار، شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه، مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

استناد به مقاله:

حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۴۰۳). بررسی یک نسخه چاپ سنگی ناشناخته درباره شورش نان در مشهد در دوره قاجار. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۵ (۵۵)، ۴۸-۲۹.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.418748.1169>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_203158.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

از گذشته دور، نان غذای اصلی مردم ایران بوده و اعتراض به کمبود آن، از مهم‌ترین بسترهای اعتراضی برای نمایش نارضایتی مردم در دوره ناصری و مظفیری بود. به نظر می‌رسد مردم از این ظرفیت برای نمایش ناراحتی و بیان مطالبات عمومی خود استفاده می‌کردند، به‌خصوص برای زنان که بستر مناسبی برای حضور فعالانه آن‌ها در جامعه فراهم شد. در دوره قاجار دو بار بین سال‌های ۱۲۲۱ق و ۱۲۲۴ق در مشهد در زمان نیرالدوله و عبدالوهاب خان آصف‌الدوله به خاطر قحطی و کمبود نان اعتراضات شهری رخ داد که از ماهیت تقریباً یکسان برخوردار و به نتایج مشابهی منتج گردید. در این مقاله به بررسی شورش مردم مشهد به دلیل قحطی و گرانی نان در ۱۲۲۱ق با توجه به نسخه تازه‌یاب چاپ سنگی به نام *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه*، پرداخته می‌شود.

پیشینه پژوهش

بررسی سابقه پژوهش نشان می‌دهد که درباره این موضوع پژوهش مستقلی در قالب کتاب و مقاله انجام نشده است. در مقالات به نگارش درآمده درباره شورش نان در ایران مانند *تأثیر بلوهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری* (Rahmanian & Mirkiaee, 2013) ریخت‌شناسی شورش‌های نان در عصر مظفیری و نان و عدالت در ایران *رونگار قاجار؛ اقتصاد اخلاقی، بازار آزاد و تهیدستان‌گرسنه* (Cronin, 2019) به بررسی این بلوا در کنار سایر شورش‌های دوره ناصری و مظفیری پرداخته شده است. این مقالات تقریباً به نتایج مشابهی درباره علل و عوامل این شورش‌ها و نتایج آن رسیده‌اند. در مقاله *طلاب قفقازی و نقش آنان در تحولات سیاسی-اجتماعی مشهد در اواخر عصر قاجار* به‌صورت مختصر به نقش طلاب قفقازی در مسئله شورش نان در مشهد توجه شده است (Abbasi, 2009). *Najafzadeh & Mirkiaee* (2009) میکیایی در کتاب *نان و سیاست: تأثیر بحران‌های نان بر سیاست و اقتصاد عصر ناصری* (Mirkiaee, 2014) به‌صورت کلی به موضوع بلوای نان پرداخته و در واقع، کتاب تکمیل‌شده مقاله اوست. متولی حقیقی نیز در کتاب *تاریخ معاصر مشهد* که به وقایع مشهد از دوره قاجار تا معاصر اختصاص دارد، این موضوع را

به‌صورت کلی بررسی کرده است. *Motovali Haghighi* (2013). این نسخه، در کتاب *چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی* به‌صورت خلاصه بررسی، اما محل نشر و سال نشر نامعلوم و سراینده آن ناشناس معرفی شده است (La'1). *Shateri, 2023* در مجموع، اطلاعات نسخه موردبحث تاکنون موردتوجه پژوهشگران نگرفته و در واقع تنها کتابچه منظوم اختصاص‌یافته به این موضوع در تمام اعتراضات مردمی مرتبط با نان در دوره قاجار است.

روش پژوهش

روش پژوهش کتابخانه‌ای است و اثر موردبحث به لحاظ نسخه‌شناسی و نسخه‌پژوهی موردتوجه قرار خواهد گرفت و تلاش می‌گردد تا محتوای نسخه با توجه به منابع همزمان، بررسی اطلاعاتی گردد. این پژوهش شامل سه سؤال اصلی است. مشخصات نسخه‌شناسی اثر موردنظر، مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار و ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی چیست؟ در پاسخ به این سؤالات ابتدا مشخصات نسخه‌شناسی اثر موردبررسی قرار می‌گیرد و در ادامه با توجه به مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شورش‌های نان در دوره قاجاریه تلاش می‌گردد تا ارزش‌های اطلاعاتی کتاب مورد معرفی در تعامل با این مؤلفه‌ها بررسی شود.

مشخصات نسخه‌شناسی اثر مورد معرفی

ورود صنعت چاپ سنگی به ایران در دوره قاجار زمینه انتشار بیشتر کتاب را فراهم نمود. اولین کتاب چاپ سنگی در مشهد به نام *منتخب القصائد* در ۱۲۹۴ق، توسط چاپخانه آستان قدس رضوی منتشر گردید (La'1 Shateri, 2023). نسخه چاپ سنگی مورد معرفی با عنوان *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه* است که به شماره ۵۲۶۶۰ در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی ثبت شده است. طول نسخه ۱۰/۵ cm و عرض نسخه ۵/۷ cm و خط نسخه نستعلیق متوسط است. تعداد صفحات نسخه ۱۶ و تعداد خطوط هر صفحه ۱۶ سطر است به‌جز صفحه اول که به دلیل شروع نسخه و درج نام آن ۱۲ خط، صفحه ۶ به دلیل نقاشی ۷ خط و صفحه ۷ نیز به دلیل نقاشی دارای ۸ سطر است. در مجموع، این نسخه منظوم دارای ۲۰۷ بیت است. اشعار این نسخه یکدست نیست، برخی ضعیف و بعضی از ابیات از استواری

اما با توجه به رساله‌های دیگر این مجموعه که چاپ آن‌ها در مطبعه شیخ محمد در مشهد ذکر شده، ممکن است در همین‌جا منتشر شده باشد. هیچ‌کدام از نسخه‌ها تاریخ ندارد و تنها از یادداشت کوچکی که در ابتدای رساله دوم با عنوان «خرید این کتاب بتاريخ ۹ نهم شهر رمضان المبارک ۱۳۲۱»، مشخص است که نسخه دوم به‌طور قطع در همان سال به چاپ رسیده است.

سراینده این نسخه منظوم مشخص نیست، اما از فحوای اطلاعات و جزئیات متن مشخص است که فردی آگاه به موضوع بوده است. نویسنده سوگیری در متن ندارد و تا حدی محافظه‌کارانه به مطالب اشاره و تلاش دارد تا بی‌طرفی به گزارش واقعه بپردازد. در مجموع، با اعتراضات همراهی دارد، هرچند که به برخی از عملکردهای معترضان نیز ایراد وارد می‌کند.

بیشتری برخوردار است. نسخه دارای دو نقاشی در صفحه ۷ و ۸ است. تصویر صفحه هفتم درباره درگیری زنان با نانوایان و تصویر صفحه هشتم درباره درگیری نایب‌الکبری علی‌اکبر حسنی با زنان است. نقاشی دو تصویر در نسخه مشخص نیست و تاریخ دقیق انتشار نسخه ذکر نشده است.

نسخه دوم نیز با عنوان *غیرتیه شورش خلق و غیرت ناموس* به شماره ۵۰۴۸۰ در یک مجموعه رسائل در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی ثبت شده است. صفحه‌آرایی این نسخه کاملاً بر مبنای قطع و اندازه و صفحات نسخه قبلی است. دو نقاشی در صفحه ۶ و ۷ دارد. نقاشی هر دو نسخه با تفاوت‌های اندکی در چهره و نحوه قرار گرفتن افراد از ساختار یکسانی برخوردارند، با این تفاوت که در تصویر صفحه هشتم، عنوان عمل محمدحسن خان ذکر شده است. خط نسخه نستعلیق خوش است و از نسخه اول کیفیت چاپ و خط بهتری دارد. مطبعه این نسخه نیز معلوم نیست.

تصویر ۱: تصویر صفحه اول نسخه شماره ۵۰۴۸۰ مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

Picture No. 1: Picture of the first page of copy No. 50480 of Astan Quds Manuscript Center

طول دوره ناصری، ۷۲ بار قحطی و گرانی و ۴۷ شورش رخ داد که ۲۳ نفر به دلیل بلوای نان برکنار شدند ([Rahmanian](#) & [Mirkiaee, 2012: 69](#)). اگرچه بحران نان در عصر ناصری آغاز شد، اما در دوره مظفری شدت یافت و بین ۱۳۱۶ق تا ۱۳۲۴ق، شورش نان در شهرهای تهران، تبریز، اصفهان، شیراز، فسا و بهبهان، قزوین و مشهد برپا شد و در

مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار
تأمین نان به‌عنوان مهم‌ترین منبع تأمین‌کننده زندگی مردم در دوره قاجار با وجود همه ناکارآمدی‌های حکومتی مورد انتظار طبقات مختلف مردم و به‌ویژه فقیر بود. این مسئله زمانی که به دلایل مختلفی مانند قحطی و احتکار با مشکل روبرو می‌شد، زمینه اعتراض و سپس شورش را فراهم می‌نمود. در

همه این شورش‌ها عوامل یکسانی مانند خشکسالی، احتکار و مدیریت ناکارآمد، دخالت داشتند (Salehi et al., 2018: 134) دو مورد از این شورش‌ها در ۱۳۲۱ ق و ۱۳۲۴ ق در مشهد شکل گرفت.

یکی از اولین بلوهای نان ثبت شده مربوط به ۱۲۷۷ ق در تهران است که هنگام بازگشت ناصرالدین شاه از شکار تعدادی از مردم و به‌ویژه زنان جلوی کالسکه شاه را گرفته و درخواست مساعدت نمودند (Brogesh, 1994: 602) در تبریز (۱۳۱۲ ق)، معترضان به خانه قائم مقام حمله کردند. در اردبیل گروهی از زنان با سنگ به محل زندگی حاکم حمله کردند و والی دستور شلیک به آنان را داد. در کرمان (۱۳۱۷ ق)، مردم گرسنه به کنسولگری انگلیس رفته و حاضر بودند در قبال مقداری نان مسیحی شوند (Mirkiaee, 2014: 185). این شورش‌ها با وجود تفاوت محل جغرافیایی از انگیزه‌های مشخص و از روند شکل‌گیری و گسترش معینی برخوردار بودند، به نحوی که این ذهنیت را به وجود می‌آورد که بر اساس یک برنامه‌ریزی خاص در این دوره ایجاد شده‌اند. استفانی کرونین نیز تأکید می‌کند که دوام و حضور همیشگی این الگو قابل توجه است و ویژگی‌های اصلی شورش‌های نان در ایران را برای تظاهرات اخیر نان در قرون نوزدهم و بیستم میلادی بسیار آشنا می‌داند. او ویژگی‌های کلیدی شورش را شامل تحقیر آشکار شخص پادشاه، همراه با فقدان عمومی احترام به مقامات و نقش برجسته زنان برمی‌شمارد (Cronin, 2019: 53). مهم‌ترین مؤلفه‌های این اعتراضات عبارت بود از:

اعتراض به کمبود نان: کمبود نان به دلیل قحطی و احتکار فصل مشترک همه اعتراضات این دوره است. بحث قحطی

در ایران مسئله جدید نیست و همیشه در ادوار مختلف تاریخی وجود داشته است. این مسئله در دوره قاجار نیز پررنگ بود. در *حبل‌المتین* در این باره آمده است: «[...] یاد دارم نامه مقدس در پنج سال قبل مشروحاً بلوهای که در ایران از یک قرن به این طرف ملت از لاعلاجی و ناچاری نموده، در صدی و نود و هشت برای نانی بوده. از خسارتی که در هر بلوا عاید به ملک و ملت شده چشم پوشیدیم، مصارفی که دولت در خمودگی نیران بلواها نموده به اندازه‌ای می‌باشد که اگر عشر آن را رجال دولت از روی عقل و تدبیر به یک اصول صحیحی صرف می‌نمودند از این‌گونه بلایا برای همیشه ملت و دولت آسوده می‌گشتند» (Habal al-Matin, 1903: 11/34).

سپهر از کمبود ذغال و روغن و برنج در زمستان ۱۳۱۶ ق خبر می‌دهد. او همچنین در بیان اوضاع بد اقتصادی مردم در ۱۳۱۷ ق می‌نویسد: «یکجا آب ندارند، یکجا نان ندارند، دزد فراوان شده، یک دسته دزدان متحد هستند و به خانه مردم بی‌باکانه می‌روند» (Sepehr, 2007: 2/409). او همچنین به نقش محتکران و خبازان در تشدید مسئله اشاره و این موضوع را در جای‌جای کتابش به‌وضوح بیان کرده است. نویسنده چاره را در این می‌داند که دولت چند نفر از ملاکین را سیاست کند و انبارشان را ببند (Sepehr, 2007: 2/415). در خراسان و مشهد نیز قحطی بیداد می‌کرد. در تلگراف یکی از شاهدان بلوای نان در مشهد درباره قحطی آمده است که «از هشت ماه است در حقیقت خراسان که فقیرخانه و غریب‌خانه ایران است، گرانی و قحطی می‌باشد» (Habal al-Matin, 1903: 10/34). از نکات مهم دیگر در شروع اعتراضات در مشهد، فقر مردم و بیشتر بودن آن نسبت به برخی از مناطق کشور و

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] این نکته نیز لازم به تأمل است که اهل خراسان از جمله اهالی ایران فقیرترند چه دو ثلث آن‌ها مهاجرند که از اطراف و اکناف با دست تهی و یک‌مشت زن و بچه به آستان قدس پناه برده، معاش آن‌ها بسیار قلیل و دستشان خیلی تنگ است چون فقرای غریب در خراسان بسیارند حتی مزد عملجات که در جمیع ایران زیاد شده، در خراسان پیشی نگرفته است. در صدی نود، اهل خراسان مردمانی

داشت و مردم نسبت به هرگونه خبری در زمینه احتکار حساس بودند، زیرا تأمین گندم و نان را در زمره وظایف شاه و دربار برشمرده و به تبع آن از حاکم هر منطقه به عنوان نماینده حکومت انجام همان وظایف را انتظار داشتند. به صورت عمومی، معترضان ابتدا اعتراضشان را به حاکم می‌رساندند و بعد از ناامیدی تلاش می‌کردند با هدف شکایت از حاکم به صورت مستقیم به شاه تلگراف بزنند. ۱۲۸۱ق در شیراز، ۱۲۹۸ق در قم و در بوشهر نیز کانون اصلی تجمعات مردم برای تظلم‌خواهی اولیه در تلگراف‌خانه‌ها بود (Cronin, 2019: 66).

نحوه عمومی شدن اعتراضات: شورش‌ها معمولاً به صورت محدود و با خواسته‌های مشخصی مانند تأمین گندم و نان با کیفیت شروع می‌شد و در صورت عدم مدیریت و پاسخگویی صحیح به آن‌ها، تبدیل به بحران بزرگ می‌شد. به گفته تامپسون این اعتراضات معمولاً تنها با برنامه‌ریزی کوچک یا ابتدایی پیش می‌رفتند و با آرامش شروع می‌شدند. غارت و دزدی در آن نادر بود و تنها زمانی که ارائه دادخواست اولیه به مقامات و ابراز شکایت و تظلم‌خواهی، یا گاهی اوقات درخواست جبران خسارت، نتیجه‌ای نمی‌داد، معترضین ممکن بود از قیل و قال به خشونت روی آورند. به نظر می‌رسد که در این اقدامات، شورشیان نان در تلاش بودند تا وضعیت موجود را به چالش نکنند یا آن را مختل نکنند، بلکه نخبگان متخلف یا خودسر را مجبور به رعایت مفاهیم متداول حقوق و

عمومی شدن آن در این دوره به دلیل قحطی است. هرچند که به دلیل نبود آمار نمی‌توان دلیلی برای آن ارائه داد.

عدم مدیریت شروع اعتراضات و نحوه عمومی شدن: هیچ اعتراضی ناگهانی و بدون پس‌زمینه شکل نمی‌گیرد. در تمامی شورش‌های این دوره، سیستم حکومتی نسبت به زمینه‌های شروع بی‌تفاوت بود. این مسئله ناشی از ضعف عملکرد حاکم، اختلافات داخلی و یا سودجویی مالی بود. معمولاً نارضایتی نسبت به وضع موجود همیشه چند ماه طول می‌کشید و شیوه برخورد با آن در فروکش و یا شعله‌ور شدن مؤثر بود. درباره مشهد نیز همه این عوامل صدق می‌کرد: «[...] چند نوبت ملت به صدا آمده حکومت به خدعه و فریب که چنین و چنان می‌کنم آنان را ساکن نمود و چند مجلس هم فراهم آمده به تدبیراتی که اعضای حکومت به خدعه و فریب که چنین و چنان می‌کنم آنان را ساکن نمود و چند مجلس هم فراهم آمده به تدبیراتی که اعضای حکومت می‌توانستند اسباب مدخول برای خود فراهم کردند [...]» (Habab al-Matin, 1903: 10/34). مسئله برخورد حاکم با موضوع قحطی و احتکار چنانچه منافع با او نیز مرتبط می‌شد، از اهمیت بیشتری برخوردار بود و توجه بیشتری به عملکرد داشتند، چنانچه در قحطی نان در مشهد عکس‌العمل مردم مشهد نسبت به حاکم به دلیل منافع مالی نیرالدوله و دارا بودن زمین‌های کشاورزی پررنگ بود^۱.

اعتراض اولیه به حاکم: بحث احتکار گندم به دلیل سودجویی و ترس از گرسنگی در تمامی مناطق درگیر در قحطی وجود

هستند که دستمزد و دخل آن‌ها به مشکل کفاف معاش ایام ارزانی آن‌ها را بتواند داد. از این است که در اهل خراسان ظلم محکرمین زودتر و بیشتر سرایت می‌کند. بالجمله چون فقرا را آب از سرگذشت و مردم بینوا را کارد به استخوان رسید جمعیت کرده، عرض حالی به دین عنوان به علمای اعلام تقدیم نمود (Habab al-Matin, 1903: 10/34).

۱. در حیل‌المتین آمده است: «[...] این شاهزاده‌آزاده تنها والی خراسان نیست، باید مالک خراسانش گفت. پنج ماه قبل که اهالی خراسان اندک جنبشی کرده و نزدیک بود شیرازه حکومت را بگسلند چنانچه اخبار ادب نگاشت شاهزاده مجلس آراسته و متمولین را خواسته ظاهراً اصلاح امر کرده و در باطن دکان علافی خود را رونق داد، بالغ‌بر چهل هزار خروار غله خویش را که حبس نموده بود از نیشابور و غیره طلب کرده، به قیمت بلند به خبازان داده و چنین شهرت دادند که از عشق‌آباد نیز غله طلب خواهند نمود» (Habab al-Matin, 1903: 10/34).

مسئولیت‌های متقابل و رعایت عرف و سنت می‌کنند (Cronin, 2019: 52).

عدم پاسخگویی صحیح، برخورد تند با معترضین و عدم همراهی سربازان به دلیل همدردی با مشکلی که جنبه عمومی داشت، زمینه گسترده‌تر شدن شورش را فراهم و آن را از کنترل خارج می‌کرد که نتایجی مانند غارت خانه‌های صاحب‌منصبان را به همراه داشت. مردم بعد از ناامیدی از حاکم و عدم پاسخ از شاه، به کنسولگری روس و انگلیس پناهنده می‌شدند، چنانچه در تبریز و مشهد صورت پذیرفت و البته کمتر نتیجه‌ای به همراه داشت. مهم‌ترین دلیل گسترش اعتراضات، ناچاری و بدبختی مردم و ناامیدی از اصلاح وضع موجود و عدم رسیدگی دست‌اندرکاران بود، چنانچه در مشهد نیز همین اتفاق افتاد، «کم‌کم گرانی بالا گرفت و فقراء و غربا بستوه آمده، در هر گوشه که امید داشتند پناه برده، محروم و مأیوس گردیدند ملایمت کردند و بی‌اثر ماند. درشتی نمودند بی‌ثمر شد دعا خواندند نتیجه نداد، نفرین گفتند به خرج زلفت» (Habab al-Matin, 1903: 11/34).

نحوه حضور طبقات اجتماعی و به‌ویژه زنان: در بیشتر اعتراضات، طبقات مختلف اجتماعی حضور داشتند. معمولاً حضور روحانیان و بازاریان کم‌رنگ و حضور لوطیان و روضه‌خوان‌ها و زنان پررنگ بود. البته به تناسب شورش نقش گروه‌ها کم و زیاد می‌شد. مهم‌ترین شاخصه همه این اعتراضات، حضور پررنگ زنان است.

ونسا مارتین در مورد حضور گسترده زنان در اعتراضات اقتصادی و به‌ویژه بلوهای نان معتقد است: وظیفه زنان رسیدگی به امور غذا و معاش خانواده بود. بنابراین، آن‌ها در زمان کمبود نان به ستیزه‌جویترین افراد تبدیل می‌شدند. اقدامات آن‌ها در طول اعتراضات نان به شدت جنسیتی بود و معمولاً جنبه نمادین و آیینی قوی داشت. آن‌ها ممکن بود چادرهای خود را بردارند، گردوخاک بر سرشان بریزند، جامه‌های خود را پاره کنند و در تظاهرات نمایشی اشک

ریختن شرکت جویند، و بر ضعف فرضی خود در تلاش برای شرمندگی کردن ستمگران خود تأکید کنند: (Martin, 2017: 132).

حضور پررنگ زنان که بیشترین آسیب را در این شورش‌ها می‌دیدند، باعث تحریک مردان برای بر عهده گرفتن نقش فعال‌تر شد. در دهه آخر حکومت ناصرالدین‌شاه تقریباً تمام اعتراض‌ها به گرانی نان را زنان صورت دادند. در ذی‌الحجه ۱۳۰۲ ق، قریب هزار زن سر راه شاه را گرفته و فریاد از نبود نان سر دادند. ۱۳۱۳ ق در اردبیل، گروهی از زنان با سنگ به محل زندگی حاکم حمله و والی دستور داد به آنان شلیک نمایند (MirKiaee, 2014: 185). سپهر درباره حضور اقشار مختلف و بخصوص حضور زنان می‌آورد: «در عشر دوم صفر 1318 طهران زن‌ها شورش کردند و الواط شهر نیز پیروی آن‌ها کرده، چند نفر زن پیش افتاده، و الواط شهر نیز از آن‌ها پیروی کرد، چند نفر زن پیش افتاده نخست دکاندارها را مجبور کرده دکاکین را بستند. پس از آن به خانه حکومتی آصف‌الدوله یعنی دیوانخانه ریختند و اسباب آنجا را به تاراج بردند» (Sepehr, 2007: 2/659). در مشهد نیز در زمان رخ دادن شورش نان در زمان آصف‌الدوله (۱۳۲۴ ق)، زنان سیستانی همپای مردان در حرم تجمع نموده و فریاد گرسنگی سر دادند (Nazem al-Islam, 2008: 2/333).

سرانجام اعتراضات: بیشتر اعتراضات در این دوره منجر به عزل حاکم می‌شد. در 23 مورد از 47 شورش برپاشده، حکومت مرکزی حاکم ولایت یا یکی از دیوان‌سالاران را از کار برکنار کرده است (Rahmanian & Mirkiaee, 2012: 80). تب اعتراضات با برکناری حاکم مانند برکناری نیرالدوله و انتصاب رکن‌الدوله به‌جای او فروکش می‌کرد، اما در نهایت مشکل اصلی تأمین نان و گندم که ناشی از خشکسالی بود برطرف نمی‌شد و حاکم جدید نیز با مشکلات زیادی روبرو بود.

ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی

کتاب با متن زیر در پشت جلد شروع می‌شود: «هو الله تعالی شانه حکایت شورش که گفته در شهر محرم الحرام سنه هزار و سیصد و بیست و یک در ارض اقدس و مشهد مقدس بجهت گرانی نان واقع شده و اتفاق افتاده است برشته نظم درآورده شده». تاریخ دقیق روز واقعه در منابع ذکر نشده است، اما شروع و گسترش آن در محرم بوده و تا صفر نیز ادامه یافته است. سپهر رخ دادن آن را در صفر و مدت بسته شدن دکان‌ها را ده روز آورده است ([Sepehr](#), 2007: 2/662). میرزا غلامرضا مباشر روزنامجات آستان قدس رضوی در نامه‌ای به شوکت‌الملک در تاریخ ۲۷ محرم ۱۳۲۱ق به این شورش اشاره می‌کند: ([Sakmaq, 2590](#)). او تاریخ غارت خانه بیگلربیگی را ۲۷ محرم می‌آورد که با توجه به وقایع رخ داده در قبل، شروع اعتراضات را می‌توان در ۲۱ یا ۲۲ محرم برشمرد ([Reyazi Heravy, 1993](#): 153).

در نسخه صفحه اول نسخه ۵۳۶۶۰ عنوان کتاب، هو شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه و در نسخه ۵۰۴۸۰ غیرتیه شورش خلق و غیرت ناموس آمده که در معنا تفاوت زیادی نمی‌کند. متن اصلی با اشاره به نیرالدوله آغاز می‌شود و محافظه‌کارانه با تعریف اولیه از او به نقش این فرد در احتکار گندم و کمبود آن اشاره می‌کند:

بزرگی در خراسان بود والی^۲
سپهر حشمت و قطب معالی
بگردون پایه جاه و حسب داشت
زدولت نیرالدوله لقب داشت
زیس اندر سیاسی نکته‌دان بود
فزون از اردشیر بابکان بود
و در ادامه می‌آورد:

همه حسنی بسرحد کمالش
ولی یکنقص بود از حب مالش
زحرص مال بس اندوخت گندم
بشیشه کرد یکسر خون مردم
بهای غله هر خرواری از هشت
بعهدش از دو ده تومان فزونگشت^۳

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:1\)](#)

در تمام شورش‌های رخ داده درباره نان، حکام نقش داشتند که گاهی با سوءمدیریت و گاهی با دخالت ضمن فراهم‌سازی زمینه شروع با بی‌درایتی آن را گسترش می‌دادند. نیرالدوله در زمره حکامی است که مظنون به احتکار و نفع مستقیم از این مسئله است. سپهر در این باره می‌آورد: «آشوب بزرگ در مشهد برخاست، حکومت خراسان بر عهده نیرالدوله بود. وی با مالکان دست‌به‌یکی کرد و این افراد گندم را احتکار کردند. نان کم شد و قیمت آن چنان بالا رفت که قشرهای تنگدست از خریدش بازماندند» ([Sepehr](#), 2007: 2/690-689).

۱. غلامرضایی مباشر روزنامجات آستان قدس رضوی در گزارشی که برای شوکت‌الملک در ۲۷ محرم ۱۳۲۱ق نوشته درباره واقعه چنین آورده است: «... [اخبارات تازه چون وضع گرانی مشهد بمنتها درجه رسید که نایب یوسفخان/ بیگلربیگی برای جلب منفعت خود از نانا حمایت و بققرای بلد رحم نکرده/ در روز ۲۷ شهرحال ضعفا و فقرا به جان رسیده اجماعا بخانه بیگلربیگی ریخته/ یغما کردند و خانه‌اش را نورانیدند نیز خانواده جناب نقیب را هم بواسطه/ حبس ارزاق مردم تاراج گردید و آنچه بود بردند الساعه هم شهر درنهایت/ اغتشاش و آقایان در مسجد جمع و عموم اهالی شهر مجتمعاً در صحنم قدس/ و مسجد حاضرند تا چه شود محض اطلاع عرض شد [...]» ([Sakmaq, 2590: 2](#)).

۲. شیوه آوردن اشعار در مقاله بر اساس متن نسخه بوده و در آن ویرایشی صورت نگرفته است.

۳. سلطان حسین میرزا یکی از نوادگان فتحعلی شاه قاجار بود. پدرش پرویز میرزا (۱۲۰۵-۱۲۲۹ق)، پسر پنجاه و سوم فتحعلی شاه و لقب نیرالدوله داشت که پس از مرگش این لقب (نیرالدوله) به پسرش حسین میرزا رسید. او دو مرتبه در خراسان به حکومت رسید. بار اول (۱۳۲۱-۱۳۱۸ق) حاکم خراسان بود و بار دوم در ۱۳۳۰ق به حکومت رسید. او در ۱۳۴۳ق درگذشت و جنازه‌اش را به مشهد منتقل و در دارالسیاده حرم دفن کردند ([Naqdi](#), 2019: 2/690-689).

[\(2007:2/661\)](#). ریاضی هروی این شورش را به هدایت چند تن از اعیان که سابقه دشمنی با نیرالدوله داشتند، می‌داند: «[...] بلوایی بی‌جهت اغلب مردم مشهد بر ضد ایالت کبری-نیرالدوله- به دستورالعمل چند تن از اعیان که عداوت سابقه با شاهزاده معظم‌الیه داشتند به گرانی نان اقدام نموده و به تحریک اهالی پرداختند» [\(-1993: 152\)](#).
[\(Heravy Reyazi 153\)](#).

در مکتوب ارسالی به *حبل‌المتین* نیز بر تأثیر احتکار گندم توسط نیرالدوله در قحطی مشهد و سودجویی او اشاره شده است.^۱ [\(Habab al-Matin, 1903: 11/34\)](#). هرچند بین اطلاعات ذکرشده درباره نقش نیرالدوله و دلیل کمبود نان تناقضاتی وجود دارد، اما نه می‌توان همه تقصیر را متوجه نیرالدوله نمود و نه از کنار حرص او به جمع‌آوری پول که در منابع دیگر نیز به آن اشاره شده، به‌راحتی گذشت:

شدین هنگامه اسباب بهانه
بقحط غله در خبازخانه
سراسر طبع نان را کم نمودند
جو و ارزن بگندم ضم نمودند
پی یکدانه نان نیمه ارزن
بهر دگان ستاده بود صد زن
معطل میشدی هر بی‌بضاعت
پی یکنان گرفتن پنجساعت

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:2\)](#)

نویسنده سپس به مسئله کمبود گندم و نان و بی‌کیفیتی آن اشاره می‌کند که جو روانی جامعه را به‌هم‌ریخته است. سپهر نیز ذکر می‌کند که «در محرم در خراسان نان کمیاب و گران

است قیمت نان یک من تبریز به سه قران می‌رسد» [\(Sepehr, 2007:2/661\)](#).

گروهی از زنان اهل کرمان^۲
رتاب جوع شسته دست از جان
زخانه روی در بازار کردند
بخبازان بسی آزار کردند

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:2\)](#)

شروع شورش با اعتراض زنان در مشهد بوده است که نویسنده نیز به آن اذعان دارد. اشاره به کرمانی بودن زنان مسئله‌ای است که در دیگر منابع به آن اشاره نشده است. کرمانی همان‌طور که قبلاً ذکر شد از زنان سیستانی نام می‌برد.

پس آنکه روی در مسجد نمودند
بیدگویی مردان لب گشودند
که غیرت در شما مردان مگر نیست
شما را خوف در دل آخر از کیست

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۲\)](#)

مسجد گوهرشاد نقش کلیدی در تمامی اعتراضات مشهد داشته و همواره به‌عنوان مرکز تجمع مطرح بوده است. بعد از اعتراض اولیه، زنان به‌منظور رساندن فریادشان و تحریک مردان برای پیوستن به سمت مسجد گوهرشاد رفتند.

که ما در راه مردن جانفشانیم
ز ظالم داد مظلومان ستانیم
پس از این‌حرف انشیران ماده
روانگشتند زی دارالسیاده
بنزد حجّه الاسلام عادل

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] این امر به احدی پوشیده نیست که شاهزاده نیرالدوله والی ولای خراسان از چهل سال متجاوز است که در این مملکت تعلق پیدا کرده و از بیست و پنج سال پیش می‌باشد که حکومت نیشابور را که تیول خود قرار داده است. [...] اگر بخوایم یک‌یک املاک شاهزاده و امیرزادگان و قنوات راجعه بدیشان را بنگارم در این عریضه نکتجد [...] هر کس از وضع خبازخانه خراسان اطلاع دارد تسلیم خواهد نمود که دو ثلث خبازخانه‌های مملکت از غله این شاهزاده والی والا در گردش است [...]» [\(Habab al-Matin, 1903: 11/34\)](#).

بدوگفتند کایفخر امائل
 بیا رحمی بما بهر خدا کن
 علاج درد بیدرمان ما کن
 پاسخ گفتشان اندوراندیش
 روید اکنون بسویخانه خویش
 زمن از بهرتان کاری نیاید
 شما را چاره از دادار باید
 چو آن بیچارگان با درد افسوس
 شدند از حجّه الاسلام مأیوس
 بار دلت کز فتندش زهر سو
 زدندش مشّت و سیلی برسر و رو
 ردایش را یکی بگرفت از بر
 عمامه دیگری برپودش از سر

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۲\)](#)

روحانیان همواره ملجائی برای مردم در هنگام سختی‌ها بوده و مردم از آنان توقع پشتیبانی در پیشبرد کارشان داشته‌اند. به نظر می‌رسد که در این مسئله آنان همراهی لازم را نداشته، به نحوی که شائبه حمایت از محترکان نیز به وجود آمده است. محتوای تنها عریضه باقیمانده از معترضان خطاب به

روحانیان مشهد آمیزه‌ای از درخواست، خواهش، ناامیدی و حتی تهدید است و نشان می‌دهد که به اصطلاح کارد به استخوان مردم رسیده و از این قشر نیز ناامید شده‌اند. در قسمتی از این نامه آمده است: ما جمعی فلک‌زدگان فقیر و مشتی بیچارگان غریب جز درگاه شما بزرگواران ملجأ و پناهی ندیده، با منتهای اضطراب و پریشانی به آستانه شماها رو آورده‌ایم که دفع ظلم محترکین را از ما کرده، نگذارید در این قبه‌الاسلام و آستان قدس که درگاه امن و امان است جمعی مهاجرین و پناهندگان بدین آستان مقدس از گرسنگی جان‌بازند. اطفال ما مانند جوجه مرغ از جوع می‌لرزند و زنانمان از پریشانی نزدیک است از خانه‌هایمان بیرون روند [...] آیا شرعاً وظیفه شماها همین است و بس که در مسجد آمده نمازی خوانده و یا چند مسئله شرعی گفته به خانه‌های خود باز شوید؟ [...] آیا وظیفه شماها دادرسی به حال مظلومین نیست؟ (Habal al-Matin, 1903: 11/34).

در مطلب دیگری در *حبل‌المتین* به رفتن معترضان به مسجد گوهرشاد در نزد میرزا حبیب خراسانی^۲ و عدم همراهی او اشاره شده است.^۳ سایر علما نیز از همراهی با معترضان

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] استدعای ما از شما بزرگواران آن است که ترحم بر این جمع فقرا و غربا و ایام و ارامل فرموده به معیت‌مان در تلگرافخانه آمده، عرض حال ما را به پدر مهربان ولی نعمت اعلی حضرت شاهنشاهی بنمایند، چه رفتن ما را در تلگرافخانه حکومت در حضور شاهانه، یاغی جلوه خواهد داد و خواهد نمود که مشتی رجاله جمع و جمعی او باش اتفاق کرده برخلاف دولت حرکت می‌نمایند. این نکته را هم باید دانست که اگر در این موقع تنگی با ما همراه نمایید در موارد سختی ما نیز با شماها همراهی نخواهیم کرد و ناچار ملتجی به اجانب خواهیم گذارد و گنااهش را عاید به شماها خواهیم دانست [...] امضاء بینوایان ملت» (Habal al-Matin, 1903: 11/34).

۲. میرزا حبیب خراسانی (۱۲۶۶-۱۳۲۷ق)، بانام کامل میرزا حبیب‌الله شهیدی، میرزا حبیب‌الله مجتهد رضوی یا حسینی متخلص به حبیب، شاعر، عارف و مجتهد مشهور دوره قاجاریه بود. او علوم دینی را نزد میرزا نصرالله مجتهد فانی، میرزای شیرازی، فاضل دربندی و میرزا حبیب‌الله رشتی فراگرفت. او حدود پانزده سال به ریاست روحانی مردم مشهد که اموری از قبیل قضا، تدریس، امامت جماعت و موعظه و سخنرانی بود پرداخت. از ۱۳۱۵ق انزوا اختیار و از دخالت در امور خودداری می‌نمود. در مقدمه مفصل دیوان میرزا حبیب به مسئله شورش نان در مشهد اشاره‌ای نشده است (Khorasani, 1982, 50-7).

۳. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] شب جمعه فقرا و غربا با جمعی از زنان بی‌وایه این عریضه را برداشته رو به حرم و مسجد گوهرشاد نهادند. علماء قبل از وقت از ازدحام فقرا اطلاع یافته، غالب از خانه‌های خود بیرون نیامدند. جناب مستطاب آقا میرزا حبیب آقا را که یکی از مجتهدین خراسان است در حرکت یافته عریضه را تقدیم کرده زبانا نیز به عرض حال پرداختند. جناب آقا پس از تأمل در عریضه اعتنا نکرده جواب نفرمود [...] آن بیچارگان را مأیوس کرده قیل و قال بلند شد لاعلاج به آقا و همراهان ایشان آویخته از طرفین کار به زد و چوب کشید چون پاسی از شب گذشته

خودداری نمودند. به نظر می‌رسد این عدم همراهی به دلیل ضعف پایگاه اجتماعی درخواست‌کنندگان و قدرت نیرالدوله بوده باشد.

از اینشورش خبر گردید ایالت که ظلمش بار آورده خجالت به بیگلریگی شوم ستمکار بگفتا چاره کن از بهر این کار بنوعی از تو یکتن بد نه بیند بکن کاری که اینشورش نشیند ندانست این نباشد راه چاره که میگردد زنفتم افزون شراره ایالت را بعید است از کیاست بیوسف اسکلی^۱ بدهد ریاست زمام ملک چو بر دست فتد کار کی مشکل میشود سهل ولایترا بدست ناکسی داد در ظلم و ستم بر خلق بگشاد بود شخص ایالت چون طمعکار خجالت بهرش آخر آورد بار بروزی رشوه سی تومان گرفتن چنا نباشد زمردم جان گرفتن حکومت چونرعیترآ فرو شد چرا خون در رگ مرد بجوشد بدست یک گده فراش جاهل ولایت کی سپارد شخص عاقل

[Namos \(Shoresh Khalgh va Ghairat Ghairateye:4\)](#)

ادامه سخن نویسنده، در واقع اشاره به بی‌کفایتی نیرالدوله در مدیریت شورش دارد که عملاً با گماردن افراد نالایق و به‌ویژه یوسف خان بیگلریگی زمینه برخورد تند با مردم و بالا گرفتن شورش را فراهم کرده است. هرچند شاعر از سفارش نیرالدوله به برخورد آرام با مردم سخن گفته است.

بمردم ظلم و جور از عادل نیست
ریاست شآن یوسف اسکلی نیست
غرض از بهر خوابانیدن شرّ
بشهر از ارگ آمد آن ستمگر
دوچار آن زنان بینوا شد
زجور او دو صد فتنه بپا شد
زییم او بنات التّعش اسا
پراکنده شدند آن جمع بی پا
چو شب بگذشت آمد روز دیگر
زنان هنگامه بگرفتند از سر
رتاب جوع ازجان سیر گشتند
بهر سو حمله‌ور چونشیر گشتند
دکانها را بضرپ چوب بستند
سر و سینه زخبازان شکستند

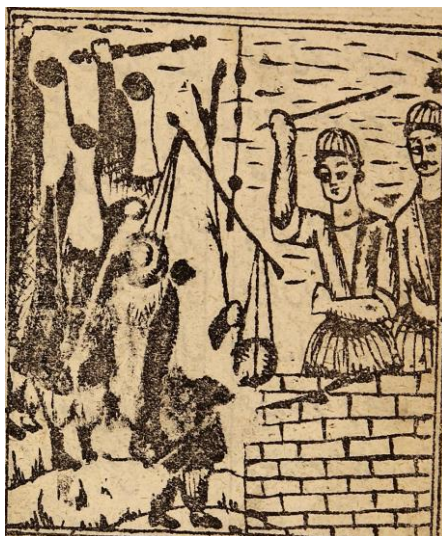
[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱\)](#)

درباره زد و خورد با نانواها در منابع دیگر اطلاعاتی نیامده است. ریاضی هروی اشاره می‌کند که مسئول برقراری نظم در نانوایی‌ها، طلبه‌ها بودند و البته در جای دیگری ذکر نشده است: «...» [من جمله قحطی نان که به درب هر دکان خبازی یک نفر آخوند گذاشته بودند از برای نظم و بیچاره‌های طلبه که درسی جز ضرب نخوانده و داخل ظلمه نبودند و نیستند

بود هر کس به مقام خویش رفته روز دیگر علی‌الصباح در صحن کهنه جمعیت نموده با عریضه مفصلی که به‌عنوان ذیل بود به‌جانب تلگراف‌خانه رفتند. امروز جمعیت فقرا خیلی بیش و طایفه نسوان در آن‌ها زیاد بود» (Habab al-Matin, 1903: 12/34).

۱. نایب علی‌اکبر حسنی در ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۲۲۷ ق بعد از احضار در انجمن ایالتی در هنگام خروج توسط مجاهدین ترور شد (Motavali, Haghghi, 2013: 11).

با چه قوه جبریه می توانستند شورش قحطی را منظم سازند» نقاشی صفحه ۶ کتاب نیز نمایانگر برخورد تهاجمی دو طرف (Reyazi Heravy, 1993:153). با یکدیگر است..

Picture 2: picture of bakers fighting with women (version number 50480, Astan Quds Manuscript Center, page 6)

درخواست برکناری حاکم، مجازات محترکان و تأمین نان را داشتند^۱. مردم برای ارسال تلگراف به سمت تلگرافخانه حرکت نمودند. رئیس تلگرافخانه در ظاهر با آنان همراهی و به دلیل تعداد زیاد به چهار نفر اجازه می دهد تا برای زدن تلگراف به داخل بروند در همین زمان نماینده والی برای کار دیگری در تلگرافخانه بود و نگذاشت که تلگراف ارسال گردد: «امیرزاده فتح السلطنه از جانب حکومت برای پیشبندی و تلگراف زدن به طهران در تلگرافخانه موجود بود دو نفر از موثقین گفتند همان تلگراف را بالمعاوضه از رئیس تلگرافخانه گرفته برای ملاحظه والی برد، این امر به درجه ثبوت رسیده که عریضه تلگرافی رعایا به خاک پای همایونی نرسیده است» (Habal al-Matin, 1903: 15/34).

شدند از پیش انخائن روانه
دل آزرده سوی قونسول خانه

بودین شورش ایشانرا چو کافی
روانگشتند نزد تلگرافی
که آگاهی بشه ده حال ما را
زلطفت شادکن احوال ما را
رئیس تلگراف آرزوشان سخت
برون از پیش خود افکندشانرخت

(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۶)

تلاش برای رساندن شکایات به نزد شاه به عنوان مسئول رسیدگی به امور در تمامی شورش های نان در ایران رواج داشت و نکته جالب این که همواره تلاش شده تا تلگراف آن ها به پایتخت نرسد. در این مورد نیز نویسنده به همین مسئله اشاره دارد. در شرح شورش نان در مشهد در روزنامه حبل المتین متن تلگراف معترضان آورده شده است. در این متن، آنان ضمن اشاره به بدبختی و مشکلات معیشتی، سه

۱. در این تلگراف بعد از شکایت از نیرالدوله و عرض ارادت به شاه سه درخواست زیر مطرح می گردد: «[...] این والی والا که بر کین ما کمر بسته و به خون آشامی فقرا عادت کرده دست ظلمش از سر ما کوتاه شود. ۲. محترکین سزای عبرت ناک یافته بازار احتکار در این ارض اقدس کاسد گردد تا فقرا در بارگاه قدس که محل استجاب دعاست به دعای ملوکانهات رطب اللسان گردند. ۳. چون ما فقرا و ضعفا را طاقت طاق شده و دست از کار رفته اگر چند صباحی دیگر بدین منوال بگذرد از گرسنگی بی تاب گشته بعضی به هلاکت رسیده و برخی ناچار دست به شرارت دراز کرده، بهانه به دست اعضای حکومت آمده، امر را بر آستان مبارکت مشتبه می سازند. هرگاه اعانه موقتی برای فقراء و ضعفاء در خبازخانهها مقرر شود بعید از مروت آن ولی نعمت روف مهربان نخواهد بود. امضا (رعایای جان نثار خراسان)». (Habal al-Matin, 1903: 14/34).

بغیردین پناه از عرش بردند
 بر او درد دل یک‌یک شمردند
 پذیرائی از ایشان کرد قونسول
 بهریک بذل کرد از نان از پول
 سه روزه خواست مهلت تا که
 ز حال انسیه روزانکند شاه
 غرض از خانه ان عیسوی کیش
 برونرفتند شادان جمع دلریش

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۶\)](#)

در نسخه منظوم اشاره به کنسول روس و یا انگلیس نشده است. در روزنامه *حبل‌المتین* اشاره به کنسول روسیه شده است که معترضان بعد از ناامیدی از رساندن تلگراف به شاه به آنجا رفته و عریضه‌ای از سر استیصال مبنی بر شکایت از والی و وضعیت بد معیشتی خود داده و درخواست رساندن پیام را می‌نمایند. این عریضه مانند متن تلگراف به شاه شامل بعد از گله از وضع بد معیشتی و مشکلات خود از گذشته شامل درخواست برکناری نیرالدوله از حکومت خراسان، تأمین معیشت و تأکید بر وفاداری و عدم تمرد نسبت به حکومت بوده است: «عرض حال فقرای خراسان به قونسول دولت بهیئه روس [...] ما جماعت فقرا که رعایای جان‌نثار فداکار دولت علیّه ایران می‌باشیم بدین غرض به جنابعالی

ملتجی شده‌ایم که عرایض صادقانه ما را اصفا کرده و از حال و خیال‌مان اطلاع کافی به‌م‌رسانیده، عرض حال ما را به پیشگاه حضور همایونی ولی‌نعمت و پدر مهربان ما اعلی‌حضرت مظفرالدین شاه بنمائید [...]» [\(Habal](#)

[al-Matin, 1903: 15/34\)](#)

خدنگ مارکش با مار شد جفت
 قضا هم خنده زد هم آفرین گفت
 بی‌بازار سراب از کوچه ارگ
 بزنها حمله‌ور شد افعی مرگ
 جفائی چند یوسف اسکلی کرد
 برزم مشتت از زن پردلی کرد
 بدان دل مردگان بی بضاعه
 نمود انمرد لامذهب شجاعت
 بروی انفقیران کرد خالی
 ز شش لولش سه تیر ان لابلالی
 ز بی‌پروائی آن بی‌قباحت
 دو زن برداشت با طفلی جراحی
 از آن زنها بهم‌ره چند تن برد
 بدست مهتران خویش بسپرد

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۷\)](#)

1. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] اول- ما رعایا و فقرای جان‌نثار خراسان به‌هیچ‌وجه یاغی دولت و یاغی سلطنت نیستیم و فرمان دولت را همه نوع مطیع و اوامر پادشاهی را همه قسم منقادیم مشروط بر اینکه عرایض ما به اعلی‌حضرت شاهانه برسد. دوم- ما رعایای جان‌نثار هرگز جز به آستان او پناه نجوییم و غیر از درگاه وی جبه نسائیم، اینکه ماها ملتجی به قونسولخانه دولت بهیبه روس شده‌ایم روگردان از دولت متبوع خود نیستیم، چون التجای به‌هیچ‌وجه ما را سود نبخشید محض رسیدن عرض حال خودشان به آستان ملوکانه و اصغاء انگیزته‌ایم. سوم- از روزی که شاهزاده نیرالدوله به ایالت خراسان آمده بازار احتکار را گرم نموده و به رعایا سخت گرفته است. هرچه فریاد کردیم به جانی نرسید. هرقدر الحاح نمودیم فائده نبخشید، زاری کردیم سود نداد. ملتجی به علما شدیم اثر نکرد، به تلگرافخانه مبارکه رخ کردیم نتیجه نیافتیم. احتکار بالاترین ستم و ظلم است به ما فقرا. دست محترکین را از سر ما کوتاه و این ایالت را به حکومتی رؤف و مهربان تبدیل فرما. چهارم- از هشت ماه به این‌طرف محترکین خدانشناس رمق را از ما برده و خون ما را مانند زالو مکیده‌اند. اعلی‌حضرت همایونی توجهی در ارزانی ارزاق فرمایند که اطفال صغیر ما در جلو روبمان از گرسنگی هلاک شده، زنان بی‌بویایمان به پریشانی افتاده‌اند. امروز غله‌ای که در انبار محترکین خراسان موجود است خوراک دو سال اهالی خراسان را کفایت تواند کرد. همین قدر که دولت حکم به شکستن انبار محترکین فرماید و تحقیق و تفتیش از روی قاعده صحیحی بکند صدق عرایض ما ظاهر خواهد گردید.

امضاء: فقرای خراسان [\(Habal al-Matin, 1903: 15/34\)](#)

با دبدبه زیاد جلو آنها را گرفته، نوکرهایش برخی کلمات خشن به زنان و فقرا گفته، تهدید کردند که اگر از این اجتماع دست نکشید و پراکنده نگردید چنان و چنین خواهیم کرد و این سخن نمکی تازه بر زخم فقرا پاشیده، با آدم‌های بیگلریگی درآویختند. در این قیل و قال آدم‌های بیگلریگی یک زن و یک طفل را با گلوله شش‌لوله سر تیر کشته و جماعتی را هم مجروح کردند. چون این آشوب در شهر افتاد بعضی زنان و فقرا نان چهار دکان خبازی را غارت کرده، کم‌کم غوغا اهمیت پیدا کرد^۱: [\(Habab al-Matin, 1903: 15/34\)](#)

نقش نائب علی‌اکبر حسنی در گسترش شورش انکارناپذیر است. میرزا غلامرضا اشاره می‌کند که «[...] نایب یوسفخان/ بیگلریگی برای جلب منفعت خود از نانوایان حمایت و بفقرای بلد رحم نکرده. [...]» [\(Sakmaq, 2: 2590\)](#). درباره برخورد او با زنان، زخمی شدن تعدادی از آنها و دستگیری تعدادی دیگر در منابع مطلبی نیامده است. در روزنامه *حبل‌المتین* به برخورد بد یوسف خان با زنان بعد از خروج از کنسولگری روسیه کشته و مضراب کردن آنان اشاره و آورده شده است «[...] در وقتی که جماعت فقرا بشاش و خندان از قونسولخانه دولت بهیبه روس معاودت می‌کردند بیگلریگی

Picture number 3: Picture of Naib Ali Akbar Hosni's conflict with women ([copy number 53660 of Astan Quds Manuscript Center, page 7](#))

تمام ذاکرین را گرد آورد	چو زد این فعل زشت از انلعین سر
از ایشانخواست چاره بهر این درد	بپا شد در خراسان شور محشر
بدوگفتند یکسر ما مطیعیم	از اینشورش فلک در حیرت آمد
دل آزرده زین فعل شیعیم	خلاقرا بحرکت غیرت آمد
زاحسانت همه شرمنده باشیم	رئیس الذاکرین شد چونشد خبردار
پی فرمان امرت بنده باشیم	از این فعل شیعی آن ستمکار

۱. متأسفانه گزارش روزنامه *حبل‌المتین* از بلوای نان مشهد در همین جا به پایان می‌رسد. روزنامه وعده می‌دهد تا در شماره‌های آتی نیز به ادامه واقعه بپردازد زیرا بیش از ۱۷ گزارش از افراد مختلف دریافت نموده است. جستجو در شماره‌های بعدی نشان می‌دهد که این روزنامه به دلایل نامشخص از این کار خودداری نموده است.

چو بشنید اینسخن زان سینهریشان

رئیس الذاکرین شد شاد ازیشان

زمسجد برد یکسر ذاکرین را

که تا چاره نمایم درد دین را

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۸\)](#)

حضور مختلف طبقات اجتماعی ضعیف در این شورش در منابع اشاره شده است. ریاضی هروی که خود از نزدیک شورش را مشاهده نموده، می‌آورد: «در پیشاپیش بلوائیان آدم نامیکه بشود شناخت نمود مگر چند نفر تریاکی آسمان‌جل و انبوهی از متفرقه هر طایفه [...]» (Reyazi, Heravy, 1993: 152-153). او به روضه‌خوان‌ها اشاره خاصی نمی‌کند، درحالی‌که متولی حقیقی ذکر می‌کند که روضه‌خوانان و عساکر حسینی این حرکت را رهبری می‌کردند (Motovali Haghighi, 2013: 53). در این اثر به رئیس‌الذاکرین^۱ به‌عنوان مسئول سازماندهی روضه‌خوان‌ها و عملکرد او در تشویق و ترغیب مردم در مسجد گوهرشاد برای اعتراض به برخورد با زنان و گرانی نان اشاره شده است. سردمداری روضه‌خوان‌ها بیانگر آن است که طبقات مؤثر اجتماعی مانند روحانیان و تجار از دخالت در اعتراضات خودداری نموده‌اند.

برون از شور این شد بی‌تخلف

که در مسجد کنند احضار یوسف

که راه چاره از بهر مردم

بجوید در فراوانی گندم

اگر ناید بمسجد از شرارت

کنند اوضاع او را جمله غارت

خلاق اینسخن را چونشنیدند

بسویخانه یوسف دویدند

نه در بُد باز نه یوسف بخانه

پریده مرغ زیرک زاشیانه

شکستند آن در جور و ستم را

فشردند از پی تاراج همرا

بغارت هرچه باید برد بردند

غبار غم زلوح دل ستردند

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۹\)](#)

چو احضار بزرگانرا نمودند

همه حاضر برای چاره بودند

بجز شخص نقیب^۱ اندوراندیش

که بود از غله بس به تشویش

پی احضار انهم شد اشارت

که آرندش بمسجد بی خسارت

پی آوردنش جمعی زمردم

روانگشتند با جوش و تلاطم

نقیب از اینحکایت چون خبر شد

بخود لرزید از غم دردرس شد

ز ترس آنکه پیش رویمردم

بگیرندش برد از بهر مردم

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۰\)](#)

موضوع غارت خانه بیگلربیگی و نقیب‌الاشراف در تمامی منابع مرتبط اشاره شده است. آبراهامیان می‌آورد:

«جمعیت گرسنه در مشهد خانه بیگلربیگی، صاحب‌منصب

ارشد محلی، منفور را غارت کردند» (Abrahamian, 2014: 86)

و «اما اغتشاش دامن گسترده. چند خانه تاراج

شد که یکی از آن‌ها خانه بیگلربیگی و دیگری خانه نایب‌التولیه

آستان قدس بود» (Sepehr, 2007: 2/661) و «در روز

۱. در اسناد آستان قدس رضوی از سید احمد روضه‌خوان باشی و خادم کشیک چهارم به‌عنوان رئیس‌الذاکرین یاد شده است که بعد از فوتش در ۱۳۲۴ ق لقبش به پسرش سید محمد رسیده است (Sakmaq, ۱۰۲۶۱۷).

می‌دهد. بحث حمله به سوی محله یهودیان (جدیدها) در جای دیگر اشاره نشده است.

اگر ایندو در این کشور نباشند
 همه اهل بلد از هم بپاشند
 همیشه دستگیر خلق هستند
 پناه بیکسان از قلق هستند
 چو آسوده شدند از نان مردم
 که از ناست زنده جان مردم
 نشستند و سلطان تلگرافی
 زدند انقوم و بیکذب و خلافی
 رئیس تلگراف ان بیمحاسن
 که بس بر دین و دولت بود خائن
 جوابی جعل کرد از قول سلطان
 فرستاد از حماقت نزد ایشان^۴
 که تقصیرست از سمت رعیت
 بود والی بر ایشان صاف نیت
 بزرگان زین جواب جعل‌آمیز
 شدند از روی غیرت فتنه‌انگیز
 خلاقرا بمسجد بازخواندند
 جواب شاه با آواز خواندند
 همه گفتند گر جان را بیازیم
 از اینملک این ایالترا بتازیم
 بیکدم ارگرا ویران نمائیم
 عمارترا بدو زندان نمائیم

۲۷ شهرحال ضعفا و فقرا به جان رسیده اجماعا بخانه بیگلربیگی ریخته، یغما کردند و خانه‌اش را نورانیدند نیز خانواده جناب نقیب را هم بواسطه حبس ارزاق مردم تاراج گردید و آنچه بود بردند [...]» (Sakmaq, 2590: 2). سپهر از نقیب‌الاشراف به‌عنوان نایب‌التولیه یاد می‌کند، در حالی در این زمان میرزا علی‌رضا رضوی به‌عنوان سرکشیک اول آستانه لقب نقیب‌الاشراف داشته^۱ و این منصب به‌صورت موروثی از دوره افشاریه تا انتهای قاجار در اختیار خاندان او بوده است (Hasanabadi, 2008: 149). با توجه به مباحث مطرح‌شده غارت خانه نقیب‌الاشراف و بیگلربیگی در این حادثه قطعی است و سپهر نایب‌التولیه را با نقیب‌الاشراف اشتباه گرفته است.

پس از غارت بمسجد باز مردم
 روانگشتند چوندریای قلزم^۲
 بُدند ان چشته‌خور مردم ولی باز
 پی غارت بهر سو دست انداز
 شدند آخر روان سوی جدیدان
 پی تاراج در کوی جدیدان
 شد از تاراج مردمرا جلوگیر
 جناب میرزاهاشم آبتدبیر

(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۱)

در این ابیات نویسنده به‌خوبی هرج‌ومرج حاکم بر شهر مشهد را بعد از غارت منازل و عدم دخالت نیروهای نظامی نشان

۱. به هنگام قحطی مشهد (۱۳۰۱ق) در شهر شایع شد در خانه نقیب‌السادات خم شراب پیدا شده جمعی از مردم و گروهی از اشرار به خانه هجوم آوردند، نوکران نقیب و برادرزن وی راه بر آن مردم بسته مانع از ورود آن‌ها شدند که برادرزن نقیب اقدام به شلیک تیر هوایی نمود. تیر کمانه نموده و به یکی از مردم برخورد نمود و او را کشت. مردم عادی که از این امر تحریک شده بودند به خانه هجوم آورده و خانه دویست ساله نقیب را غارت کردند (Binesh, 1976: 903). در منبع دیگری به قحطی مشهد در ۱۳۰۱ق اشاره نشده است. احتمال دارد منظور بینش همین سال باشد.

۲. رود بزرگ، دریای پرآب است.

۳. میرزا هاشم احتمالاً محمد هاشم بن محمد خراسانی، از علما و دانشمندان مشهد است.

۴. بحث تلگراف در منابع آمده است، اما اشاره‌ای به جعل کردن پاسخ از سوی شاه نشده است که به نظر می‌رسد نقش مهمی در تهییج مردم داشته است.

پس آنکه از اسافل و ز اعالی
 کمر بستند بهر عزل والی
 فرو بستند درهای حرما
 که نگذارد کسی انجا قدم را
 چو بر والی رسید این شرح جانسوز
 بسان شب بچشمش تیره شد روز
 بگفتا توبها را جانب شهر
 کشند از فرط غیظ و شدت و قهر
 پی حفظ خود و خدمتگزاران
 طلب فرمود از هر سو سواران
 زبجنورد دره جزوز خوبوشان
 سوار آمد پیایی در خراسان
 از این غافل که خلق لایالی
 کجا دارند ترس از توب خالی
 شنیده بود رکن الدوله زاد
 که از حق بر روانش آفرین باد
 چنین کاری نموده لیک غافل
 که نبود کار جاهل مانند عاقل

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:11-12\)](#)

مسئله شعله‌ور شدن دامنه اعتراضات و ارتباط دادن آن به نیرالدوله در ادامه کتاب توسط سراینده به تصویر کشیده شده است. در منابع اشارات پراکنده‌ای به این مسئله گردید، چنانچه سپهر می‌آورد: «مردم به خانه حاکم ریختند که او را بکشند. شاه سیصد سوار به کمک وی فرستاد، اما اغتشاش دامن گسترده [...] و جمعیت خشمگین جسد پدر نیرالدوله را از گور بیرون آورد و آتش زد» (Sepehr, 2007:2/661) ریاضی هروی نیز می‌آورد که علاوه بر افواج ساخلوی شهر دستجات سواران قوچان و دره‌جز و سایر نواحی خراسان را احضار نموده و در ظرف یک هفته هشت هزار قشون و ایلجاری پیاده و سواره در ارگ فراهم آورد (Reyazi, 1993:153). در گزارش حبلی‌المتین نیز درباره

وضع نابسامان شهر بعد از بست نشستن نیرالدوله در ارگ و دستور تیراندازی که منجر به کشته شدن تعدادی از مردم شد چنین آمده است: «[...] جماعت قلیلی از معقولین برای راهنمایی به حکومت و اسکات مردم اراده کردند خودی به ایالت برسانند پیاده و سرباز که حکم شلیک داشتند شلیک کرده، جمعی به خاک افتادند. این واقعه بیشتر مردم را به هیجان آورده، به ارک حکومت راه را نزدیک کرده کار بالاگرفته و جنگ مغلوبه شد-فقرا و زن و بچه مانند برگ درخت از شلیک توپ و تفنگ به خاک ریختند. اگر من بخواهم مجسمهٔ حال فقرا و مساکین و زنان بیوایه را در این موقع تحریراً بکشم نمی‌توانم، ولی همین قدر بدانید که از واقعهٔ کربلا که در نزد همه ماها مجسم است بالاتر بود [...]» (Habal al-Matin, 1903: 16/34).

اشاره نویسنده به پاسخ جعلی صاحب تلگراف‌خانه، درگیری مردم با گماشتگان نیرالدوله و اشاره ظریفی که به بحث شورش زمان رکن‌الدوله می‌کند در نوع خود جالب است.

زدند انجمع بر شه تل دگر بار
 ولی با عون قنسول نکوکار
 جواب امد که بعد از استشاره
 کنیم از لطف درد خلق چاره
 بزرگان زین جواب شاه مایوس
 شدند از عزل والی با صد افسوس
 گرفتند از میان هم کناره
 که غیر از این نبدشانراه چاره
 رئیس الذاکرین خود ماند تنها
 دل خسته ز طعن طعنه‌زنها
 چو شد مایوس از خلق زمانه
 پناه آورد اندر آستانه

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۴\)](#)

به بحث رساندن تلگراف شاه در ابقای اولیه نیرالدوله توسط کنسول انگلیس و حمایت از او و تنها ماندن رئیس‌الذاکرین

خودداری نموده است. اطلاعات کتاب در مواردی مانند برخورد با زنان، نانوایان و سردسته معترضان، جدید است و در موارد دیگری مانند ارتباط با کنسولگری، مذاکرات بین افراد درگیر در شورش، حمله به خانه نایب‌علی‌اکبر حسنی و نقیب‌الاشراف و دلایل آن تکمیلی است. البته سراینده به صورت خلاصه به واقعه پرداخته است، درحالی‌که می‌توانست اطلاعات بیشتری مانند اسارت گرفتن رئیس‌التجار و معاون‌التجار به جرم احتکار گندم، تعیین بیگلریگی، گذاشتن طلبه‌ها برای نظارت بر کار نانوایان و توزیع آن در کتاب خود ذکر نماید. در مجموع، شورش نان مشهد دنباله اعتراض‌های دیگر مرتبط با نان در ایران است و بیشتر مؤلفه‌های آن مانند نحوه شروع، مدیریت برخورد با معترضان، سرنوشت حاکم و طبقات مختلف درگیر در شورش مشترک است، هرچند انگیزه‌های جانبی مانند اختلاف بین حکام و شاهزادگان، اختلافات محلی و شرایط جغرافیایی متفاوت است.

References

- Abrahamian, Yervand. (2013). *History of Modern Iran*, Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing.
- Brogash, Henrich. (2009). *A trip to the court of Sultan Sahibqaran*, Mohammad Hossein Kordbcheh, Tehran: Iteelat.
- Binesh, Taqi. (1976). "Geography of the localities of Mashhad" *Journal of Mashhad Literature School*, 12th year, 14th issue, serial number 48, Zemsta, 903-842.
- Hasanabadi, Abulfazl. (2007). *Sadat Razavi in Mashhad*, Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Khorasani, Mirza Habib. (1982). *Diwan Mirza Habib*, Tehran, Zovar
- Katouzian, Mohammad Ali. (2001). *State and society in Iran*, translated by Hasan Afshar, Tehran: Nashmarkaz.
- Cronin, Stephen. (2019) "Bread and justice in Qajar era Iran; Ethical economy, free

در منابع اشاره مستقیمی نشده است. نویسنده در انتها به عزل نیرالدوله و آمدن رکن‌الدوله اشاره می‌کند و با دعا برای او کتاب را به اتمام می‌رساند. اشاره به حمایت کنسول روس از نیرالدوله و کشته شدن سیصد نفر توسط او در *حبل‌المتین* مطلبی است که در منابع دیگر نیامده و نیازمند بررسی بیشتر است.

خراسانرا برکن‌الدوله داد

شه از بهر رفاه ساکنین داد

که آید چون پدر در این ولایت

کند بر ساکنین لطف و عنایت

خرابیهای غیر آباد سازد

دل محزون مردم شاد سازد

زجوی رفته آرد باز آیش

نماید تکیه بر اورنگ بالش

الهی در خراسان جاودانی

کند این شاهزاده حکمرانی

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۵\)](#)

نتیجه‌گیری

بررسی محتوای کتابچه موردبررسی نشان می‌دهد که این رساله تنها منبع مستقل درباره شورش نان به‌ویژه به صورت منظوم در دوره قاجار است که همزمان با واقعه سروده شده است. باوجود مشخص نبودن سراینده، به نظر می‌رسد که نگاه بی‌طرف به مسئله داشته و تلاش دارد تا صرفاً به بیان شورش بپردازد و غیر از یک الی دو مورد، از توهین و به کار بردن الفاظ زشت خودداری نموده است. با توجه به سبک اشعار و مقایسه آن با کتاب *تاریخ انقلاب خراسان* اثر تجلی سبزواری ممکن است چنین به نظر برسد که او سراینده این کتاب است، هرچند که در زمره آثارش نام برده نشده است. از بررسی محتوای کتاب در مقایسه با داده‌هایی که در منابع همان دوره اشاره شده، به نظر می‌رسد که نویسنده بنا بر ذکر دقیق جزئیات صحیح را دارد و از گرافه‌گویی و یا دروغ

morphology of bread riots in Mozaffari era" Islamic history and civilization, volume 15, number 30, autumn and winter, 127-150 [10.30495/jhc.in.2020.15553](https://doi.org/10.30495/jhc.in.2020.15553)

Sepehr, Abdul Hossein Khan Malik Al Morkhin. (2006). Merat al-Waq'a'i Mozafari, corrected by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Mirath Maktoob.

Habal Al Matin Newspaper, Monday 10 Rabi Al Thani 1321, Year 10, Number 34.

Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye, Astan Quds Manuscript Center, version number 53660.

Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye, Astan Quds Manuscript Center, Sakhe No. 50480

Astan Quds Document Center, Document No 2590,

Astan Quds Document Center, Document No 103667

market and starving Tahidistan" translated by Alireza Ali Sufi and Farshid Nowrozi, Research in History, Year 10, Number 29, Autumn and Winter, 147-102.

La'l Shateri, Mostafa. (2023). Astan Quds Razavi Printing House, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Martin, Vanessa. (2017). Qajar covenant; Negotiation, protest and government in 13th century Iran, translated by Hassan Zanganeh, Tehran: Mahi Publishing House.

Motovli Haghghi, Yusef. (2012). Contemporary history of Mashhad, first volume, Mashhad: Mashhad Islamic Council Research Center.

MirKiaee, Mehdi. (2014). Bread and politics: the influence of bread wars on the politics and economy of the Nasrid era, Tehran: Alam publication.

Najafzadeh, Ali, Abbasi, Javad (1389) Caucasian students and their role in political-social developments of Mashhad at the end of the Qajar era (about 132-133 A.H. / 1911-192 A.D.) Ganjine asnad, No. 80, Winter, 44-60.

Nazim al-Islam Kermani, Muhammad Ali. (1387). History of Iranian Awakening, Volume 2, Tehran: Amir Kabir.

Naqdi, Reza. (2019) "Nair al-Doulah, Hossein", Astan Quds Razavi Encyclopedia, 2, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Rahmanian, Dariush Mirkiaee, Mahdi. (2012). "The effect of bread riots on the relationship between the government and the people in the Nasrid era" Social History, third year, number 2, autumn and winter, 65-97.

Reyazi Heravy, Mohammad Yusuf (1993) Ain Alvaqae, Tehran: Islamic Revolution Education Publications.

Salehi, Hajar, Torabi Farsani, Soheila, and Kamranifar, Ahmad. (2018). "The

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 03 Mar 2022

Accepted 14 May 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Documentary Study of the Historical Course of the Formation of Astan Quds Razavi's Electric Lamp Factory from the Period of Muzaffar al-Din Shah to the First Pahlavi

Seyed Masoud Seyed Bonakdar ^(a)*, Vahid Emamijomeh ^(b)

- a) Associate Professor of History of Iran, Literature Faculty, University of Isfahan, Iran
 b) PhD Candidate of History of Iran, Literature Faculty, University of Isfahan, Iran
 (vahidemamijomeh@yahoo.com)

Keywords

Lighting, Electric Lamp, Astan Quds Razavi, Muzaffar al-Din Shah, First Pahlavi

Citation

Seyed Bonkodar, Seyed Masoud, and Emami Jameh, Vahid. (2024). Examination of historical documents on the formation of the Astan Quds Razavi power plant from the time of Mozaffar al-Din Shah to the first Pahlavi era. *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 49-76.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

From the beginning of the formation of the shrine of Imam Reza, one of the most important matters related to the shrine has been to provide light and illumination. Due to the sanctity and importance of the sanctuary, those in power, the trustees and the admirers of the Ahl al-Bayt always paid special attention to the lighting fixtures of the sanctuary. Accordingly, throughout the history of the formation of the shrine, with the advances that took place in the way of providing lighting, the lighting equipment of the shrine also changed. One of the most important of these changes was the replacement of conventional light sources with electricity. Electric lamps were first produced for Astan Quds Razavi from Europe during the reign of Muzaffar al-Din Shah. The use of electricity in providing lighting for the shrine was so useful that numerous objections could never create a serious obstacle to the use of electricity. Therefore, the custodians of the shrine in different periods tried to strengthen the electricity and its equipments of the shrine as much as possible. This process increased significantly in the Pahlavi period due to the development of the shrine and the need to provide more light sources. The present study, using historical sources and documents, intends to answer the main question, what was the historical course of the formation of the Astan Quds Razavi electric lamp factory? The purpose of this research is to study the process of establishing an electric lamp factory and its effects on the management of the shrine and improving the level of services to pilgrims. The findings show that the entry of electric lights into Astan Quds Razavi was accompanied by various obstacles and reactions. However, despite some obstacles, with the arrival of electricity to the shrine, new measures were taken to improve the management of the shrine and provide better services to pilgrims. The research method in the present study was library and resource matching, especially documentary sources. In this historical research, after collecting the necessary information, information has been organized and analyzed.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.343524.1055>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_201911.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (sm.sbonakdar@ltr.ui.ac.ir)

Introduction

After the death of Harun al-Rashid, a tomb was prepared for him, and after the martyrdom of Imam Reza (PBUH) and his burial next to Harun's tomb, the Imam's shrine became a place of pilgrimage for the lovers of the Ahlul Bayt (PBUH). With the establishment of the shrine, one of the main concerns in this sacred place has always been providing lighting and necessary facilities. From the early centuries to the Safavid period, there are brief reports on the lighting of the shrine and its lighting equipment. With the establishment of the Safavid dynasty and the formal recognition of the Shia faith, attention to the shrine and its urban development became a priority for the Safavid kings. Therefore, along with the expansion of the shrine's urban development, matters related to shrine lighting also received attention. During the Qajar period, in line with the modern developments in science and industry in European countries, lighting equipment and its resources also underwent transformations. In these changes, gradually, newly made lighting fixtures and equipment made of glass, brass, and crystal replaced the old lighting equipment. Initially, oil and gas were used to fuel these lighting fixtures, and eventually, electricity replaced these sources. During this period, due to extensive and continuous communication between Iran and European countries, gradually, newly made lighting fixtures and equipment entered Iran. Mozaffar ad-Din Shah, based on his personal interests and religious beliefs, paid special attention to shrine lighting and electricity, to the extent that during his reign, he dedicated forty lamps to the Holy Shrine of Imam Reza. The most important initiative of Mozaffar ad-Din Shah in relation to shrine lighting was the establishment of a light bulb factory and bringing its supplies to the Holy Shrine of Imam Reza upon his order. The establishment of the shrine's light bulb factory as the first of its kind (outside the capital) brought about the most significant change in the shrine lighting industry. Based on this, the present research seeks to answer the following questions: How was the historical development of the light bulb factory at the Holy Shrine of Imam Reza? What were the reactions to the change in lighting resources of the shrine? What impact did the change in lighting resources have on providing better services to pilgrims? To what extent

were the efforts made to develop shrine lighting successful during this period, and what obstacles existed in the way of developing shrine lighting resources?

Materials and Methods

In this research, while examining and studying historical and library sources, numerous historical documents related to the Qajar and Pahlavi periods were studied and analyzed, with a primary focus on documents and correspondence. After examining and categorizing the documents, the obtained information was analyzed.

Discussion and Findings

During the Qajar period, in line with technological advancements, a significant transformation in the illumination of the shrine took place. By the order of Mozaffar al-Din Shah, the electricity lamp factory of the shrine was purchased and launched on 28 September 1901. Although the establishment of the electricity lamp factory created a significant change in providing illumination for the shrine and consequently provided more comfort for the pilgrims, some traditional groups in the city of Mashhad were not inclined to provide illumination for the shrine through the electricity lamp factory. However, since electricity provided better, safer, and more cost-effective illumination for the shrine, it was impossible to ignore it. The main problem in utilizing electricity was that this technology was considered new and non-native, and the necessary infrastructure along with experienced and specialized workforce for the establishment of the electricity lamp factory in the shrine did not exist. The lack of specialized workforce led to high equipment depreciation due to improper use. On the other hand, the procurement of spare parts and its supply from abroad, considering the administrative complexities of that time, made the management of the electricity lamp factory more difficult. In the organization of the illumination of the Holy Shrine of Imam Reza, due to lack of management, proper actions and clear needs assessment for illumination were not carried out. In other words, in the minds of the custodians of the shrine, there was no bright horizon for the future needs of the shrine regarding the provision of new sources of illumination. During the Pahlavi period, along with the reform measures taken in the

organization of the Holy Shrine of Imam Reza, the situation of shrine illumination also improved. One of the other effects of the electricity lamp was a transformation in the endowment of lighting fixtures. With the introduction of the electricity lamp factory to the shrine, the necessary technical tools also became one of the types of lighting endowments for the shrine.

Conclusion

Transformation in the lighting of the Holy Shrine with the establishment of a factory for electric lights, alongside the use of traditional lighting fixtures. Opposition expressed by traditional groups to the launch of the electric light factory. Lower costs in illuminating the shrine through the use of electricity and the realization of the necessity of utilizing as much electrical power as possible by the custodians and administrators. Increase in electric generators and the establishment of a new local site for the electric power factory of the Holy Shrine of Imam Reza during the first Pahlavi era. Transformation in the process of endowments and lighting endowments, such as the donation of lamps and electric lights to the shrine. Improvement in the quality of services to pilgrims through electrical power, such as lighting and electric fans for ventilating the sacred buildings.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی اسنادی سیر تاریخی شکل‌گیری کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی (دوره مظفرالدین‌شاه تا پهلوی اول)

سید مسعود سیدبنکدار (الف)*، وحید امامی جمعه (ب)

(الف) دانشیار، گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران

(ب) دانشجوی دکترا، گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران (vahidemamijomeh@yahoo.com)

چکیده

از آغاز شکل‌گیری حرم امام رضا(ع)، یکی از مهم‌ترین امور مربوط به حرم، تأمین نور و روشنایی آن است. به واسطه قداست و اهمیت حرم، صاحبان قدرت، متولیان و شیفتگان اهل‌بیت، همواره توجه ویژه‌ای به وسایل روشنایی حرم داشتند. بر این اساس، با پیشرفت‌هایی که در نحوه تأمین روشنایی روی می‌داد، وسایل روشنایی حرم نیز تغییر می‌یافت. یکی از مهم‌ترین این تغییرات جایگزینی الکتریسته با منابع روشنایی متداول در گذشته بود. چراغ‌برق نخستین‌بار در دوره مظفرالدین‌شاه از اروپا برای آستان قدس رضوی تهیه شد. استفاده از نیروی برق در تأمین روشنایی حرم آنچنان مفید بود که مخالفت‌های متعدد، هیچ‌گاه نتوانست در استفاده از نیروی برق مانعی جدی ایجاد کند. از این رو، متولیان حرم در ادوار مختلف به‌منظور تقویت هرچه بیشتر نیروی برق حرم و تجهیزات آن، اقدام کردند. این روند در دوره پهلوی با توجه به توسعه عمرانی حرم و نیاز به تأمین منابع روشنایی بیشتر، افزایش چشمگیری یافت. پژوهش حاضر با استفاده از منابع و اسناد تاریخی بر آن است تا به این سؤال اصلی پاسخ دهد که سیر تاریخی شکل‌گیری کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی به چه صورت بوده است؟ هدف این پژوهش بررسی سیر ایجاد تشکیلات کارخانه چراغ‌برق و تأثیرات آن بر نحوه مدیریت حرم و ارتقای سطح خدمات به زائران است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ورود ماشین‌های چراغ‌برق به آستان قدس رضوی با موانع و واکنش‌های گوناگونی همراه بود. در این بین با وجود برخی موانع، با ورود نیروی برق به حرم، اقدامات جدیدی برای ارتقای نحوه مدیریت حرم و ارائه خدمات بهتر به زائران انجام پذیرفت. روش تحقیق در پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای و تطبیق و تحلیل منابع، به‌ویژه منابع اسنادی، است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۴۹-۷۶

واژگان کلیدی:

روشنایی، چراغ‌برق، آستان قدس رضوی، مظفرالدین‌شاه، پهلوی اول.

استناد به مقاله:

سید بنکدار، سید مسعود و امامی جمعه، وحید. (۱۴۰۳). بررسی اسنادی سیر تاریخی شکل‌گیری کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی از دوره مظفرالدین‌شاه تا پهلوی اول. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۴۹-۷۶.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.343524.1055>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_201911.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

پس از مرگ هارون الرشید، مقبره‌ای برای او تدارک دیده شد و پس از شهادت امام رضا^(ع) و دفن آن حضرت در کنار مقبره هارون، مدفن امام به‌عنوان زیارتگاه، مورد توجه دوستداران اهل بیت^(ع) قرار گرفت. با شکل‌گیری حرم همواره یکی از مسائل مورد توجه در این مکان مقدس، تأمین روشنایی و وسایل مورد نیاز آن بوده است. در قرون اولیه تا دوره صفویه، گزارش‌های مختصری در خصوص روشنایی حرم و وسایل روشنایی آن موجود است (بنگرید: [Ibn Battuta, 1997: 1/470](#); [Hafez Abru, 2001: 4/692](#); [Khandmir, 2001: 3/603](#); [Mir Khand, 1960: 6/648-649](#); [Khafi, 2007: 3/1087](#); [Romelu, 2005: 1/227-228](#); [Khorasani, 1958: 612](#); [Esfazari, 1959: 1/183](#)). با شکل‌گیری سلسله صفویه و رسمیت مذهب تشیع، توجه به حرم و گسترش عمرانی آن مورد توجه شاهان صفوی قرار گرفت. از این‌رو، همزمان با توسعه عمرانی حرم، امور مربوط به روشنایی حرم نیز مورد توجه قرار گرفت، به‌گونه‌ای که پادشاهان و شاهزادگان صفوی پیوسته به دنبال تأمین منابع و وسایل روشنایی حرم بودند (بنگرید: ['Alam Araye Safavi, 1971: 291](#); [Al-Husaini al-Qami, 2004: 1/430-431](#); [Aminiheravi, 2004: 347](#); [Turkaman, 2003: 1/123-124](#); [Turkaman, 2003: 2/578](#); [Shamlu, 1992: 2/23](#); [Shamlu, 1995: 2/22-23](#); [Shirazi, 1990: 75](#); [Hosseini-astarabadi, 1985: 54](#); [Qazvini, 1988: 33](#); [Mostofi, 1996: 137](#); [Afushtei Natanzi, 1994: 15](#); [Qomi, 2004: 32](#); [Etimad al-Saltaneh, 1983: 2/413](#)). این توجه منحصر به خاندان صفویه نبود، بلکه امرا و شاهزادگان گورکانی هند (نظیر شاهزاده اکبر گورکانی) نیز در موقوفات خود توجه ویژه‌ای به امر روشنایی حرم داشتند ([Nasiri, 1994: 118](#)). تأمین وسایل روشنایی حرم در دوره افشاریه نیز از امور مورد توجه نادرشاه و سایر امرا و شاهزادگان افشاریه بود ([Maravi, 1995: 2/826](#); [Etimad al-Saltaneh, n.d.: 3/340](#); [\(Estarabadi, 1990: 461](#) ;

در دوره قاجار در راستای تحولات نوینی که در پیشرفت علم و صنعت کشورهای اروپایی روی داد، وسایل روشنایی و منابع آن نیز متحول شد. در این تغییرات به تدریج مصنوعات و وسایل روشنایی جدید ساخته شده از جنس بلور، بارفتن و کریستال، جایگزین وسایل روشنایی گذشته شد. در ابتدا برای تأمین سوخت وسایل مذکور از نفت و گاز استفاده گردید و در نهایت نیروی الکتریسیته جایگزین موارد مذکور شد. در این دوره به‌واسطه ارتباطات گسترده و مستمر ایران با کشورهای اروپایی، از یک سو به تدریج مصنوعات و وسایل روشنایی جدید ساخته شده وارد ایران شد و در منازل اعیان و اشراف مورد استفاده قرار گرفت. این وسایل توسط متمکنان دوره قاجار نیز به حرم اهدا می‌شد و جزو وسایل روشنایی مورد استفاده در حرم قرار گرفت ([Sakmaq, 151235: 1](#); [Sakmaq, 104267](#): 1). طبیعتاً با گذر زمان و پیشرفت فناوری‌های نوین در اروپا، منابع سوخت این وسایل نیز در حال تغییر بود. با این‌همه، به‌واسطه محدودیت‌های موجود بر سر راه ورود وسایل روشنایی جدید، وسایل روشنایی قدیمی نیز همچنان در حرم کاربرد داشت.

نیروی برق در ایران نخستین بار در دوره ناصرالدین‌شاه مورد استفاده قرار گرفت. میرزا علی‌خان امین‌الدوله ملقب به امین‌الملک با ساخت کارخانه چراغ‌برق کوچکی در تهران پیشگام شد و ناصرالدین‌شاه با روشن کردن چراغی از آن در غروب ۱۷ رمضان ۱۲۹۶ ق/ ۴ سپتامبر ۱۸۷۹ م، کارخانه مزبور را افتتاح کرد، اما روشنایی و چراغ حاصل از این کارخانه بسیار محدود بود ([Mehboubi Ardakani, 1989: 3/384](#)). برخلاف ناصرالدین‌شاه که اقدامی در این زمینه برای حرم انجام نداده بود، فرزندش مظفرالدین‌شاه با توجه به علایق و دیدگاه‌های مذهبی خود، توجه ویژه‌ای به روشنایی و نیروی برق حرم داشت، به‌طوری‌که او در زمان ولیعهدی خود، چهل چراغی را به

آستان قدس رضوی پیشکش کرده بود (Sakmaq, 123665: 1). او همچنین پس از به تخت نشستن و تاج‌گذاری‌اش، چهل‌چراغ ۲۴ کاسه نفیس و ممتازی را در ۱۲۱۶ق/ ۱۸۹۹م توسط میرزا عبدالله دبیرالتولیه به حرم امام رضا^(ک) پیشکش کرد^۱ و مقرر شد که دبیرالتولیه و اولاد و فرزندان او متولی این چهل‌چراغ باشند و مخارج و مصارف سالیانه آن را تأمین کنند^۲ (Ryazi heravi, 1993: 127; Sepehr, 2007: 1/183). مهم‌ترین اقدام مظفرالدین‌شاه در رابطه با روشنایی حرم، تأسیس کارخانه چراغ‌برق و آوردن لوازم آن به آستان قدس رضوی به دستور او بود. تأسیس کارخانه چراغ‌برق حرم به‌عنوان نخستین آن (به‌جز پایتخت)، مهم‌ترین تحول را در صنعت روشنایی حرم برجای گذاشت. بر همین اساس پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است: سیر تاریخی شکل‌گیری کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی به چه صورت بوده است؟ واکنش‌ها نسبت به تغییر منابع روشنایی حرم چه بود؟ تغییر منابع روشنایی حرم چه تأثیری بر ارائه خدمات بهتر به زائران داشت؟ تلاش‌های صورت گرفته برای توسعه روشنایی حرم در این دوره تا چه میزان موفق بود و چه موانعی بر سر راه توسعه منابع روشنایی حرم وجود داشت؟

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی در خصوص بررسی سیر تاریخی کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی انجام نپذیرفته است، بلکه در برخی از آثار، ذیل بررسی تاریخ صنعت برق ایران، اشاره مختصری نیز به کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی شده است. البته این اشاره‌های مختصر با پاره‌ای از اشتباهات تاریخی نیز همراه است. برای نمونه در کتاب یکصدسال صنعت برق ایران و صنعت برق ایران در آیین

تاریخ به همان صورت کلی به تاریخ کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی اشاره شده است (Bankian, 2004; Hamed & Habibi, 2005) و به‌واسطه عدم بررسی دقیق اسناد، سیر روشنی از تاریخ کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی ارائه نگردیده و از سویی دیگر برخی از اطلاعات ارائه‌شده، ناقص و بعضاً اشتباه است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر آن است تا با استفاده از منابع و به‌ویژه اسناد تاریخی، روند تأسیس کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی و اقدامات متولیان در استفاده از آن را از زمان تأسیس تا پایان دوره پهلوی اول بررسی و تأثیرات چراغ‌برق را در آستان قدس رضوی تبیین کند. روش تحقیق در پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای و تطبیق و تحلیل منابع، به‌ویژه منابع اسنادی، بوده است. در این تحقیق تاریخی، پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم، به سازماندهی اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته شده است.

تأسیس کارخانه چراغ‌برق برای حرم امام رضا^(ک) در دوره مظفرالدین‌شاه

مظفرالدین‌شاه در جریان سفر اول هفت‌ماهه خود به اروپا در ذی‌الحجه ۱۳۱۷ق/ آوریل ۱۹۰۰م از کشورهای روسیه، اتریش، سوئیس، آلمان، بلژیک، فرانسه و عثمانی بازدید کرد. وی در ایام اقامت خود در بروکسل دستور خرید لوازم مربوط به کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی را صادر کرد (Sakmaq, 53942: 1). شاه، تاجری تبریزی به نام عمده‌التجار حاجی محمدباقر میلانی معاون‌التجار مشهور

۱. نویسنده مرآت‌الوقایع مظفری، تاریخ اهدای این چهل‌چراغ را در ذی‌الحجه ۱۳۱۵ق/ می ۱۸۹۸م ذکر کرده است (Sepehr, 2007: 1/183).

۲. دبیرالتولیه به خاطر مسئولیتی که برعهده او و فرزندانش گذاشته شده بود، یک قبضه سرعصای جواهرنشان درجه دوم از سوی مظفرالدین‌شاه دریافت کرد (همان).

385) و به‌اشتباه کشور سازنده کارخانه این دستگاه را نیز انگلستان ثبت کرده‌اند ([Bank Melli Iran, 1939](#):) [Mehboubi Ardakani, 1989: 3/384-41/643](#) (385).

به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلیل برای به‌اشتباه افتادن منابع مذکور، مطالب درج‌شده در مجله یادگار باشد. در این مجله، ذیل پرداختن به زندگانی حیدرخان عمواغلی و بیان خاطرات او، نویسنده مقاله مجله یادگار بدون ذکر منابع موثق، داده‌های غلطی را در ضمن خاطرات عمواغلی اضافه کرده که موجب گردیده مطالب مذکور به‌عنوان بخشی از خاطرات عمواغلی تلقی شود ([Yadgar, 1946: 5/63](#)). به نظر می‌رسد نویسنده مقاله مجله یادگار در فقدان دسترسی به اسناد و مدارک موجود، به‌واسطه سکونت و تبعه بودن حیدرخان در قفقاز به این نتیجه رسیده بوده است که دستگاه چراغ‌برق آستان نیز از روسیه خریداری شده بوده است.

پس از خریداری دستگاه چراغ‌برق لازم بود پیش از انتقال دستگاه چراغ‌برق به آستان، فضای موردنیاز به‌منظور نصب کارخانه چراغ‌برق در آستان قدس رضوی آماده‌سازی شود. بدین منظور عملیات عمرانی کارخانه چراغ‌برق در ۱۳۱۸ق/

به رضایوف^۱ را مسئول خرید ماشین برق برای حرم امام رضا^(ع) کرد و امتیاز آن را به او سپرد ([Habl al-Matin](#),) [1901: 10/21](#); [1900: 23/16](#); [1905: 26/8](#); [43/12](#); [\(Estadukh: GH1319-k20-p14-8](#)).

این ماشین برق آلمانی به نام اتودویتس (Otto Deutz)^۲ عبارت بود از یک ماشین ۱۲ اسب بخاری که با ماشین مولد برقی با نیروی ۶۶۰۰ کیلووات و فشار ۱۱۰ ولت کار می‌کرد ([Yadgar, 1946: 5/63](#); [Bank Melli Iran](#),) [1939: 41/643](#) . دستگاه مزبور به همراه لوازم چهارصد شعله چراغ با همکاری حکیم‌الملک و حیدرخان عمواغلی^۳ به مبلغ هشت هزار تومان در ۱۳۱۸ق/ ۱۹۰۰م خریداری شد ([Sakmaq, 53942: 1](#); [Yadgar, 1946: 5/63](#); [Jamalzadeh, 1956: 95](#); [Mehboubi Ardakani, 1989: 3/384-385](#); [Kasravi, 2004, 448](#)). البته نویسندگانی نظیر جمال‌زاده، محبوبی‌اردکانی و نویسنده مقاله مجله یادگار، در خصوص زمان^۴ و محل خرید دستگاه چراغ‌برق و همچنین کارخانه آن دچار اشتباه شده‌اند. جمال‌زاده و محبوبی‌اردکانی سال خریداری را ۱۳۲۰ق/ ۱۹۰۲م و محل خریداری ماشین چراغ‌برق مذکور را از روسیه می‌دانند ([Jamalzadeh](#),) [Mehboubi Ardakani, 1989: 3/384-1956: 95](#)

۱. در روزنامه‌ها و اسناد دوره قاجاریه به‌صورت رضاوف و رضاف نیز آمده است. درباره او، غلامرضا ممتحن‌میلانی، نوه حاج محمدباقر میلانی رضایوف، زندگی‌نامه‌ای درباره پدربزرگ و پدرش نگاشته است که در آن درباره محل زندگی و شغل آن‌ها توضیحاتی را شرح داده است (بنگرید: [\(SAKMA, 370-12665: 117-125](#)).

۲. در متن مجله یادگار، این واژه با توجه به خاطرات و اسناد حیدرخان عمواغلی به‌صورت Otto Deutz آمده است؛ اما واژه Deutz که نام یکی از شهرهای آلمان است، صحیح‌تر است. کارخانه مربوط به این نوع دستگاه نیز متعلق به فردی به نام نیکلاس آگوست اوتو (Nicolas August Otto) بود که در شهر Deutz قرار داشته است. در متن اسناد روسی نیز این واژه به‌صورت otto-дейтцъ آمده است. بر همین اساس مشخص می‌شود نخستین ماشین برق حرم، ساخت آلمان بوده است. در تبلیغات نمایندگی این کارخانه در باکو، به انواع موتورهای اتودویتس و ویژگی‌های آن اشاره شده است (بنگرید: [\(SAKMA, 370-12665: 49,51,53,55,57,59,61,63,65,67,69,71](#)

۳. حیدرخان عمواغلی از اهالی سلماس بود و تحصیلات خود را در دانشکده فنی تفلیس گذرانده و پس از دریافت دیپلم مهندسی برق، به بادکوبه رفته بود. وی با توجه به حوزه رشته و تخصص خود در امور برقی توانسته بود یک ایستگاه برقی در بادکوبه تأسیس کند و پس از آن به‌عنوان سرمکانیک در صنایع نفتی تقی‌اف مشغول به کار بود ([Yadgar, 1944: 1-2/45-46](#); [Kasravi, 2004, 448](#); [Rain, 1979: 190-200](#)). حاج زین‌العابدین تقی‌اف بادکوبه‌ای، تاجر مسلمان و خبیر معتبر ایرانی مقیم باکو بود. او صاحب چاه‌های نفت باکو بود و با میرزا حسن رشدیه، مؤسس مدارس نوین، ارتباط داشت ([Dolatabadi, 1992: 1/192](#); [Rushdieh, 1983: 29](#)).

۴. نویسندگان مذکور سال ورود دستگاه برق را با سال بهره‌برداری و افتتاح کارخانه اشتباه بیان کرده‌اند.

۱۹۰۰م با همکاری صدیق‌الدوله، متولی‌باشی آستان قدس رضوی^۱ و حاجی محمد اسماعیل ممیزالتولیه (معاون‌الصنایع)، معمارباشی آستان قدس رضوی، آغاز شد (Sakmaq, 1900: 12/95; Habl al-Matin, 1901: 10/14). محل قرارگیری این کارخانه در کاروانسرای وقفی حرم به نام کاروانسرای شجاع‌الدوله در کوچه‌ای^۲ در خیابان بالا، نزدیک بست علیا قرار داشت و بدین ترتیب فاصله بین بالاخیابان^۳ تا حرم با نیروی برق روشن می‌شد (Sakmaq, 96785: 3; Jamalzadeh, 1956: 95; Motamen, 1969: 252; Motamen, 1975: 196; Mehboubi Ardakani, 1989: 3/384-385). مصارف ساخت و بنایی این کارخانه به‌عنوان مثال تنها در طی پنج روز کاری در شعبان ۱۳۱۸ق/ ۱۹۰۰م، ۱۸ تومان و ۲۸۷۵۰ دینار هزینه داشت (Sakmaq, 13209: 1, 3). پس از اتمام عملیات ساختمانی کارخانه، دستگاه چراغ‌الکتریکی حرم در پنجم ذی‌القعدة ۱۳۱۸ق/ ۲۴ فوریه ۱۹۰۱م، یعنی حدود چهار ماه پس از بازگشت شاه از سفر اول خود، وارد مشهد شد (Adab, 1900: 12/95).

باوجوداین، امکان استفاده از ماشین چراغ‌برق در حدود هفت ماه پس‌ازآن همچنان مقدور نبود. تا ربیع‌الاول ۱۳۱۹ق/ ژوئیه ۱۹۰۱م ثبت و صورت‌های مربوط به لوازم و اسباب چراغ‌برق در دسترس متولیان حرم نبود. تنها

پس‌ازآنکه ثبت و صورت‌های لازم از مرکز به حرم ارسال شد، مقرر گردید که صورت‌های ماشین چراغ‌برق با اطلاع متولی حرم، برای ثبت و اخذ رسید به مسئول و مباشر روشنایی حرم تحویل داده شود (Sakmaq, 53942: 1). بااین‌همه مشکل اصلی‌تر، یافتن متخصصانی زبده به‌منظور نصب و راه‌اندازی کارخانه بود. تلاش‌ها برای یافتن متخصص و سپس آماده‌سازی ماشین چراغ‌برق، باعث شد تا استفاده از کارخانه چراغ‌برق برای مدت حدود چهار ماه دیگر (تا جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ق/ سپتامبر ۱۹۰۱م) نیز به تعویق بیفتد (Estadukh: GH1319-k19-p13-21).

به‌منظور راه‌اندازی کارخانه چراغ‌برق حرم لازم بود متخصصان زبده‌ای به‌طور دائم بر امور فنی و سرویس‌شدن دستگاه‌های کارخانه نظارت داشته باشند. ازاین‌رو دو مهندس مسلمان با نام‌های حیدرخان عمواغلی^۴ و آقابالا قلیوف^۵ بادکوبه‌ای انتخاب شدند (Sakma: 370; Kasravi, Yadgar, 1946: 5/63; 12666: 61, 63; Estadukh: GH1319-k19-p13-18 2004, 448; Habl al-Matin, GH1321-k12-p20-85&89; Sakmaq, 53947: 1; 1901: 10/21). به‌واسطه بدیع بودن صنعت برق در خراسان، مهندسان کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی ناگزیر بودند به‌منظور تأمین تجهیزات کارخانه و متخصصان این حوزه به شهر بادکوبه مسافرت کنند (Estadukh: GH1319-k19-p13-18).

۱. محمدرضا صدیق‌الدوله‌نوری‌مازندرانی، متولی حرم امام‌رضاع (ع) بین سال‌های ۱۳۱۹-۱۳۱۶ق/ ۱۹۰۱-۱۸۹۹م.

۲. به‌واسطه قرارگیری کارخانه چراغ‌برق در این کوچه، آن کوچه به کوچه چراغ‌برق معروف شده بود (Motamen, 1969: 252; Motamen, 1975: 196).

۳. خیابان آیت‌الله شیرازی فعلی.

۴. بعدها پس از افزایش چراغ‌های برق، صحن‌های خیابان سفلی (پایین خیابان) نیز از این طریق روشن شد (Sakmaq, 1037: 1).

۵. به نظر می‌رسد یکی از دلایل موافقت حیدرخان برای قبول مسئولیت در کارخانه، فراهم‌کردن فرصتی برای تشکیل یک سازمان سیاسی نظیر حزب اجتماع‌یون‌عامیون در ایران و کمک به مشروطه‌خواهان بود (Rain, 1979: 190-200). او به‌دنبال فعالیت‌های مشروطه‌خواهی، پس از یک سال و نیم از مشهد به تهران رفت و در کارخانه چراغ‌برق حاج حسین امین‌الضرب استخدام شد. به‌واسطه مهارت حیدرخان در امور برق، او در تهران به حیدرخان برقی مشهور شده بود (Kasravi, 2004, 448; Rain, 1976: 6).

۶. همان قلی‌اف یا قلی‌یوف که در اسناد دوره قاجاریه، بیشتر به‌صورت قلیوف آمده است.

مناسب و باصرفه برای تأمین سوخت کارخانه وجود داشت. فقدان نیروی متخصص در امر استخراج از معادن، عدم مدیریت صحیح معادن و موانع اداری بر سر راه دریافت امتیاز استخراج از معادن، بخشی از این مشکلات بودند ([Adab, 1900: 12/95; 1901: 6/42; Habl al-](#) [Matin, 1901: 21/14](#)). بر این اساس، بنا به دلایلی نظیر فقدان افراد متخصص، نبود قطعات و تجهیزات لازم و مشکلات متعددی که در راه تأمین زغال سنگ در خراسان وجود داشت، راه اندازی کارخانه چراغ برق تا جمادی الثانی ۱۳۱۹ ق/ سپتامبر ۱۹۰۱ م به طول انجامید.

دستگاه چراغ برق آستان با نفت کار می کرد و روزی یک پو^۱ نفت می سوزاند ([Sakmaq, 53945: 1](#)، تصویر ۱). بر اساس گفته های رضایوف، به دستگاه مزبور، ماشین دیگری نیز وصل می شد که با زغال کار می کرد و بسیار باصرفه تر بود و زغال کمتری را می سوزاند ([Sakmaq, 53945: 1](#)، تصویر ۱). به همین دلیل هم بود که فردی به نام حاجی محمدحسن معاون التجار را که در ساخت کارخانه هم نقش داشت، انتخاب کردند تا زغال سنگ مورد نیاز را برای دایرشدن کارخانه برق از معادن خراسان به دست آورد ([Habl al-Matin, 1901: 21/14](#)). در این دوره موانع متعددی برای به دست آوردن زغال سنگ

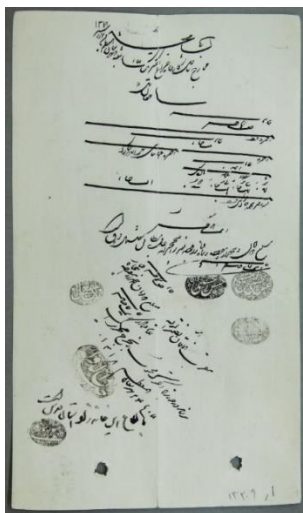

تصویر ۱: نمونه ای از دستگاه ماشین چراغ برق حرم و دستگاه زغال سوز همراه آن، خریداری شده توسط رضایوف در تصویری مربوط به تبلیغات یک شرکت در باکو ([Sakmaq, 53945: 1](#))

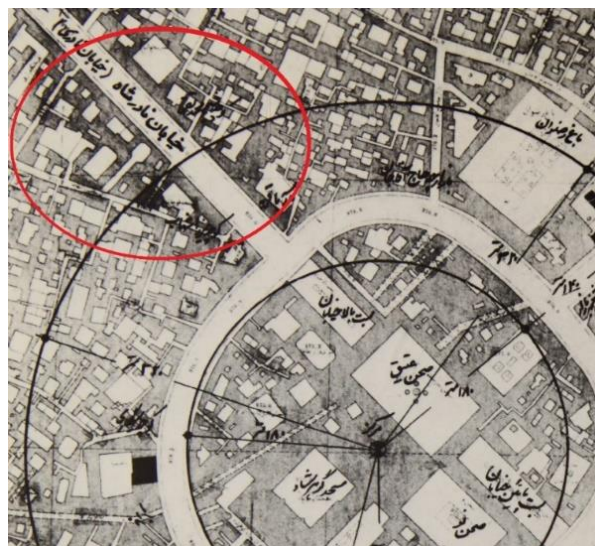
این ماشین خود آستانه است که چاکر خریده ام و با نفت می سوزد ساعتی یک پو^۱ نفت میبرد. دست خط رضایوف در سمت چپ تصویر: این تازه اختراع است که وصل بماشین می شود با زغال می سوزد خیلی کم زغال میبرد خیلی باصرفه تر است.

رضایوف که این دستگاه را برای حرم امام رضا^(ع) خریداری کرده بود، در کنار تصویر بالا توضیحاتی را درباره ماشین چراغ برق حرم نگاشته است: بازخوانی دست خط رضایوف: دست خط رضایوف در سمت راست تصویر:

۱. هر پو^۱ معادل پنج من و نیم تبریز (هر من تبریز معادل ۳ کیلوگرم است).

تصویر ۲: بخشی از هزینه ساخت کارخانه چراغبرق (1: Sakmaq, 13209)

تصویر ۳: موقعیت حدودی محل کارخانه چراغبرق در بالاخیابان در دوره قاجار (Motamen, 1975: 372-373)

افتتاح کارخانه چراغبرق آستان قدس رضوی

سرانجام کارخانه چراغبرق با تلاش‌های صورت گرفته در شب شنبه چهاردهم جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ ق/ ۲۸ سپتامبر ۱۹۰۱ م راه‌اندازی شد و چراغبرق در حرم امام رضا (ع) روشن شد^۱ (Estadukh: [GH1319-k19-p13-21](#)). افتتاح کارخانه به‌طور معناداری در زادروز مظفرالدین‌شاه در نظر گرفته شد (Habl al-Matin, 1901: 10/21). این تقارن، ریشه در سنت‌های آستان قدس رضوی داشت،

چراکه از قدیم‌الایام به مناسبت زادروز پادشاهان قاجار، چراغانی‌های مفصلی در آستان قدس رضوی برپا می‌شد. بدین مناسبت حاج میرزا محمدکاظم بن محمدباقر صبوری، ملک‌الشعرا آستان، قصیده مفصلی با مطلع «وان یکاد بخوانید کاندین دربار/ یکاد ضوء سنالبرق یخطف الابصار/ [...]» سرود (Sabouri, 2015: 263-264). تابلویی نیز در ایوان طلای صحن عتیق نصب شد که در آن با نور برق، شعر زیر به خط نستعلیق در شب‌ها

۱. نویسنده عین‌الوقایع، دایرشدن کارخانه چراغبرق را ذیل ۱۳۲۰ ق/ ۱۹۰۲ م آورده است (Ryazi heravi, 1993: 150). به نظر می‌رسد او آن را به‌صورت حدودی بیان کرده است، زیرا همان‌طور که بیان شد، طبق اسناد موجود، کارخانه در جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ ق/ سپتامبر ۱۹۰۱ م، یعنی در اواسط سال، دایر شده است.

به سر می‌برد ([Ain al-Saltaneh, 1995: 2/1680](#);)
 شیخ ابراهیم واعظ در ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد بالای منبر رفت و مردمی را که برای شنیدن موعظه و سخنرانی حاجی محمد صالح حاضر شده بودند، برای تخریب کارخانه و شکستن چراغ‌های برق تحریک کرد ([Estadukh, GH1319-k19-p13-21](#), تصویر ۴). او معتقد بود که «پادشاه از دین برگشته زیرا که فرنگ رفت و کارهای آن‌ها را در ایران رواج می‌دهد، از آن جمله چراغ‌برق که تمامش از فرنگ و نجس است در روضه منوره رضویه نصب کرده، باید او را بکلی کند و دور انداخت» ([Sepehr, 2007: 1/591](#)). به همین منظور شیخ ابراهیم، بدون عمامه با در دست داشتن یک جلد قرآن و یک چوب از مسجد گوهرشاد حرکت کرد. رضایوف که در آن زمان به همراه افرادی در صحن گوهرشاد حضور داشتند، مانع شیخ ابراهیم شدند و او را به فراشخانه منتقل کردند و مردم نیز متفرق شدند ([Estadukh, GH1319-k19-p13-21](#), تصویر ۴).

با این‌همه سخنان مخالفان در اذهان گروهی از مردم اثر کرده بود و تلاش‌هایی برای آسیب زدن به کارخانه چراغ‌برق حرم انجام می‌گرفت ([Sakmaq, 53965: 1](#)). با افزایش ناآرامی‌ها شاهزاده رکن‌الدوله، حکمران ایالت خراسان و سیستان، به قضیه ورود کرد و به منظور متوقف کردن کامل فعالیت‌های مخالفان، میرزا علی‌خان فراش‌باشی از سوی حاکم خراسان، شیخ عبدالحسین اصفهانی، شیخ حسین و شیخ ابراهیم را به ارگ حکومتی احضار و سپس آن‌ها را به قلعه کلات تبعید کرد ([Soraya, 1903: 18/10](#));
[Sepehr, 2007: 1/592](#); [Ain al-Saltaneh, 1995: 2/1680](#)). در جریان افتتاح کارخانه چراغ‌برق، از تلاش‌های رضایوف و آقابالا قلیوف از سوی مظفرالدین‌شاه و امین‌السلطان تقدیر شد ([Estadukh, GH1319-k19-](#)

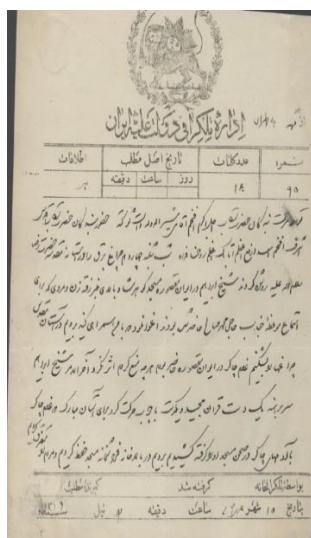
روشن می‌شد: «شهی که شمع حریمش فروغ مشعل و ماه/ چراغچی سزد او را مظفرالدین‌شاه» ([Soraya](#), [1903: 18/10](#); [Motamen, 1969: 252](#); [Motamen, 1975: 196](#)). افتتاح کارخانه چراغ‌برق با اقبال عمومی مواجه شد، به گونه‌ای که کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی مبدل به یکی از جذابیت‌های حرم شد و مورد بازدید زائران قرار گرفت و تا مدت‌ها جمعیت زوار، مشتاق دیدار کارخانه چراغ‌برق آستان بودند ([Yadgar, 1946: 5/65](#)).
 همزمان با انتشار اخبار مربوط به خریداری و نصب کارخانه چراغ‌برق برای آستان قدس رضوی، زرمه‌های مخالفی در رابطه با آوردن چراغ‌برق به حرم به گوش می‌رسید. مخالفان این امر، روشنایی حاصل از نیروی برق را مصداق نجاست و باعث آلودگی حرم می‌دانستند. شیخ عبدالحسین واعظ اصفهانی یکی از افرادی بود که در سخنرانی‌های خود در مدرسه جنب صحن عتیق با موضوع ایجاد کارخانه چراغ‌برق در آستان قدس رضوی ابراز مخالفت کرد. فرد دیگری که با این موضوع مخالفت می‌کرد، حاجی شیخ حسین نام داشت. وی به این موضوع اعتراض داشت که «چرا باید از خارج مذهب کسی مشغول خدمت کارخانه چراغ‌حضرتی باشد یقیناً اجزای نجسی جز این نور چراغ می‌نماید و درب و دیوار صحن و حرم مبارک را از آن روشنایی آلوده خواهد نمود» ([Soraya, 1903: 18/10](#)).

مهم‌ترین واکنش مخالفان در همان روز افتتاحیه کارخانه چراغ‌برق در روز ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ ق/ ۲۸ سپتامبر ۱۹۰۱ م به وقوع پیوست. در این روز فرد دیگری به نام شیخ ابراهیم واعظ در سخنرانی‌های خود به ابراز مخالفت با کارخانه چراغ‌برق حرم پرداخت. وی به واسطه سخنرانی‌هایش در تهران موجب غارت محله یهودیان و ناآرامی پایتخت شده بود و بدین روی، در خراسان در تبعید

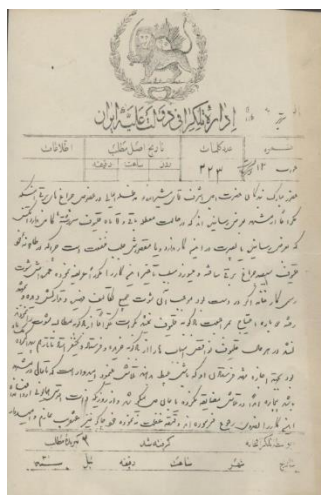
۱. اگرچه با درخواست آن‌ها در خصوص دریافت فرمان و نشان و انگشتر الماس موافقت نشد ([Estadukh, GH1321-k12-p20-89](#)).

پاداش به رضایوف و مهدیقلی میرزا سهام‌الملک،
متولی‌باشی حرم، داده شد^۱ (Estadukh, GH1321-
1. (k12-p20-83&84&84.1.

[Sakmaq, 53947: 1; Habl al- k19-p13-18](#)
[Matin, 1901: 10/21-22](#)، تصویر ۵) و امتیاز برپایی
کارخانه چراغ‌برق شهر مشهد هم بنا بر شرایطی، به‌عنوان

تصویر ۴: روشن‌شدن چراغ‌های برق حرم و اقدامات شیخ ابراهیم (Estadukh, [GH1319-k19-p13-21](#))

تصویر ۵: اقدامات آقابالا قلیوف برای تجهیز کارخانه چراغ‌برق حرم (Estadukh, [GH1319-k19-p13-18](#))

پروشمنامه خراسان بزرگ

تابستان ۱۴۰۳ شماره ۵۵

۶۰

۱. مهدیقلی میرزا سهام‌الملک، متولی حرم امام‌رضا(ع) بین سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴-۱۹۰۲م.

۲. طبق گزارش‌ها و اسناد موجود، رضایوف به دنبال ایجاد کارخانه چراغ‌برقی بود تا به‌وسیله آن روشنایی شهر مشهد نیز با نیروی برق تأمین شود. به همین منظور او و سهام‌الملک با ارسال نامه‌هایی به مرکز، خواستار به دست آوردن امتیاز تأسیس کارخانه چراغ‌برق شهر مشهد شدند. همزمان برخی اتباع روسیه از جمله فردی به نام میرمرتضی قره‌باغی/ قراباغی با هماهنگی با کنسول گری روسیه در مشهد، به دنبال به دست آوردن امتیاز تأسیس کارخانه چراغ‌برق و خرید یک ماشین برق کوچک برای شهر مشهد بودند. با نامه‌ها و گزارش‌های متعددی که از سوی رضایوف و سهام‌الملک درباره اقدامات اتباع روسیه، به مرکز و نصرالله مشیرالدوله ارسال شد، سرانجام در ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۳م، به دستور مظفرالدین‌شاه امتیاز تأسیس کارخانه چراغ‌برق شهر مشهد به‌شروط عدم دخالت اتباع خارجی به‌طور شراکتی به رضایوف و سهام‌الملک داده شد. پس از مرگ سهام‌الملک (۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴م)، فرزند او به نام اعزازالسلطان سهم شراکت خود را به معاون‌التجار رضایوف انتقال داد و در نتیجه رضایوف در ۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴م، مالک کامل امتیاز کارخانه چراغ‌برق شهر مشهد شد (بنگرید به: [GH1322-k6-p5-14; GH1321-k12-p20-30&79&90&96&97&98&100](#); [GH1323-k20-p2-3; GH1322-k10-p01-135; k10-p11-39&42](#) [Estadukh, GH1335-k35-p2-47&52&52.1](#); [53971: 1; 53965: 1](#);
(Sakmaq).

از این رو به هنگام بازگشت شاه از سفر دوم اروپا و اقامت مجدد او در بادکوبه در جمادی‌الثانی ۱۳۲۰ ق/ سپتامبر ۱۹۰۲ م، یک ماشین چراغ‌برق جدید خریداری شد. این ماشین ساخت آلمان بود و با نیروی ۲۵ اسب بخار کار می‌کرد. دستگاه مذکور با قیمتی مناسب از نمایندگی کارخانه اتودویتس در قفقاز واقع در باکو برای آستان قدس رضوی خریداری شد. این دستگاه که در واقع دومین ماشین چراغ‌برق حرم محسوب می‌شود، علاوه بر اینکه توانایی روشنایی چهارصد تا ششصد چراغ را داشت، در تأمین برق، تنها ساعتی یک تومان هزینه ایجاد می‌کرد (Sakma, Bank ;Adab, 1902: 10/80; 370-12665: 73,75; Mellī Iran, 1939: 41/643). به همراه ماشین مذکور، دستگاه کوچک دیگری به نام دینام خریداری شد. این دستگاه ساخت کارخانه زمینس آلمان بود و با قدرت ۱۹۱۴۰ کیلووات و فشار ۱۱۰ ولت برق تولید می‌کرد^۲؛ (Sakmaq, 53951: 1; Estadukh, GH1321-k12- Bank Mellī Iran, 1939: 41/643-644 p20-41 تصویر ۷).

پس از خرید ماشین و دینام مذکور، برق آن در هجدهم ذی‌القعدة ۱۳۲۰ ق/ ۱۶ فوریه ۱۹۰۳ م در مدار قرار گرفت و در شبانه‌روز، چهار ساعت در هنگام شب و سه ساعت در اوایل صبح، روشنایی حرم را تأمین می‌کرد. به همین مناسبت جشنی با حضور نیرالدوله، والی وقت خراسان و سیستان و سهام‌الملک، متولی‌باشی، توسط رضایوف برپا شد (Adab, 1902: 10/80) و گزارش اقدامات انجام‌شده به اطلاع مظفرالدین‌شاه رسانده شد (Fakhr al-Mulk, 1982: 141). شاه نیز مدتی بعد ۱۲۰ شعله

سفر دوم مظفرالدین‌شاه به اروپا و خرید دومین ماشین برق آستان قدس رضوی

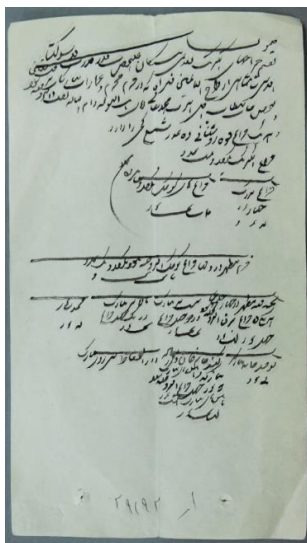
دستگاه چراغ‌برق آستان قدس رضوی در مدت‌زمان کوتاهی پس از افتتاح دچار مشکلات فنی شد. بخشی از این نواقص و مشکلات معطوف به تازه بودن صنعت برق و لزوم به‌روزرسانی آن بود، اما بخش مهمی از مشکلات نیز ریشه در نابسامانی‌های داخلی نظیر عدم مدیریت، فقدان نیروی متخصص و نبود زیرساخت‌های لازم برای استقرار صنعت برق داشت. علاوه بر این عوامل، مخالفت‌های داخلی و به دنبال آن آسیب‌های واردشده به کارخانه نیز در ایجاد این وضعیت بی‌تأثیر نبود. بر همین اساس نخستین ماشین برق حرم بسیار زودتر از زمان مورد انتظار، دچار نواقص و معایبی شد و به علت ناکارآمدی دستگاه، متصدیان کارخانه را بر آن داشت تا به دنبال خرید دستگاه برق دیگری باشند.

رضایوف به هنگام آغاز سفر دوم مظفرالدین‌شاه به اروپا و اقامت او در بادکوبه در ۱۳۲۰ ق/ ۱۹۰۲ م، گزارشی از وضعیت نابسامان کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی به اطلاع شاه رسانید. در نتیجه این مذاکرات و پس از مشورت با رضایوف، موثق‌الملک و حاجی حسین امین‌الضرب، برخی از اجزای یدکی موردنیاز آستان با هزینه شاه، از بادکوبه خریداری شد (Fakhr al-Mulk, 1982: 34). باوجود خرید این قطعات، بهره‌بری مناسبی از کارخانه چراغ‌برق آستان حاصل نگردید، به طوری که دستگاه مزبور توانایی روشنایی بیش از هشتاد چراغ را نداشت و این مقدار نور نیز کفایت تأمین روشنایی حرم را فراهم نمی‌کرد.

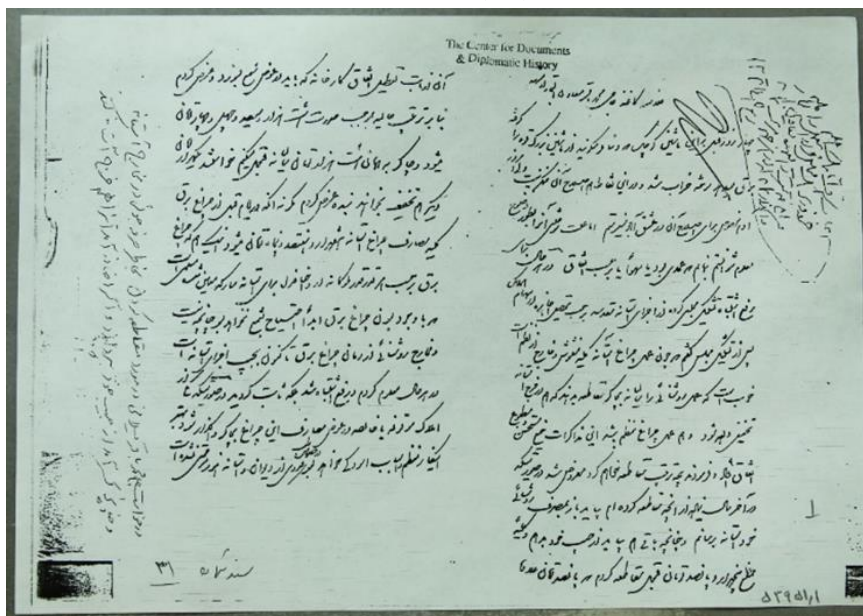
1. Siemens

۲. دینام که در اسناد به صورت دینامو آمده است، در واقع همان مولد الکتریکی یا ژنراتور برق است. دینام از نخستین ابزارها و ماشین‌هایی بود که نیروی الکتریکی کارخانه‌ها را تأمین می‌کرد و از آنها به‌منظور تبدیل انرژی برقی به انرژی مکانیکی و بالعکس استفاده می‌شد. اجزای اصلی هر دینام القاگر و القاگیر است که یکی ثابت و دیگری سوار بر محوری است که می‌تواند بچرخد (Dehkhoda, 1957: 8/11425). توصیف رضایوف درباره این دستگاه، در واقع همین توضیح کاربرد دینام بوده است.

چراغبرقی را به حرم امام رضا^(ع) وقف کرد (Sakmaq, 29192: 1، تصویر ۶).

تصویر ۶: وقف ۱۲۰ شعله چراغبرقی به حرم امام رضا^(ع) توسط مظفالدین شاه (1: Sakmaq, 29192)

تصویر ۷: خریداری دینام برای کارخانه چراغبرقی آستان قدس رضوی (1: Sakmaq, 53951)

پژوهشنامه خراسان بزرگ
تابستان ۱۴۰۳ شماره ۵۵
۶۲

آوریل ۱۹۰۲م، چهار عدد رینگ پیستون به همراه لوازم موردنیاز آن را به مبلغ ۶۰ روبل^۱ از نمایندگی کارخانه اتودویس در قفقاز خریداری کرد (-Sakma, 370, 73,75: 12665). باینحال طبق گزارش رضایوف، پس از گذشت چند ماه، در ربیع‌الثانی ۱۳۲۱ق/ ژوئیه ۱۹۰۲م، آن ماشین نیز دچار نقص شد. رضایوف در گزارش خود با

مقاطعه کارخانه چراغبرقی آستان قدس رضوی به رضایوف به‌واسطه وجود معضلات ساختاری و نابسامانی‌های موجود در کارخانه چراغبرقی آستان، مشکلاتی که برای دستگاه چراغبرقی اول روی داده بود، برای ماشین دوم نیز اتفاق افتاد. ازاین‌رو در فاصله کوتاهی به‌منظور تقویت این ماشین برق نیز آقابالا قلیوف مجدداً در محرم ۱۳۲۱ق/

1. Ruble.

هشت ماه در حدود ۲۸۱۲ تومان و ۸۳۴۹ دینار هزینه شد (Estadukh, [GH1321-Sakmaq, 53949: 1-2](#)); [k12-p20-32](#)). رضایوف حتی به منظور کاربرد بیشتر برق در حرم، مجدداً در ربیع‌الثانی ۱۳۲۱ق/ ژوئیه ۱۹۰۳م، پیشنهاد کرده بود که ماشین برق بزرگ دیگری به‌عنوان یدک برای کارخانه برق آستان قدس رضوی خریداری شود تا در زمان به‌وجود آمدن مشکل، کارخانه برق تعطیل نشود و حرم خاموش ننماید ([Estadukh, GH1321-k12-p20-](#) 47). طبق گزارش‌ها، در زمان‌هایی که کارخانه و ماشین برق دچار نقص می‌شد و روشنایی در حرم بسیار کاهش می‌یافت، احتمال سرقت نیز افزایش می‌یافت ([Habl](#) 9/29; [al-Matin, 1905: 29/9](#)). او همچنین درخواست کرده بود تا امتیاز راه تراموای الکتریکی از محل قرارگیری کارخانه برق، یعنی از دروازه بالاخیابان تا بست و از دروازه پایین خیابان تا بست آستان قدس رضوی را دریافت کند. هدف او از این اقدام آن بود که به‌وسیله ماشین‌های چراغ‌برق کارخانه، بتوان در مواقع لزوم چراغ‌های حرم و اطراف آن را بیشتر کرد و زائران نیز می‌توانستند با تراموای الکتریکی در هر زمانی به‌راحتی به حرم رفت‌وآمد کنند. رضایوف همچنین قصد داشت تا در دارالسیاده و قبل از ورودی دارالحفاظ که اذن دخول خوانده می‌شد، تابلویی در بالای بناها نصب کند که متن اذن دخول با چراغ‌برق در آن روشن و خوانده شود. طبق دستوری که به اتابک امین‌السلطان داده شد با پیشنهاد اخیر رضایوف درباره تابلوی اذن دخول موافقت شد، اما ایجاد راه تراموای الکتریکی ضروری دانسته نشد ([Estadukh, GH1321-](#) 47-[k12-p20-47](#); تصویر ۹).

بیان مطالبی که نشان از ادامه مخالفت‌ها با عملکرد کارخانه چراغ‌برق در حرم داشت، اظهار کرد که مشخص نیست آیا خرابی ماشین برق مذکور سهوی بوده است یا عمدی ([Sakmaq, 53951: 1](#); تصویر ۷). ظاهراً این تهدیدات به حدی بود که رضایوف از جانب مخالفان احساس خطر جانی کرده بود ([Sakmaq, 53965: 1](#)). در این شرایط جلسه‌ای به‌منظور برطرف کردن مشکلات کارخانه برق حرم برگزار شد. راه‌حل رضایوف برای برون‌رفت از شرایط موجود، واگذاری سالیانه امور کارخانه چراغ‌برق حرم به‌صورت مقاطعه به او بود. رضایوف معتقد بود که با انجام این کار هم امور کارخانه برق منظم می‌گردد و هم در هزینه‌های آستان قدس رضوی صرفه‌جویی می‌شد. در این جلسه با پیشنهاد رضایوف موافقت شد و مقرر شد که هرچه از مقاطعه در آخر سال زیاد آمد، مجدداً به مصارف روشنایی آستان قدس رضوی برسد و در غیر این صورت رضایوف می‌بایست مبلغی از حساب خود می‌داد تا بعداً آستان قدس رضوی بدهی او را پرداخت کند. بر اساس قرار مذکور، امور کارخانه چراغ‌برق حرم به‌صورت مقاطعه و سالیانه به مبلغ ۵۵۰۰ تومان، یعنی ماهانه حدود ۴۵۰ تومان، به رضایوف واگذار شد ([Sakmaq, 53951: 1](#); [Sakmaq, 53965: 1](#); تصویر ۷).

پس از واگذاری امور کارخانه برق به رضایوف، وی مبادرت به تعمیر برای ماشین برق آستان و تهیه لوازم‌پدکی آن از روسیه با کمک آقابالا قلیوف کرد ([Sakmaq, 53951: 1](#); [Estadukh, GH1321-k12-p20-85](#)). بابت تهیه این لوازم از جمله شمع، پیه، نفت، بنزین، زغال‌سنگ، بشکه‌های روغن، ریسمان، چوب، تخته، چرخ و همچنین مخارج گمرک، نجاری و کرایه حمل‌ونقل وسایل، در طول

۱. در اسناد به‌صورت تراموه آمده است ([Estadukh, GH1321-k12-p20-47](#)). در ابتدای ورود آن به ایران، آن را تراموی نیز می‌نامیدند ([Dehkhoda, 1957: 5/6588-6589](#)).

۲. خیابان شهید نواب‌صفوی فعلی.

اقدامات رضایوف در ساماندهی کارخانه برق و تهیه لوازم موردنیاز آن هزینه‌هایی داشت که مبلغ مقاطعه شده ۵۵۰۰ تومان، کفاف این هزینه‌ها را نمی‌داد. طبق گزارش‌های رضایوف، وی تقریباً ماهانه حدود ۱۵۰ تومان ضرر کرده بود و آستان قدس رضوی می‌بایست علاوه بر مبلغ مقاطعه شده، مبلغ ۲۸۴۴ تومان طلب رضایوف را پرداخت می‌کرد که جمعاً ۸۳۴۴ تومان می‌شد. البته رضایوف به مبلغ ۸۰۰۰ تومان نیز رضایت داد، اما برخی متولیان آستان قدس رضوی از جمله سهام‌الملك که با رضایوف همراه نبودند، خواستار آن بودند که ۷۰۰۰ تومان به او پرداخت کنند. رضایوف همچنین تقاضا کرده بود که به‌منظور بهبود وضعیت وی و اینکه در امور کارخانه برق مجدداً اختلالی ایجاد نشود، یکی از املاک موقوفه یا خالصه آستان قدس رضوی به‌جای مصارف چراغ‌برق به او واگذار شود (Sakmaq, 53951: 1; Sakmaq, 53965: 1، تصویر ۷).

پس از ارسال گزارش جلسه مذکور به تهران، سهام‌الملك از سوی شاه فرمان یافت که ضمن پرداخت فوری طلب رضایوف، مبلغی به همان میزان هزینه‌های سالیانه روشنایی سال‌های قبل، یعنی ۸۷۵۰ تومان، به رضایوف مقاطعه و اعتبار داده شود. افزون بر این مقرر شد یکی از املاک موقوفه آستان قدس رضوی در اطراف مشهد که به میزان مبلغ مذکور درآمد داشته باشد، به رضایوف واگذار شود (Sakmaq, 53959: 1، تصویر ۸). باوجود دستورات مؤکد شاه و دربار، امنای آستان آن‌چنان‌که می‌بایست با رضایوف همراهی نمی‌کردند (Sakmaq, 53959: 2; 53953: 1; 53948: 1؛ به‌طوری‌که واگذاری یکی از املاک موقوفه به رضایوف تا چند ماه به

تعویق افتاده بود، اما پس از گذشت حدود شش ماه از درخواست رضایوف، سرانجام مقاطعه کارخانه برق به همراه یکی از املاک موقوفه در رمضان ۱۳۲۱ق/ دسامبر ۱۹۰۳م به رضایوف واگذار شد (Estadukh, GH1321-k12-p20-98).

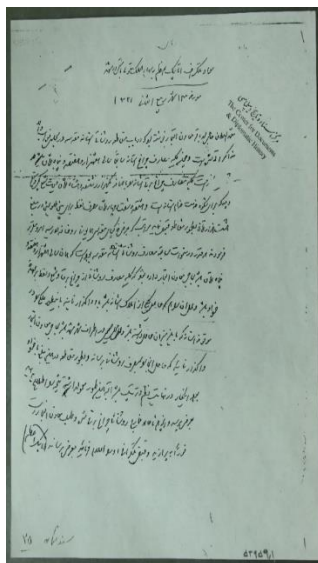
طبق اسناد موجود در طول ۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴م، قبض‌های پرداخت مصارف کارخانه چراغ‌برق برای رضایوف ارسال می‌شده است (Sakmaq, 44623; 44626; 44630; 44631). مبلغ مقاطعه رضایوف در سال‌های بعدی افزایش یافت؛ به‌طوری‌که او در محرم ۱۳۲۴ق/ مارس ۱۹۰۶م بابت مصارف چراغ‌برق حرم و حق‌الارض،^۱ مبلغ ۵۲۵ تومان از میرزا کاظم امام‌جمعه و متولی‌باشی دریافت کرد (Sakmaq, 1882: 2). رضایوف موظف بود با دریافت ماهیانه مبلغ مزبور، ۴۵۰ شعله چراغ‌های برق را به مدت هشت ساعت روشن نگه دارد (Sakmaq, 104172: 1; 1: 44/1; Tus, 1910). بااین‌همه به نظر می‌رسد پرداخت بدهی‌های او یا با تعویق انجام می‌شد و یا کلاً پرداخت نمی‌شد (Habl al-Matin, 1907: 31/21-22). به‌طوری‌که انعکاس این موضوع در روزنامه‌های آن دوره قابل‌مشاهده است (Tus, 1910: 44/1; Tus, 53/4; 1910: 26/attachment2). به‌طور دقیق مشخص نیست که رضایوف تا چه زمانی مسئولیت رسیدگی به امور کارخانه چراغ‌برق حرم را داشته است، اما ازآنجا‌که او در اواخر عمر (۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م^۲) ایران را ترک کرد (Habl al-Matin, 1907: 31/21-22)، احتمالاً تا اواخر ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م

۱. حقی که برای کشت یا چراندن و عبور و مرور چهارپایان به مالک زمین داده می‌شود (Dekhoda, 1957: 6/9144).

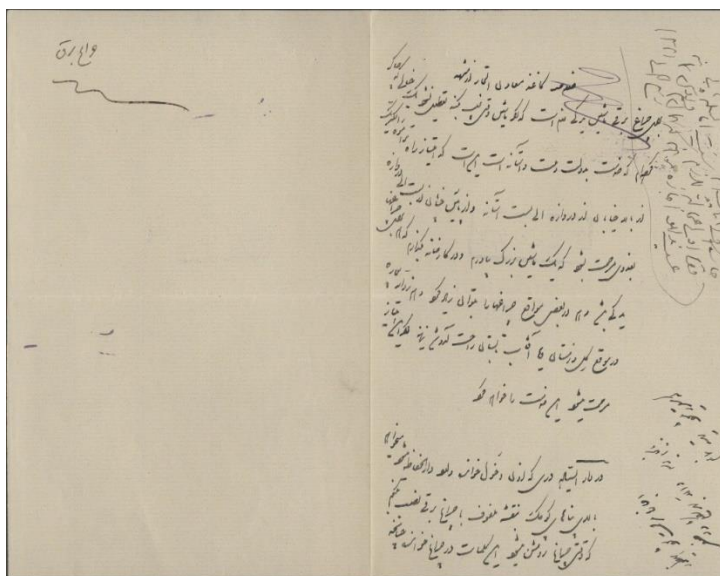
۲. به نظر می‌رسد رضایوف تا قبل از ۱۳۲۴ق/ ۱۹۱۶م وفات یافته بود، زیرا در اسناد ۱۳۲۴ق/ ۱۹۱۶م، از او با عنوان «مرحوم» یاد شده است (Sakmaq, 104172: 1).

مسئولیت رسیدگی به امور کارخانه چراغبرق آستان قدس

رضوی را بر عهده داشته است.

تصویر ۸: نامه امین‌السلطان اتابک اعظم مبنی بر واگذاری یکی از املاک موقوفه آستان قدس رضوی به رضایوف ([Sakmaq, 53959: 1](#))

تصویر ۹: درخواست‌های رضایوف مبنی بر ساخت تراموای الکتریکی و تابلوی اذن دخول ([Estadukh, GH1321-k12-p20-47](#))

کارخانه چراغبرق آستان قدس رضوی در سال‌های پایانی

دوره قاجاریه

با گذشت زمان، کارخانه چراغبرق، دیگر به‌عنوان یکی از اجزای اصلی و غیرقابل‌حذف تشکیلات روشنایی حرم به‌حساب می‌آمد. در مقایسه با وسایل روشنایی گذشته، وسایل روشنایی جدید، هم نور و روشنایی بهتری در حرم

فراهم می‌کرد و هم به لحاظ مالی به میزان قابل‌توجهی هزینه کمتری داشت. در این زمان هر شعله چراغبرق، معادل ده شمع گچی عمل می‌کرد ([Sakmaq, 29192:](#) 1). باوجود این همان‌گونه که در مطالب پیشین نیز ذکر شد، مشکلات مدیریت حرم در حوزه کارخانه چراغبرق همچنان برجا بود. برای نمونه در دوره تولیت

صدرالممالک^۱، به واسطه مشکلات موجود در کارخانه چراغ برق حرم، روشنایی حرم اغلب به وسیله وسایل روشنایی قدیمی نظیر شمع روشن می شد. این شرایط ضمن آنکه موجب ایجاد نارضایتی مردم از وضعیت روشنایی حرم شده بود، ضررهای مالی زیادی را نیز متوجه آستان می کرد. افزایش نارضایتی ها و واهمه صدرالممالک از برکنار شدن وی از تولیت آستان، او را بر آن داشت تا در اواخر دوره تولیتش اقداماتی را به منظور بهبود وضعیت روشنایی حرم انجام دهد (Habl al-Matin, 1911: 1/10). به نظر می رسد اقدامات صدرالممالک ناکافی و دیر هنگام بود، چراکه طبق گزارش های موجود، تعداد شعله های چراغ برق حرم نسبت به گذشته کاهش یافته بود. در این شرایط صدرالممالک نیز از سمت خود برکنار شد.

در دوره تولیت میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی نائینی^۲ در جمادی الثانی ۱۲۳۰ ق/ ژوئن ۱۹۱۲ م مجدداً تلاش هایی برای احیای نیروی برق حرم انجام شد. در پی این اقدامات تعداد چراغ های برق حرم به ۴۳۴ شعله رسید. برخی از این شعله ها در چهل چراغ های حرم جانمایی شده بود. طبق آمار موجود، ۲۳ شعله در کارخانه چراغ برق و بر سر مقابر حرم، ۱۵۶ شعله در صحن های خیابان علیا و سفلی، صحن عتیق و نو، حجرات، سقاخانه، کشیک خانه و ایوان ها و ۲۵۵ شعله دیگر در بخش های داخلی حرم مانند پایین پای مبارک، روضه منوره، مسجد بالاسر، دارالحفاظ، توحیدخانه، دارالسیاده، تحویلخانه، مدرسه، پشت بام و سایر اتاق های داخلی حرم روشن بود (Sakmaq, 1037: 1; 29972: 3; 30516: 1; 397: 3; 53178: 3; 1035: 3; 1,4,7,1,14). در این ایام چراغ های برق حرم در شب به مدت هشت ساعت تا

ساعت چهار صبح^۳ روشن می ماندند (Sakmaq, 66275: 2). در این دوره نیز به مانند گذشته به علت استفاده نامناسب از تجهیزات کارخانه و افزایش سرعت استهلاک تجهیزات مذکور، مسئولان امر ناگزیر به خرید لوازم و قطعات یدکی تجهیزات کارخانه از شهرهای روسیه بودند (Sakmaq, 36346: 2-3; 103578: 1). تأمین این تجهیزات نیازمند دریافت معافیت های گمرکی و پیگیری های متعدد متولیان حرم از کنسولگری روسیه و گمرکات خراسان بود (Sakmaq, 104173: 1-4; 66310: 1; 103215: 1; 103300: 1-2; 103341: 1; 103364: 1; 111360: 1-2; Sakma: 240-4-6; 84228: 4-6).

چنانکه انتظار می رفت، این گونه اقدامات نیز نتوانست مشکل روشنایی حرم را برطرف کند. طبق روند معمول، مسئولان روشنایی حرم بر آن شدند تا ماشین برق جدیدی را برای کارخانه چراغ برق آستان خریداری کنند. در جمادی الثانی ۱۳۳۴ ق/ آوریل ۱۹۱۶ م، حاجی میرزا یحیی ناظر و حاجی محمد اسماعیل، تاجر یزدی، مسئول خریداری ماشین تازه ای از تاشکند شدند (Sakmaq, 104173: 5-6، تصویر ۱۰). سومین ماشین برق حرم پس از طی تشریفات اداری بسیار با نظارت حاجی امیرآقا رضوی، از مباشران چراغخانه آستان، در ۶ شعبان ۱۳۳۵ ق/ ۲۸ می ۱۹۱۷ م وارد آستان قدس رضوی شد (Sakmaq, 104173: 8-10, 1,4,8; 104678: 1). سوءمدیریت در روشنایی حرم برای ماشین سوم نیز تکرار شد، به طوری که یک ماه پس از خرید ماشین برق جدید، روشنایی حرم به واسطه وقوع دستبردهای دچار مشکل و کمبود شد (Sakmaq, 104543: 2; 104678: 7) مسئولان وقت، طبق معمول چاره این مشکلات را در خریداری

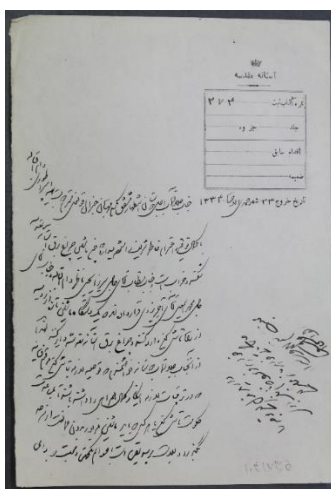
۱. میرزا شفیع صدرالممالک قزوینی، متولی حرم امام رضا (ع) بین سال های ۱۳۲۹-۱۳۲۶ ق/ ۱۹۱۱-۱۹۰۸ م.

۲. متولی حرم امام رضا (ع) بین سال های ۱۳۴۴-۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۶-۱۹۱۱ م، ۱۳۲۸-۱۳۲۶ ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۸ م و ۱۳۴۴-۱۳۴۰ ق/ ۱۹۲۶-۱۹۲۲ م.

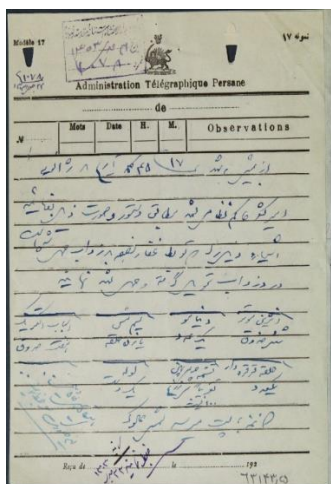
۳. روشنایی از اول شب به مدت چهار ساعت، سپس خاموشی و مجدداً روشنایی از چهار ساعت قبل از صبح.

(Sakmaq, 105262: 1-3). در ادامه روند خرابی دستگاه‌های چراغ‌برق، چهارمین دستگاه چراغ‌برق حرم در ۱۳۴۲ق/ ۱۹۲۵م توسط حاجیه بی بی شمس‌الملوک خانم، مادر آقاخان محلاتی و ساکن بمبئی، خریداری و تحویل آستان شد. این ماشین برق ساخت کارخانهٔ بلاکستان سیستم^۱ بود و با نیروی ۱۵ اسب بخار کار می‌کرد (Sakmaq, 63143: 2-5, 8; 66823: 5,7; Naser, 2015: 54 96610: 78; 96785: 3: تصویر ۱۱).

لوازم‌یدکی دیدند. البته در راستای همان سوءمدیریت‌ها، قطعات یدکی تا سال‌ها بدون پیگیری در گمرکخانه باقی می‌ماند (Sakmaq, 104678: 5-6). بر اساس برخی از گزارش‌ها، باینکه برای پیشگیری از قطعی برق، همه‌روزه دو ساعت مانده به غروب چراغ‌ها را روشن می‌کردند (Sakmaq, 63507: 6). خاموشی‌های گاه‌وبیگاه در حرم ادامه داشت، به‌طوری‌که در مواردی تا زمان قرائت قرآن توسط حفاظ، روشنایی کافی در حرم وجود نداشت و پیشنهاد، نماز جماعت را در تاریکی می‌خواند

تصویر ۱۰: مأموریت حاجی میرزا یحیی ناظر و حاجی محمد اسماعیل برای خرید سومین ماشین برق (Sakmaq, 104173: 5)

تصویر ۱۱: ماشین برق و تجهیزات اهدایی آن توسط شمس‌الملوک محلاتی (Sakmaq, 63143: 5)

مشکلات و معضلات موجود در کارخانهٔ چراغ‌برق حرم در دورهٔ قاجار، به دورهٔ پهلوی نیز انتقال یافت. کار به‌جایی

کارخانهٔ چراغ‌برق آستان قدس رضوی در دورهٔ پهلوی اول

۱. فارسی آن در اسناد به همین صورت آمده است. لاتین آن نیز در اسناد به‌صورت Blackstane System آمده است.

رسیده بود که رؤسای آستان قدس رضوی در ۱۳۰۷ ش/ ۱۹۲۸ م در گزارش‌های خود، به واسطه فرسودگی تجهیزات کارخانه خواستار استفاده از شمع و نفت برای روشنایی حرم بودند، اما پس از مشخص شدن هزینه بالای استفاده از شمع و نفت، تنها راه، خرید ماشین برق جدید تشخیص داده شد (Sakmaq, 64604: 61; 66831: 4; 66832: 20, 23). البته بیان این نکته لازم است که در این زمان شمع به‌طور کامل کنار گذاشته نشد و سعی می‌شد از شمع، بیشتر به‌عنوان وسیله‌ای تشریفاتی در مراسم‌ها و مناسبت‌ها استفاده شود. برای مثال در هنگام ورود رضاشاه به حرم در ۱۳۰۹ ش/ ۱۹۳۱ م، دستور داده شد تا در چهل چراغ‌هایی که روشنایی آن با برق بود، شمع قرار داده شود (Sakmaq, 65407: 10; 68537: 30). نیابت تولیت وقت، محمدرولی اسدی،^۱ ابتدا پیشنهاد خرید دو موتور آلمانی با نیروی دوپست اسب بخار را داده بود (Sakmaq, 66831: 6-7، تصویر ۱۲)، اما دربار به‌جای آن، پیشنهاد خرید ماشینی آلمانی با نیروی ۲۵ اسب بخار را داده بود (Sakmaq, 66831: 2). از شواهد چنین برمی‌آید که این ماشین به‌عنوان پنجمین ماشین برق آستان در دوره پهلوی اول خریداری شد (Sakmaq, 96785: 3; 98975: 3, 5, 7, 10-13). ماشین‌های نصب‌شده در کارخانه چراغ‌برق حرم توانسته بود جدای از اماکن متبرکه حرم، سایر فضاهای مرتبط با حرم را نیز روشن کند. برای نمونه در ۱۳۱۰ ش/ ۱۹۳۲ م، دو ماشین برق کارخانه یکی تا ساعت یازده شب و دیگری تا صبح برای تأمین روشنایی حرم و اماکن وابسته به آن کار می‌کرد. مصرف نفت این ماشین‌ها هر شب ۱۴ یوط بود

که دو یوط آن به بیمارستان و پرورشگاه حرم اختصاص یافته بود (Sakmaq, 95979: 2). به‌منظور تأمین نفت مورد استفاده در کارخانه آستان نیز قراردادهای مفصلی با شرکت نفت انگلیس و ایران^۲ و اداره پرس‌آز^۳ نفت خراسان،^۴ منعقد شد (Sakmaq, 67485: 1, 5, 6). در دوره پهلوی اول، مشکلات کارخانه چراغ‌برق آستان نیز به‌واسطه تحولات عمرانی و صنعتی که در کشور روی داده بود، به‌نوعی تغییر شکل یافته بود. در این ایام برای بخش‌هایی از شهر مشهد امکان استفاده از نیروی برق فراهم شده بود. برای نمونه دکان‌ها و کارخانه‌های بالاخیابان از نیروی برق استفاده می‌کردند، اما از آنجاکه افزایش کاربران نیروی برق در شهر، به‌طور دقیق و برنامه‌ریزی شده انجام نشده بود، اختلالات توزیع نیروی برق شهر، موجب بروز مشکلاتی در جریان برق حرم نیز می‌شد. برای مثال سیم‌کشی‌های شبکه برق شهری با سیم‌های کارخانه برق حرم اتصالی می‌کرد و منجر به ازکارافتادن ماشین‌های کارخانه چراغ‌برق می‌شد (Sakmaq, 97199: 3).

از سوی دیگر در راستای اقدامات عمرانی انجام‌شده در حرم، ساخت بناهای جدید مانند مریض‌خانه، پرورشگاه و مدرسه افزایش یافت، اما همگام با افزایش بناهای آستان، اقدامی در خصوص تأمین منابع روشنایی تازه انجام نپذیرفته بود. رشته سیم‌های باریک کارخانه چراغ‌برق حرم دیگر توانایی انتقال برق به بیمارستان حرم و تأمین نیازهای فوری آنجا را نداشت. از این‌رو، بیمارستان حرم که از تأمین برق از سایر کارخانه‌های موجود در شهر نیز ناامید شده

۱. متولی حرم امام‌رضا(ع) در بین سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۰۴ ش/ ۱۹۳۵-۱۹۲۵ م.

2. Anglo-Persian Oil Company.

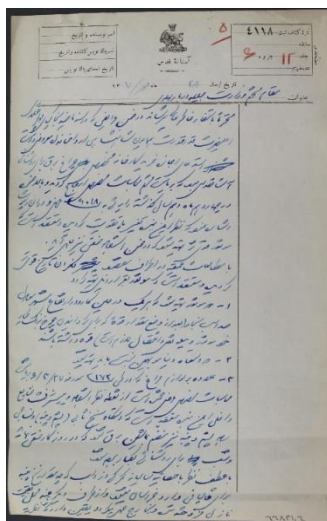
۳. در اسناد به‌صورت «آد» نیز آمده است.

۴. Хоросанским отделением персазнефти؛ این اداره معمولاً نفت شهر مشهد را تأمین می‌کرده است (Sakmaq, 95979: 3).

2-10, 13; 67478: 3-4; 96700: 9; 96690: 3 بود، مجبور به تأمین روشنایی مریض‌خانه با چراغ‌های توری^۱ و نفتی انگلیسی شده بود که البته بوی نفت آن‌ها برای بیماران بسیار مضر بود (Sakmaq, 97851: 1; 66830: 4, 6; 95988: 13-15; 66830: 4, 6). در جریان این اقدامات عمرانی، تعمیرات سنگ و صندوق داخل ضریح نیز در ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۳ م در حال انجام بود. در ضمن تعمیرات داخل ضریح، چراغ‌برق پانصد شمعی در داخل آن نیز کشیده شد و داخل ضریح برای مدتی بدین‌وسیله روشن نگه‌داشته می‌شد، اما از آنجاکه برخی به این موضوع اعتراض داشتند که ضریح نیز فرنگی شده و موجب می‌شد زائران به‌واسطه روشنایی و تلاًؤ آن، از توجه به عبادت بازمانند، اسدی دستور داد تا روشنایی داخل ضریح قطع شود (Ehteshamkavianian, 1975: 38; Motamen, 1969: 90; Motamen, 1975: 63).

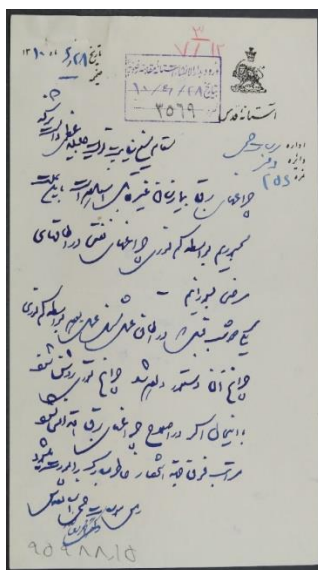
۳. در ۱۳۱۰ ش و ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۲ م و ۱۹۳۳ م، بآنکه آستان قدس رضوی از قبیل فروش برق به بازار و بلدیة تأمین درآمد می‌کرد و مقاطعه‌کار روشنایی حرم متعهد شده بود که معادل ۷۵۰۰ شعله الکتریکی با ولتاژ ۱۱۰ ولت در حرم ایجاد کند (Sakmaq, 64600: 8-11; 111879: 1; 96678: 5; 95755: 1). اما همچنان اختلالات کارخانه برق حرم بسیار بود و این موارد موجب خاموشی گاه‌وبیگاه حرم و ایجاد وقایع ناگواری شده بود (Sakmaq, 95988: 1-3; 96678: 5, 7; 95988: 1-3; 96678: 5, 7). این وضعیت باعث شده بود تا صحبت توقف فروش به خارج از حرم مطرح شود و از سویی دیگر پیشنهاد دهند تا شمع بیشتری برای حرم تهیه شود و حتی در آن چهل چراغ‌هایی که نور را با برق تأمین می‌کرد، شمع قرار داده شود (Sakmaq, 96678: 7). جالب اینجاست که در تأمین شمعی که برای مواقع اضطراری قرار بود جایگزین نیروی برق شود هم تدبیر مناسبی وجود نداشت (Sakmaq, 96686: 2; 64600: 8-11; 111879: 1; 95755: 1; 82524: 1; 82526: 1, 3, 5; 96678: 5).

باوجود روند مستمر آستان قدس رضوی به‌منظور خرید قطعات و لوازم‌پدکی، مشکل برق حرم به‌واسطه سوءمدیریت همچنان ادامه داشت (Sakmaq, 66855: 7, 14, 17-22, 26-31, 39-45; 67474: 63).

تصویر ۱۲: مکاتبات اسدی با دربار مینی بر درخواست خرید دو موتور آلمانی با نیروی دوپست اسب بخار (Sakmaq, 66831: 6)

۱. چراغ توری یا چراغ زنبوری، چراغی بود که هنگام سوخت توری آن، صدایی وزوزمانند ایجاد می‌کرد. احتمالاً به همین دلیل است که آن را چراغ زنبوری نیز نامیده‌اند (Homayunsepehr & Ghorbani, 2017: 148).

تصویر ۱۳: کمیود نیروی برق و استفاده از چراغ‌های نفتی در بیمارستان (Sakmaq, 95988: 15)

تأسیس محل جدید کارخانه چراغ‌برق آستان قدس رضوی در دوره پهلوی اول

به‌منظور رفع مشکلات روشنایی حرم، ششمین ماشین برق حرم توسط شمس‌الملوک محلاتی بر آستان قدس رضوی وقف شد (Sakmaq, 96610: 64, 78، تصویر ۱۴). این دستگاه از سوئیس خریداری شده بود و ۴۰ تا ۴۵ اسب بخار قدرت داشت و معادل ۱۵۰۰ چراغ، نور تأمین می‌کرد (Sakmaq, 96610: 29, 65-66, 74). ماشینی برق مذکور در ۳۱ مردادماه ۱۳۱۱ ش/ ۲۲ آگوست ۱۹۳۲ م، توسط تجارتخانه کلنده رام و برادران^۱ به مشهد ارسال و در کارخانه برق آستان قدس رضوی نصب شد (Sakmaq, 96610: 16, 18, 44, 70; 97851: 1; Sakma, 310-47992: 5). مصرف چراغ‌های حرم که به کمتر از چهل آمپر رسیده بود، با نصب ماشین برق مزبور به صد آمپر افزایش یافت و روشنایی حرم از اول شب تا نیم ساعت بعد از طلوع با حدود هزار چراغ ۲۵ شمعی تأمین می‌شد (Sakmaq, 96785: 3).

همزمان با نصب دستگاه برق جدید و مشکل کمیود فضا، مکان جدیدی برای احداث کارخانه چراغ‌برق حرم در نظر

گرفته شد (Sakmaq, 96785: 3, 9, 15)، تصاویر ۱۶ و ۱۵). مکان در نظر گرفته‌شده، در اطراف اراضی باغ‌رضوان و قبرستان قتلگاه بود (Sakmaq, 96785: 3-4، تصاویر ۱۶ و ۱۵). به‌واسطه فقدان بودجه، اراضی بایر اطراف باغ رضوان و قبرستان قتلگاه تا اسفند ۱۳۱۱ ش/ مارس ۱۹۳۲ م، معادل ۷۲۸۴۰ ریال به‌صورت نقد و نسیه به فروش رسید (Sakmaq, 96785: 4, 8, 9, 11). کارخانه جدید با هزینه ۵۰۰ هزار ریال، در اواخر ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۲ م به پایان رسید. کارخانه جدید به همراه اسباب و لوازم موجود در آن، یک‌میلیون ریال ارزش‌گذاری شده بود (Sakmaq, 96785: 3, 4, 9).

در پی توسعه ساختمان کارخانه، هفتمین ماشین برق آستان با نیروی ۱۰۰ اسب بخار در اسفند ۱۳۱۳ ش/ مارس ۱۹۳۵ م خریداری و در کارخانه نصب شد. ماشین برق خریداری‌شده، توانایی روشنایی ۲۰۰ تا ۲۶۰ آمپر برق را داشت که چهل آمپر آن برای بخش‌های آستان قدس

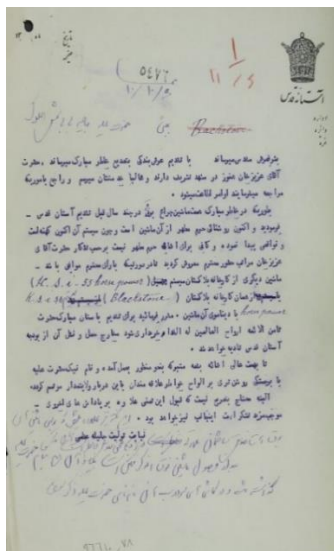
1. Khilandaram&Bros.

و آشفتگی سیم‌های برق درهم‌تنیده شده سطح شهر همچنان برجا بود. اتصالاتی سیم‌های کارخانه چراغ‌برق با سایر سیم‌های کارخانه‌های اطراف، باعث اختلال در روشنایی حرم می‌شد (4: Sakmaq, 100016). در موارد معدودی سوءمدیریت داخل کارخانه نیز موجب خاموشی‌های کوتاه‌مدتی در حرم می‌شد. برای نمونه در آذرماه ۱۳۱۴ش/ دسامبر ۱۹۳۵م، افراد ناشناسی به ماشین برق ۱۰۰ اسب بخار دستبرد زدند و مقداری از لوازم و نفت آن را به سرقت بردند. این وضعیت منجر به ازکارافتادن ماشین برق شد (6: Sakmaq, 100297). افزایش قابل‌توجه تولید برق کارخانه چراغ‌برق موجب شد تا آستان قدس رضوی به فکر استفاده از نیروی برق و فناوری‌های روز در راستای ارتقای خدمات ارائه‌شده به زائران حرم باشد. در ۱۳۱۶ش/ ۱۹۳۷م بادی‌های برقی به‌منظور تهویه هوای بخش‌های داخلی حرم نصب شدند (20: Sakmaq, 94846). البته افزایش سطح تقاضا برای نیروی برق باعث شد تا متولی وقت حرم، سید فتح‌الله پاکروان^۱، به دنبال تهیه دینام و ماشین برق دیگری برای حرم باشد تا ضمن تأمین نیروی روشنایی، برای وسایل برقی موجود در حرم نیز استفاده شود. بر همین اساس در ۱۳۱۶ش/ ۱۹۳۷م، یک دینام به ارزش ۸۵۰۰ ریال به همراه یک رگولاتور^۲ موردنیاز دینام به ارزش ۶۰۰ ریال توسط شرکت تجاری سهامی ایران و چک اسلواکی^۳ واقع در لاله‌زار تهران از شرکت آ.ا.گ^۴ در آلمان خریداری و به‌عنوان آخرین ماشین برق دوره پهلوی اول راه‌اندازی شد (4, 8, 9, 11, 16: Sakmaq, 101936).

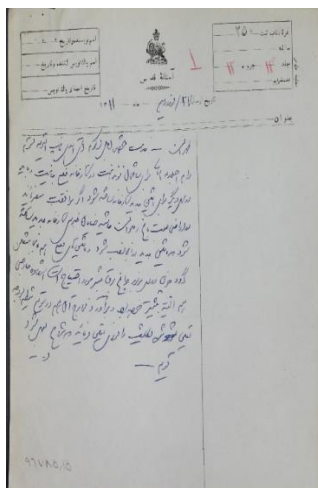
رضوی بود و بقیه به فروش می‌رسید. با توجه به افزایش تولید نیروی برق آستان قدس رضوی، بلدیة مشهد یکی از مشتریان اصلی کارخانه برق آستان قدس رضوی بود. با برق خریداری‌شده از آستان، در حدود ششصد چراغ در محله نوغان، خیابان فلکه جنوبی و خیابان تهران تأمین می‌شد (21, 29-31: Sakmaq, 98986; 2-3: Sakmaq, 100089). در آذر ۱۳۱۴ش/ دسامبر ۱۹۳۵م، میزان فروش برق از آستان قدس رضوی به سطح شهر افزون‌تر هم شد، به طوری که علاوه بر خیابان طبرسی و محله نوغان، فلکه شمالی، از ابتدا تا انتهای پایین خیابان، از بالاخیابان تا خیابان پهلوی، خیابان شاهرضا، خیابان خسروی و قسمتی از محله عیدگاه از طریق نیروی برق کارخانه چراغ‌برق حرم تأمین می‌شد (29-30: Sakmaq, 100089). عایدات کارخانه از فروش برق از اواخر ۱۳۱۳ش/ ۱۹۳۵م تا آبان ۱۳۱۴ش/ نوامبر ۱۹۳۵م، ۹۸۷۳۰ ریال و در مقابل، مخارج آن ۷۵۵۴۰ ریال بود و در این زمان موجودی حساب کارخانه چراغ‌برق در بانک پهلوی به ۲۳۲۱۹ ریال رسیده بود (29-30: Sakmaq, 100089). مخارج کارخانه چراغ‌برق علاوه بر تأمین پیوسته وسایل و لوازم موردنیاز برق و روشنایی، شامل حقوق کارکنان کارخانه نیز می‌شد. بودجه حقوقی کارخانه برای تمامی کارکنان آن در ۱۳۱۴ش/ ۱۹۳۵م، ماهانه ۳۲۷۰ ریال بود (Sakmaq, 100089: 30). باآنکه روند فعالیت‌های کارخانه چراغ‌برق جدید نسبت به دوره قبل، سمت‌وسوی منظم‌تری به خود گرفته بود، اما در مواردی معضلات گذشته کماکان برجای‌مانده بود. برای نمونه مشکل شبکه توزیع برق شهری

۱. متولی حرم امام‌رضا(ع) بین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۴ش/ ۱۹۴۱-۱۹۳۵م.

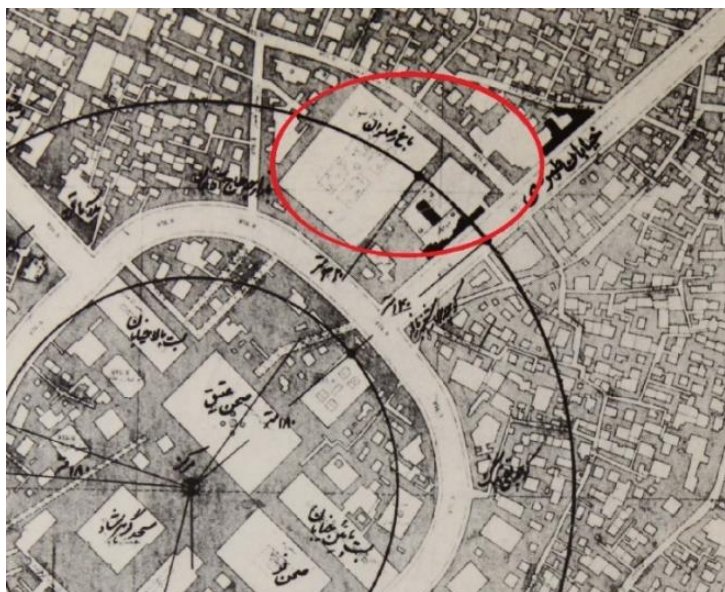
2. Regulator.
3. Societe Commerciale Irano-Tchecoslovaque. S. A.
4. AEG: Allgemeine Electricitats-Gesellschaft.

تصویر ۱۴: درخواست اسدی از شمس الملوک محلاتی برای اهدای ماشین چراغ‌برق به حرم (Sakmaq, 96610: 78)

تصویر ۱۵: تعیین محل جدید کارخانه چراغ‌برق در اراضی باغ رضوان و خیابان طبرسی (Sakmaq, 96785: 15)

تصویر ۱۶: موقعیت محل جدید کارخانه چراغ‌برق در اراضی باغ رضوان و حاشیه خیابان طبرسی در دوره پهلوی (-372: Motamen, 1975)

نتیجه‌گیری

روشنایی همواره یکی از مهم‌ترین ضروریات حرم امام رضا (ع) محسوب گردیده و از ابتدای تشکیل این مکان، انواع وسایل روشنایی در آنجا به کار می‌رفته است. در دوره قاجار همگام با پیشرفت‌های فناوری، تحول شگرفی در روشنایی حرم روی داد. به دستور مظفرالدین‌شاه، کارخانه چراغ‌برق حرم خریداری و در ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ ق/ ۲۸ سپتامبر ۱۹۰۱ م راه‌اندازی شد. با آنکه ایجاد کارخانه چراغ‌برق تحول شگرفی در تأمین روشنایی حرم ایجاد و به تبع آن، رفاه بیشتری را برای زائران فراهم کرده بود، اما بخش‌هایی از گروه‌های سنتی در شهر مشهد، به تأمین روشنایی حرم از طریق کارخانه چراغ‌برق تمایلی نداشتند و با برگزاری سخنرانی‌ها، تجمعات و اقدامات پشت پرده، مخالفتشان را با ایجاد کارخانه چراغ‌برق نشان می‌دادند. با این‌همه، از آنجاکه نیروی برق، روشنایی بهتر، کم‌خطرتر و کم‌هزینه‌تری را برای حرم ایجاد کرده بود، امکان چشم‌پوشی از آن ناممکن شده بود. با وجود این، به‌واسطه پاره‌ای از مشکلات، همچنان استفاده از منابع سوخت سنتی در حرم کاملاً کنار گذاشته نشد. مهم‌ترین مشکل بر سر راه استفاده از نیروی برق، آن بود که این فناوری امری نوظهور و غیربومی به حساب می‌آمد و زیرساخت‌های لازم همراه با نیروی مجرب و متخصص برای راه‌اندازی و احداث کارخانه چراغ‌برق در حرم وجود نداشت. فقدان نیروهای متخصص موجب می‌شد تا به علت عدم استفاده صحیح، استهلاک دستگاه‌ها بالا برود. از این‌رو، در دوره‌های کوتاه‌مدت مجبور به خرید دستگاه‌های جدید می‌شدند. از سوی دیگر، تأمین قطعات یدکی و تأمین آن از خارج با توجه به پیچیدگی‌های اداری آن زمان، اداره کارخانه چراغ‌برق را مشکل‌تر می‌کرد. در تشکیلات روشنایی آستان قدس رضوی نیز به‌واسطه عدم مدیریت، اقدامات صحیح و مشخصی برای نیازسنجی روشنایی صورت نمی‌پذیرفت.

به‌عبارت‌دیگر، در ذهن امنای آستان، افق روشنی از نیازهای آینده حرم در خصوص تأمین منابع روشنایی جدید وجود نداشت. در دوره پهلوی همزمان با اقدامات اصلاحی که در تشکیلات آستان قدس رضوی انجام گرفت، وضعیت روشنایی حرم نیز بهبود یافت، به‌گونه‌ای که کارخانه چراغ‌برق آستان در فضایی وسیع‌تر با در نظر گرفتن نیازهای آینده ساخته شد و در نتیجه خرید ماشین‌های قوی‌تر و کارآمدتر، آستان قدس رضوی توانست ضمن تأمین برق به‌منظور روشنایی و وسایل برقی حرم و مراکز وابسته به آن، بخشی از نیازهای روشنایی شهر مشهد را نیز تأمین و برای آستان قدس رضوی درآمدزایی کند. از جمله تأثیرات دیگر چراغ‌برق، تحول در وقف نوع وسایل روشنایی بود. با ورود کارخانه چراغ‌برق به حرم، ابزارآلات فنی موردنیاز کارخانه چراغ‌برق نیز به یکی از انواع وقف‌های روشنایی حرم تبدیل شد. با این‌همه، سنت رایج در استفاده از شمع در تشریفات مذهبی و آیینی همچنان برجا ماند، به‌گونه‌ای که از شمع، بیشتر در موقعیت‌های خاص مذهبی و ملی استفاده می‌شد.

Bibliography

- Afushtei Natanzi, Mahmoud bin Hidaytollah. (1994). *Neqawat al-Atar fi Zikr al-Akhyar in Safavid history*. Corrected by Ehsan Eshraghi. Tehran: Scientific and Cultural.
- Ain al-Saltaneh, Ghahreman Mirza Salur. (1995). *Khaterat Ain al-Saltaneh*. Edited by Masoud Salour and Iraj Afshar. Tehran: Asatir.
- '*Alam Araye Safavi*. (1971). Thanks to Yadullah Shukri. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Al-Husaini al-Qami, Qazi Ahmed bin Sharaf al-Din al-Husain. (2004). *Kholasat al-tawarikh*. Corrected by Ehsan Eshraghi. Tehran: University of Tehran.
- Aminiheravi, Amir Sadruddin Ibrahim. (2004). *Fotuh-at-e Shahi*. Edited by Mohammad Reza Nasiri. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.

- Sheikh Safi to Shah Safi*). Hossein Eshraghi's efforts. Tehran: Scientific.
- Ibn Battuta, Muhammad bin Abdullah. (1997). *Travelogue*. Translated by Mohammad Ali Movahed. Tehran: Sepehr Naqsh.
- Jamalzadeh, Seyyed Mohammad Ali. (1956). *Ganj Shaygan or Iran's economic situation*. Berlin: Kaveh and Kaviani Department.
- Kasravi, Ahmed. (2004). *Constitutional history of Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Khafi, Fasih. (2007). *Mojmal-e Fasihi*. Edited by Mohsen Naji Nasrabadi. Tehran: Asatir.
- Khandmir, Ghiyasuddin bin Hamamuddin. (2001). *History of Habib al-Sir*. Edited by Mohammad Dabirsiaghi. Tehran: Khayyam.
- Khorasani, Haj Mohammad Hashem bin Mohammad Ali. (1958). *Montakhab al-tawarikh*. Edited by Haj Mirza Abulhasan Shearani. Tehran: Islamic bookstore.
- Maravi, Mohammad Kazem. (1995). *'Alam Araye Naderi*. Corrected by Mohammad Amin Riahi. Tehran: Scientific and Scientific.
- Mehboubi Ardakani, Hossein. (1989). *History of new civilization institutions in Iran*. With the efforts of Karim Esfahanian and Jahangir Qajareh. Tehran: University of Tehran.
- Mir Khand, Mir Mohammad bin Seyyed Burhanuddin Khondshah. (1960). *Tarikh-e Rouza al-Safa*. Tehran: Khayyam.
- Mostofi, Mohammad Hassan. (1996). *Zobdat al-Tawarikh*. Corrected by Behrooz Guderzi. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Motamen, Ali. (1969). *Guide or history and description of the court of Wilayatmadar Razavi (a.s.)*. Place: printing house of the National Bank of Iran.
- Motamen, Ali. (1975). *History of Astan Quds*. N.P.: n.p.
- Naser, Dawood. (2015). *The travelogue of Haji Dawood*, a pilgrim from Bombay to Mashhad; 1305/ 1926. Translated by Seyyed Hossein Raeesadat. Mashhad: Behnasher (Astan Quds Razavi Publishing House).
- Bankian, Mohammad Ismail. (2004). *One hundred years of Iran's electricity industry*. Tehran: Iran Electricity Industry Productivity Engineering Association and Payam Matan.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1957). *Dictionary*. Under the supervision of Mohammad Moin and Seyyed Jafar Shahidi. Tehran: University of Tehran.
- Dolatabadi, Yahya. (1992). *Hayat Yahya*. Tehran: Attar.
- Ehteshamkavianian, Mohammad. (1975). *Shams Al Shomus*. n.p: n.p.
- Esfazari, Moinuddin Mohammad Zamchi. (1959). *Ruzat al-Janat*. according to Medina of Herat. Corrected by Seyyed Mohammad Kazem Imam. Tehran: University of Tehran.
- Estarabadi, Mirza Mehdi Khan. (1990). *The history of Jahangasha Naderi*. Tehran: Jahan-e Ketab.
- Etimad al-Saltaneh, Mohammad Hasan. (1983). *Mat'l'a al-Shams; The history of Aqdas land and the holy Mashhad in the detailed history and geography of Khorasan*. Tehran: Farhangsara.
- Etimad al-Saltaneh, Mohammad Hasan. (n.d.). *Mat'l'a al-Shams*. Tehran: Islamic Revolution.
- Fakhr al-Mulk, Abul Hasan (edited). (1983). *Dovomin Safarname-ye Muzaffar al-Din Shah be Farang*. Tehran: Kaush.
- Hafez Abru, Abdullah bin Latfullah. (2001). *Zobdat al-Tawarikh*. Corrected by Seyed Kamal Haj Seyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Hamed, Mohammad Sadiq and Habibi, Manouchehr. (2005). *Iran's electricity industry in the mirror of history*. Tehran: Tehran Regional Electricity Joint Stock Company.
- Homayunsepehr, Mohammad, and Majid Ghorbani. (2017). "Knowledge and operation of different types of lighting oil lamps". *Culture of Iranian people*. (No. 48-49), 141-160. (In Persian) Retrieved from <http://ensani.ir/fa/article/387478/>.
- Hosseini-astarabadi, Mirhossein bin Morteza. (1985). *Tarikh-e Soltani (from*

Sakmaq (Organization of documents, libraries and museums of Astan Quds Razavi)

397, 1016, 1035, 1037, 1882, 13209, 29192, 29972, 30516, 36346, 44623, 44626, 44627, 44628, 44629, 44630, 44631, 53178, 53942, 53945, 53947, 53948, 53949, 53951, 53953, 53959, 53965, 53971, 63143, 63507, 64600, 64604, 65407, 66275, 66310, 66823, 66830, 66831, 66832, 66855, 67474, 67478, 67485, 68537, 82524, 82526, 94846, 96686, 95755, 95979, 95988, 96610, 96678, 96690, 96700, 96785, 97199, 97534, 97851, 98975, 98986, 100016, 100089, 100297, 101936, 103215, 103300, 103341, 103364, 103578, 104172, 104173, 104267, 104543, 104678, 105262, 111360, 111879, 123665, 151235.

SAKMA (National Library and Document Organization of Iran)

240-84228, 310-47992, 370-12665, 370-12666.

Estadukh (Department of Documents and History of Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs)

GH1319-k20-p14, GH1319-k19-p13, GH1321-k12-p20, GH1322-k6-p5, GH1322-k10-p01, GH1322-k10-p11, GH1323-k20-p2, GH1335-k35-p2.

Journals

Adab (1900). Year 1, Number 12.
 Adab (1901). Year 2, Number 6.
 Adab (1902). Year 3, Number 10.
 Soraya. (1903). Year 5, Number 18.
 Habl al-Matin (1900). Year 8, Number 23.
 Habl al-Matin (1901). Year 9, Number 10.
 Habl al-Matin (1901). Year 9, Number 21.
 Habl al-Matin (1905). Year 13, Number 26.
 Habl al-Matin (1905). Year 12, Number 29.
 Habl al-Matin (1905). Year 12, Number 43.
 Habl al-Matin (1907). Year 14, No. 31.
 Habl al-Matin (1911). Year 19, Number 1.
 Tus (1910). Year 1, Number 44.
 Tus (1910). Year 1, Number 53.
 Nobahar (1911). Year 1, supplement number 26.
 Bank Melli Iran. (1939). Year 7, Number 41.
 Yadgar (1944). Year 5, Issue 1-2.
 Yadgar (1946). Year 3, Number 5.

Nasiri, Mohammad Ibrahim bin Zain al-Abdin. (1994). *Dastoor-e Shahriaran*. With the efforts of Mohammad Nader Nasiri Moghadam. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation.

Qazvini, Abolhasan. (1988). *Fawayed al-Safaiyah*. Corrected by Mira Ahmadi. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.

Qomi, Qazi Ahmed. (2004). *Golestan-e Honar*. Edited by Ahmad Soheili-Khansari. Tehran: Manochehri.

Rain, Ismail. (1976). *Heydar Khan Amoghli*. Unplaced: Immortal.

Rain, Ismail. (1979). *Documents and memories of Heydar Khan Amoghli*. N.P: n.p.

Romelu, Hasan Beyg. (2005). *Ahsan al-Tawarikh*. In the interest of Abdul Hossein Navaei. Tehran: Asatir.

Rushdieh, Shamsuddin. (1983). *Savaneh-e Omr*. Tehran: History of Iran.

Ryazi heravi, Mohammad Youssef. (1993). *'Ayn al-Waghaye*. For the attention of Mohammad Asiffikrt. Tehran: Islamic Revolution.

Sabouri, Mohammad Kazem. (2014). *Diwan*. Edited by Mohammad Malekzadeh. Tehran: Erghtban.

Sepehr, Abdul Hossein. (2007). *Merat al-Waghaye*. Edited by Abdul Hossein Navaei. Tehran: Written heritage.

Shamlu, Wali Qoli bin Dawood Qoli. (1992). *Qesas al-Khaqani*. Edited by Seyyed Hasan Sadat Nasser. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Shamlu, Wali Qoli bin Dawood Qoli. (1995). *Qesas al-Khaqani*. Edited by Seyyed Hasan Sadat Nasser. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Shirazi, Abdi Beyg. (1990). *Takmulah al-Akhbar*. Edited by Abdul Hossein Navaei. Tehran: Ney Publishing.

Turkman, Skanderbeg. (2003). *Tarikh-e 'Alam Araye 'Abbasi*. With the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir.

Documents

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 25 Apr 2023

Accepted 24 May 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Taxation of Tribes and Clans in Qaenat during the Qajar and Pahlavi Periods

Ali Najafzadeh (a)*

a) Assistant Professor, Department of History, University of Birjand, Birjand, Iran

Keywords

tribes, nomads, Qaenat, taxe, Sargaleh, Khanavari

Citation

Najafzadeh, Ali. (2024). Taxes on tribes and nomads in Qaenat during the Qajar and Pahlavi periods. *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 77-98.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

During the Qajar period, the region of Qainat had various tribes and nomadic groups that played significant military and economic roles. These tribes were not very populous or large, with the only prominent tribe being the Bahluli tribe scattered across a vast area from Nehbandan to Bakhtiar. Like other residents of the region, the tribes of Qainat paid multiple taxes. The amount of these taxes, the method of determination, and collection have not been researched yet. Therefore, in this current study, an attempt has been made to investigate various taxes of the Qainat tribes, their determination methods, and the problems of collecting each of them based on sources and documents from the Astan Quds Razavi Archives, the National Documents Organization, and library studies using a descriptive-analytical method. This research showed that the amount of taxes paid by the Qainat tribes varied according to their population, with the Bahluli tribe paying the most taxes. Some tribes, such as the Bani Asadi, were exempt from paying taxes, and taxes were collected either directly or through intermediaries. In addition to common tax names in other parts of Iran, in Qainat, taxes called Dasteh-Bili and Astkhane-Puli were collected. The most significant issue for the Qainat tribes was drought and plundering by the Baluchis and Afghans, which made them unable to pay taxes and forced them to flee.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.407255.1135>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202583.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (anajaf@birjand.ac.ir)

Introduction

During the Qajar period, the region of Qainat had multiple tribes, which were significant in terms of population composition. These tribes were divided into three groups based on their racial origin, language, and common ancestry: Arab, Persian, and Baloch. The Arab tribes included Khuzaima, Khaza'i, Shaibani, Zangui, Saeedali, Fallahi, Anani, Buyabadi, Bani Asadi, Nakh'i, Taheri, Salar, Ameri, Ramzani, and Khangari. The Persian-speaking tribes, also known as Tajiks, included Bahouli, Shahriari, Balforush, Delakeh, Ramzani, Eyoubi, Darki, Maqami, Ardoyi, Tozi, Kelaji, and Alouli. The Baloch tribes included Nehatani, Barahui, Barani, Dehmarad, Shibak, Barani, and Sarani. This research aims to demonstrate what kind of taxes were collected from the tribes of Qainat during the Qajar and Pahlavi periods. How were taxes collected from the tribes and nomads of Qainat? What role did taxes from tribes and nomads play in the local government's revenues in Qainat?

Materials and Methods

Since the research topic is historical and the relevant information is collected from documents and sources, the method of gathering information is based on library studies, with most documents coming from the Central Archives of Astan Quds Razavi. After classifying the documents and records in a descriptive-analytical manner, a clear picture of the taxes of the tribes and their problems in the Qainat region is presented.

Discussion and Findings

One of the important sources of income for the government during the Qajar period was the taxation of tribes and nomads. Instead of land, tribes paid taxes on sheep and domestic animals, which were called "badly taxes" in the Qajar era. The most important tax of the tribes in the Qajar period was the "Sargaleh" tax, which was collected from the livestock. Even if a sheep died, sometimes the tax authorities would request the Sargaleh tax; a tradition known as "bone money" in the Qajar era. To

receive this tax, all the sheep had to be counted, a process that was only done with the permission of the state authorities and in the presence of tribal leaders, and the accounts were written down. The Bahouli tribe had a total of 86,254 sheep, of which only 41,561 were subject to taxation. The tribes had good military power and capabilities. Some of them were obligated to provide military services instead of paying land taxes. Others paid a tax called "household tax"; a tax that became common in the Qajar era after the Constitutional Revolution. The tribal leaders would divide the total amount of this tax among the residents. In some regions of the Qajar territories such as Herdang and Nahbandan, the household tax was referred to as "Dasteh-Bili". The Nakhai Khosf tribe was exempt from paying this tax.

The regions of Mohammadabad at the end of the Tounak and Khor between Qajar and Tabas had specific tax laws. Tounak and Tabas paid the "badly tax" and Qajar paid the "land tax". In Shibani, the Zangouli tribe paid taxes to the Tabas governor, and the Nakhai tribe paid taxes to the Qajar governor. This means that one region paid two types of taxes. Some taxpayers, due to unforeseeable difficulties such as drought and livestock raiding, could not afford to pay the taxes, but tax officials still collected taxes from deceased livestock; a tax known as "bone money". The settlement of nomads during the reign of Reza Shah had positive consequences for the tribes, as the tribes that were settled were exempted from paying the Sargaleh tax according to the law. However, this law was abused by corrupt tax officials. Mansouri, a tax official, engaged in bribery by interpreting this law, which led to protests from tribal leaders. Bribery among tax officials was common. However, some of them were severely punished.

The difference in operation was one of the topics related to taxes, and it was not a new tax, but rather the annual increase in taxes that was recorded in tax offices under a column called "difference in operation" to reduce the cost of annual enumeration. According to the balance

of remaining revenues and expenditures, the amount of tax surplus, which was added by the authorities and officials, could be identified. After the establishment of the Constitutional Monarchy, the difference in operation was eliminated. According to English reports, the tax on tribes in Qainat was 1450 Tomans and Dushahi. This figure indicates the economic status of tribes in the Qainat region. The tax was collected from 24 tribes. However, some tribes, like the Bani Asadi, were exempt from paying it for religious reasons. Taxes on tribes in Qainat were either collected directly by tax officials or given to the chiefs of tribes in a fixed amount. The lack of cooperation of tribes with tax officials led the tax administration to delegate it in the form of an excise tax to the village headmen. In this case, only the chiefs of tribes were accountable to the tax officials. The geographical dispersion of tribes was another reason for delegating taxes in the form of an excise tax.

Conclusion

Due to its geographical location, Qainat provided a suitable environment for animal husbandry, but most sparsely populated tribes resided in this area. Tribes that were subject to paying various taxes. Taxes were collected from shepherds for their sheep or cattle. Some tribes, like the Bani Asadi, were exempt from paying it. The tax on livestock was based on counting the herds and sometimes based on the difference in operation, a method that was discontinued after the Constitutional Revolution. The rulers of Qainat generally collected taxes on live animals, but in some areas like Tun and Tabas, taxes were collected based on previous statistics, which were called bone money. The tax on livestock was discontinued with the settlement of tribes, but in some areas such as Darimian, it was abused by tax officials. Household tax was another tax collected from tribal individuals and settled individuals in Qainat, a tax that became customary after the Constitutional Revolution, as with the establishment of military organization and security, there was no need

for tribal military services. In some areas of Qainat, such as Herdang and Nehbandan, household taxes were called batch taxes. The secure way to prevent abuse by officials was to delegate it to the village headmen. This method was only reported for the large Behluli tribe. Due to drought and invasions by Baluch and Afghan tribes, the tribes of Qainat had many difficulties in paying taxes. Some of the tribesmen were unable to pay taxes, and the local government was often their defender against the harsh tax laws.

Acknowledgments

Thanks to the officials of the Astan Quds Razavi Documents Department who provided the necessary documents to the author, and also thanks to Dr. Saeed Aameri for assisting in the translation of the text.

.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

مالیات طوایف و عشایر قاینات در دوره قاجار و پهلوی

علی نجف‌زاده (الف) *

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه بیرجند، ایران

چکیده

منطقه قاینات در دوره قاجار دارای طوایف و عشایر متعددی بود که نقش نظامی و اقتصادی قابل‌توجهی داشتند. این طوایف چندان پرجمعیت و بزرگ نبودند و تنها طایفه بهلولی با تیره‌های متعددی در منطقه وسیعی از نهندان تا باخزر پراکنده بود. طوایف قاینات همچون دیگر ساکنان منطقه مالیات‌های متعددی می‌پرداختند. میزان این مالیات‌ها، شیوه تعیین و گردآوری آن‌ها از نکات حائز اهمیت است که تاکنون درباره آن‌ها پژوهشی صورت نگرفته است. بنابراین، در پژوهش حاضر تلاش شده با تکیه بر منابع و اسناد مرکز اسناد آستان قدس رضوی و سازمان اسناد ملی و مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به پرسش‌هایی درباره انواع مالیات‌های طوایف قاینات، شیوه تعیین آن و مشکلات وصول هر یک از آن‌ها را مورد مطالعه قرار دهد. این پژوهش نشان داد میزان مالیات طوایف قاینات متناسب با جمعیت آن‌ها متفاوت بود و طایفه بهلولی مالیات بیشتری می‌پرداخت. برخی از طوایف نظیر بنی‌اسدی، معاف از پرداخت مالیات بودند و مالیات‌ها به دو شیوه مستقیم و یا مقاطعه جمع‌آوری می‌شد. علاوه بر اسامی رایج در دیگر نقاط ایران، در قاینات مالیات‌هایی به نام دسته‌بیلی و استخوان‌پولی گرفته می‌شد. مهم‌ترین مشکل طوایف قاینات خشکسالی و غارت احشام توسط بلوچ‌ها و افغان‌ها بود که آنان ناتوان از پرداخت مالیات و مجبور به فرار می‌شدند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۷۷-۹۸

واژگان کلیدی:

طوایف، عشایر، قاینات، مالیات، سرگله، خانواری

استناد به مقاله:

نجف‌زاده، علی. (۱۴۰۳). مالیات طوایف و عشایر قاینات در دوره قاجار و پهلوی. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۵ (۵۵)، ۷۷-۹۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.407255.1135>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202583.html

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

ایلات و طوایف بخش مهمی از ترکیب جمعیتی ایران را در دوره قاجار تشکیل می‌دادند. جمعیتی که از نظر اقتصاد محلی و نظامی نیز نقش مؤثری ایفاء می‌کردند. از دوره پهلوی تلاش شد با اسکان آن‌ها از این نقش کاسته شود. منطقه قاینات در شرق ایران از دوره قاجار دارای طوایف متعددی بود که اگرچه قابل‌مقایسه با فارس، لرستان و آذربایجان حتی شمال خراسان نبود، اما از لحاظ ترکیب جمعیتی، بخش مهم و قابل‌توجهی را شامل می‌شد. تعدد طوایف یکی از ویژگی‌های بارز منطقه قاینات در دوره قاجار بود که این مسئله در منابع و اسناد این دوره به‌خوبی انعکاس یافته است.

طوایف قاینات بر اساس خاستگاه و منشأ نژادی، زبانی و نیای مشترک به سه گروه عرب، فارس و بلوچ تقسیم می‌شدند. اعراب مهم‌ترین و قدیمی‌ترین گروه مهاجران به قاینات بودند که شامل طوایف خزیمه، خزاعی، شیبانی، زنگویی، صیدعلی، فلاحی، عنانی، بویابادی، بنی‌اسدی، نخعی، طاهری، سالاری، عامری، رضانی و خنجری، فلاحی و عنانی می‌شدند. برخی از آن‌ها همچون خزیمه‌ها، خزاعی‌ها، شیبانی‌ها و زنگوئی‌ها، ریشه در مهاجرت اعراب سده‌های اولیه اسلامی داشتند و برخی همچون فلاحی و عنانی از دوره افشاریه به این منطقه کوچ کردند. برخی از این مهاجران در دوره قاجار هنوز به زبان عربی صحبت می‌کردند و برخی نیز به تدریج در روستاها ساکن شده بودند و بدون اینکه دامدار و عشایر باشند، تنها هویت طایفه‌ای خود را حفظ کرده بودند.

بخش دیگر از طوایف قاینات فارسی‌زبان بودند که تاجیک هم خوانده می‌شدند. این گروه که در مقایسه با اعراب در دوره‌های متأخرتری وارد منطقه شده بودند، هنوز زندگی ایلی و طایفه‌ای و شغل دامداری داشتند. بیشترشان هنوز عشایر بودند و بیلاق و قشلاق می‌کردند و شامل بهلولی،

شهریاری، بال‌فروش، دلاکه، رضانی، ایوبی، درکی، مقیمی، اردوئی، توزی، کلاجی و علولی می‌شدند. گروه سوم طوایف بلوچ‌ها بودند که پس از سفرهای بیلاقی متعدد از سیستان به قاینات، به تدریج به سوی مرکز و شمال قاینات کوچ کردند و در آنجا ساکن شدند. مهم‌ترین آن‌ها نهتانی، براهویی، بارانی، دهمرد، شیبک، بارانی و سارانی بودند. این طوایف از چند صد تا چند ده خانوار بودند و بقایای آن‌ها که بیشترشان در روستاهای مختلف اسکان یافته‌اند، هنوز به‌صورت فامیل شناخته می‌شوند.

طوایف و عشایر در دوره قاجار از چند جهت حائز اهمیت بودند. از یک سو اهمیت نظامی قابل‌توجهی داشتند و در تأمین نیروهای نظامی برای حکومت نقش مؤثری ایفاء می‌کردند (Najafzadeh, 2011: 140). از سوی دیگر اهمیت اقتصادی آن‌ها غیرقابل‌انکار بود و علاوه بر محصولاتی که تولید می‌کردند، میزان درخور توجهی مالیات می‌پرداختند. از این‌رو، گاه بیش از روستاییان و سایر یکجانشینان در محاسبات قدرت منطقه‌ای در نظر گرفته می‌شدند. میزان مالیات طوایف برای مناطقی که طوایف و عشایر زیادی داشت، موردتوجه حکومت محلی قاینات بود. هدف پژوهش حاضر این است که به سؤالات پژوهش به شرح ذیل پاسخ دهد: چه نوع مالیات‌هایی از طوایف و عشایر قاینات در دوره قاجار و پهلوی گرفته می‌شد؟ مالیات طوایف و عشایر قاینات چگونه جمع‌آوری می‌شد؟ مالیات طوایف و عشایر چه جایگاه در درآمدهای حکومت محلی قاینات داشت؟

پیشینه پژوهش

بااینکه مسئله اقتصادی و مالیات دوره قاجار به‌طور عام موردتوجه قرارگرفته و ویلم فلور کتاب مفصل تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان را در این زمینه نوشته است و حتی به مالیات عشایر نیز اشاره نموده، اما این مسئله به‌طور خاص برای قاینات موردتوجه قرار نگرفته

است. در پژوهش‌های محلی درباره قاینات نیز این موضوع تاکنون مورد توجه نبوده است. پژوهش‌های مهم که در این زمینه انجام گرفته تنها به معرفی طوایف پرداخته‌اند. مفید شاطری و نجیب‌الله رجبی در طرح پژوهشی *شناخت عشایر خراسان جنوبی و گردآوری دانش بومی آن‌ها* اگرچه بسیاری از طوایف قاینات را معرفی و مورد مطالعه قرار داده‌اند، اما اشاره‌ای به مالیات آن‌ها نکرده‌اند ([Shātri, 2011](#)). زهرا علیزاده بیرجندی نیز در کتاب *شناخت تاریخی طایفه بهلولی و تعاملات سیاسی آن‌ها در عصر بهلولی* که به‌طور تخصصی راجع به مهم‌ترین طایفه قاینات یعنی بهلولی نوشته شده، اشاره‌ای به مالیات آن‌ها نکرده است، ولی از آنجاکه بخش مهمی از این کتاب بازخوانی سندهای سازمان اسناد ملی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی درباره این طایفه است که در زمینه مالیات در اوایل دوره بهلولی اطلاعات خوبی دارند، در این زمینه در خور توجه است ([Alizadeh Birjandi, 2010](#)). در کتاب منتشر نشده *اسناد ایلات و طوایف قاینات و سیستان در دوره قاجار* نوشته علی نجف‌زاده که بر اساس سندهای مرکز اسناد آستان قدس انجام گرفته اشارات زیادی به مالیات طوایف قاینات گردیده و اسناد آن‌ها بازخوانی شده است ([Najafzadeh, 2009](#)). این اثر نیز بیشتر بازخوانی اسناد منتشر نشده است و پژوهشی درباره آن‌ها صورت نگرفته است. از این‌رو، پژوهشی دقیق و علمی در این زمینه ضرورت دارد و این مقاله با تکیه بر اسناد خاندان علم در مرکز اسناد آستان قدس رضوی با هدف روشن شدن وضعیت و جایگاه مالیات طوایف و عشایر قاینات در دوره قاجار و برای پاسخ به سؤالات پژوهش انجام گرفته است.

روش پژوهش

از آنجاکه موضوع مورد پژوهش موضوعی تاریخی است و اطلاعات مربوط از منابع جمع‌آوری شده، بنابراین شیوه

گردآوری بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای بوده و بیشتر اسناد را شامل می‌شود. پس از طبقه‌بندی اسناد و مدارک به شیوه توصیفی-تحلیلی فضای روشنی از مالیات طوایف و مشکلات آن در منطقه قاینات ارائه شده است.

انواع مالیات طوایف و عشایر در قاینات

مالیات ایلات و عشایر یکی از منابع مهم درآمد حکومت در دوره قاجار بود. طوایف و گوسفندداران همچون بسیاری دیگر از اهالی مالیات می‌پرداختند. آنان به‌جای زمین، مالیات چارپایان اهلی (مراعی و مواشی) را می‌پرداختند. مالیاتی که در منطقه قاینات مالیات بادی (جابجایی با باد)، گله‌داری، سرگله، سه‌طاق یا استخوان‌پولی خوانده می‌شد، در اصل بر پایه نرخی بود که از هر سر گرفته می‌شد. اگرچه در هر ناحیه و در هر زمان متفاوت بود، اما در قاینات که یک واحد جغرافیایی و اداری محسوب می‌شد، به یک میزان دریافت می‌گردید. در خراسان و قاینات به‌عنوان مقیاسی کوچک‌تر از قلمرو قاجارها این مالیات در خور توجه بود. سرپرستی سایکس به خاطر اقامت چندین ساله در قاینات و مشهد به‌عنوان کنسول انگلیس و کسب اطلاعات فراوان از وضع مالیات گزارش خوبی در این زمینه ارائه داده است. مطابق گزارش او مالیات خراسان در قدیم و حال (۱۳۲۱ق) از اقلام زیر گرفته می‌شد: ۱. مالیات غلات و صیفی‌جات. ۲. مالیات بر کسبه. ۳. مالیات اغنام و احشام. ۴. مالیات سرشماری. ۵. مالیات معادن ([Sykes, 1956: 603](#)).

از مالیات‌های مذکور مورد سوم و چهارم (مالیات اغنام، احشام و سرشماری)، از عشایر و طوایف گرفته می‌شد که در اسناد به‌صورت مالیات سرگله و خانواری ذکر شده است. این تقسیم‌بندی مالیات در قاینات واضح و روشن بود و به آن مالیات بادی گفته می‌شد و یک بخش دیگر آن را استخوان‌پولی می‌گفتند که به‌طور مجزا بدان پرداخته می‌شود. اعتصام‌الملک هنگام سفر به قاینات در ۱۲۹۵ق

وقتی به محمدآباد (آخر خاک تون و اول خاک قاین) رسید، به دو نوع مالیات بادی و خاکی اشاره کرد. مالیات بادی عبارت بود از گوسفند و شتر و مالیات خاکی یعنی پول اراضی مزروعی (E'tesam al-Molk, 1972: 258).

مالیات اغنام و احشام از گوسفند، بز، گاو، اسب، شتر و الاغ دریافت می‌شد. گزارش‌های فراوان از دوره قاجار تغییر در مالیات احشام را نشان می‌دهد. سیاحان اروپایی نظیر سرجان ملکم، ژوبر و فریزر گزارش مفصلی از اوایل دوره قاجار ارائه داده‌اند که احتمالاً شامل تمام ایران می‌شده است. باوجود اختلافاتی که در این گزارش‌ها می‌توان مشاهده کرد، در گزارش چارلز عیسوی درباره رسوم گله و حشم نوشته است: «هر گوسفند و بز ۴ شاهی یا ۴ شیلنگ و ۲ پنس (حدود ۸ درصد ارزش پشم و کره‌ای که حاصل می‌شود)، هر رأس مادیان ۱/۵ شاهی یا یک شیلنگ و ۲ پنس، هر رأس مادیان ۵ قران یا ۴ شیلنگ، هر رأس گاومیش ۲/۵ قران یا ۲ شیلنگ، هر رأس الاغ ماده ۱/۵ قران یا ۱ شیلنگ و ۲ پنس، هر نفر شتر (برای حمل و نقل) ۵ قران و ۴ شیلنگ» (Issawi, 1983: 573).

از بین این حیوانات در قاینات مالیات احشام از گوسفند، بز و شتر گرفته می‌شد و اعضای طوایف علاوه بر آن مالیات خانواری نیز می‌پرداختند.

مالیات سرگله

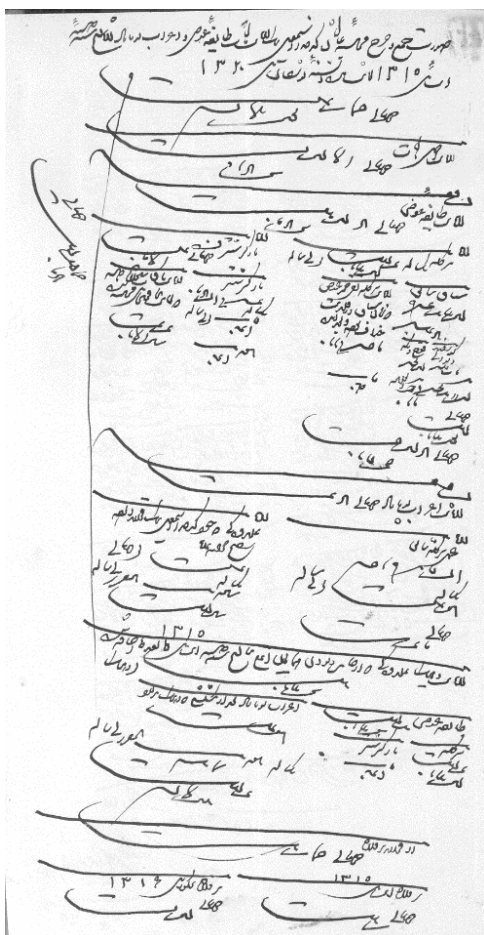
مهم‌ترین مالیات طوایف و عشایر در دوره قاجار، سرگله بود که از اغنام و احشام گرفته می‌شد و حیواناتی نظیر شتر، مادیان، گاو، الاغ، گوسفند و بز مشمول آن می‌شدند. این مالیات تنها از طوایف و عشایری که شغل رسمی آنان دامداری بود، گرفته نمی‌شد، بلکه شامل احشام ساکنین روستاها نیز می‌شد. عریضه محمدرضا بن حسین کاظم القوری که اسفند ۱۲۹۴ ش در سیستان سرباز بود، به مالیات سرگله اشاره دارد و نشان می‌دهد این مالیات بر اساس شمارش گرفته می‌شد و حتی افراد روستایی که دو

رأس گوسفند داشتند، باید آن را می‌پرداختند. او که پنج سال قبل (۱۲۸۹ ش / ۱۳۲۹ ق) دو رأس گوسفند داشت، پدرش سرگله آن را می‌داد، اما بعد از مدتی این گوسفندها مردند. اصولاً باید با این اتفاق وصول مالیات نیز متوقف می‌شد، اما بر اساس سنت استخوان‌پولی که در قاینات مرسوم بود، برخی مواقع اداره مالیه همچنان درخواست مالیات سرگله می‌کرد. محمدرضا القوری به همین جهت وقتی اداره مالیه قاینات بعد از پنج سال دوباره تصمیم به وصول مالیات سرگله گرفت به آن اعتراض کرد، زیرا او به‌عنوان مالک اصلی در سیستان سرباز بود و آن اداره می‌خواست از اقوامش سرگله دو رأس گوسفند را بگیرند. عریضه محمدرضا القوری نشان می‌دهد یکی از علل توقف مالیات سرگله، سربازی رفتن افراد بود. او از روزی که به سربازی رفت از پرداخت مالیات معاف می‌شد (Sākmāq, 4230: 1). به همین جهت، طی عریضه‌ای به امیر قلی، فرمانده پیاده سیستان، درخواست رسیدگی به این مسئله و بخشش مالیات خانواری و سرگله دو گوسفند مرده به خاطر خدمات سربازی کرد. او نیز عریضه را به حاکم سیستان ارجاع داد تا به حاکم و اداره مالیه قاینات انعکاس داده شود (Sākmāq, 4230: 5).

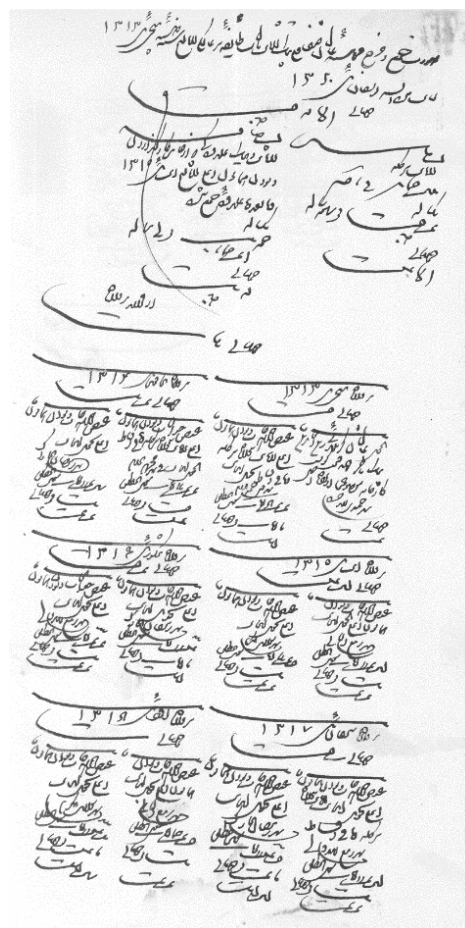
برای دریافت مالیات سرگله باید تمام گوسفندان شمارش می‌شد و این اقدام مهم و وقت‌گیر تنها با اجازه و اعتبار اداره ایالتی صورت می‌گرفت. اگر این مجوز صادر نمی‌شد، بر اساس سرشماری‌های قبلی مالیات اخذ می‌گردید. از آنجاکه محاسبه و شمارش گوسفندان هرساله امکان‌پذیر نبود، ممیزی‌های سال‌های قبل که در دفاتر جزو جمع‌به‌صورت طومار ثبت شده بود، معیار دریافت مالیات توسط مأموران قرار می‌گرفت. تعیین مالیات گوسفندان از موضوعات قابل تأمل در روابط عشایر و کدخدایان و مأموران مالیه بود. تا ۱۳۰۷ ق، مالیات شامل تمام حیوانات

می‌شد و احتمالاً هرچند سال یک‌بار شمارش انجام می‌شده است، اما این شیوه محاسبه از ۱۳۰۷ ق تغییر کرد و مقرر شد گوسفند و بز هر قبیله را در آغاز بهار شمارش کنند و از هر شتر ۵ قران و از هر گوسفند یا بز یک قران مالیات بگیرند و به سایر حیوانات عشایر یا روستاییان مالیاتی تعلق نمی‌گرفت (Shapourian, 1971: 138). پس از آن با شمارش احشام در حضور کدخدایان صورت جمع و خرج صادر می‌شد که مبنای مالیات سال‌های بعد نیز بود. قبض‌های دولتی نیز برای مالیات-پردازان صادر می‌گردید. کدخداها نیز بر اساس قبض‌های دست‌ریزایا، هرساله مالیات را جمع‌آوری و به اداره مالیه

تحويل می‌دادند. بر این اساس، فهرستی از متکلفین مالیات تنظیم می‌شد و کدخدایان به‌طور تقریبی می‌دانستند هرساله چه میزان مالیات و از چه نوعی باید جمع‌آوری کنند (Sākmāq, 4151: 1). در میان اسناد و مدارک باقی‌مانده صورت جمع و خرج‌های مالیاتی چندی وجود دارد که رقم مینا و اضافه‌های سال‌های بعد را نشان می‌دهد. صورت جمع و خرج طایفه ایوبی، بزغالکی، (تصویر ۱) عوض و اعراب بویابادی (تصویر ۲) از جمله این اسناد مالی هستند که ۱۳۱۳ ق تا ۱۳۲۰ ق را دربر می‌گیرند (Sākmāq, 73825, 73817, 73819).

تصویر ۲: صورت جمع و خرج طایفه عوضی و اعراب بویابادی (Sākmāq, 73819:1)

تصویر ۱: صورت جمع و خرج طایفه بزغالکی (Sākmāq, 4233:1)

مالیات را بر عهده کدخدا محمدبیک گذاشت. البته، ممانعت کدخدایان از ممیزی و شمارش جدید در دوران شکوفایی و رشد دامپروری به نفع دامداران بود، زیرا ممیزی-های غیررسمی و سراسری هزینه زیادی بر عهده مالیات-پردازان می گذاشت. بر اساس گزارش‌های مختلف، از جمله شکایت‌های هردنگی، دو شرط برای ممیزی وجود داشت: یکی اجازه مرکز که هر چند سال یک‌بار به‌طور سراسری صادر می‌شد. به‌طور مثال در ۱۳۰۴-۱۳۰۲ ش، اجازه شمارش گوسفندان صادر نشد و اداره مالیه همان مالیات ثبت شده در جزو جمع سابق را به‌اضافه ۲۰۰ تومان برای هر سال دریافت کرد و در آخر ۱۳۰۴ ش از اداره ایالتی درخواست اعتبار و اجازه شمارش اغنام و احشام بهلول صادر گردید که از ۱۳۰۵ ش شروع به شمارش شد و از آن سال مطابق همان شماره معامله شد. در ۱۳۰۶-۱۳۰۵ ش، مالیات طوایف مذکور ۲۸۶۷۸۵ ریال ترقی نمود و این نتیجه شمارش اغنام و احشام بود ([Sākma: 240-024132](#)). با این روند، همچنان که دریافت مالیات گوسفندان یکی از مهم‌ترین وظایف عوامل حکومت بود، تلاش برای ایجاد امنیت جهت افزایش تعداد دام‌ها، یکی دیگر از راهکارها برای ترقی میزان مالیات بود.

از آنجا که طوایف و عشایر جایگاه ثابتی نداشتند و به مناطق مختلف بیلاق و قشلاق می‌کردند، برخی مواقع دوبار از آنان مالیات گرفته می‌شد. در این زمینه می‌توان به نامه‌ای خطاب به اداره مالیه ایالتی خراسان در تاریخ ۸ شعبان ۱۳۳۵ ق اشاره کرد که نشان می‌دهد جمعی از مالداران ناحیه عربخانه قاینات مدتی به حدود جام، باخزر و سرخس رفته و در آنجا هم بر آنان مالیات بسته‌اند. یا موردی که برای طایفه شهریار ی پیش آمد و دوبار از او مالیات گرفتند ([Akhudi's](#)). ([personal archive: 1](#)).

بر اساس گزارش کنیون در ۱۳۲۶ ق، تعداد گوسفند و بز قاینات در حدود ۶۰۰ هزار، تعداد شتر ۴ هزار و تعداد گاو ۱۰ هزار بود ([Aramjoo, 2010: 81](#)). سند بی‌تاریخی از صورت شمارش گوسفندان بهلولی نشان می‌دهد که بهلولی‌ها تعداد ۸۶۲۵۴ رأس گوسفند داشته‌اند. البته از همه این گوسفندان مالیات گرفته نمی‌شد و تقریباً نصف آن مشمول مالیات بود، زیرا برخی بره‌های گوستی و بعضی بره-ها، کوچک بودند. تعدادی نیز گوسفند رعایا نبودند، بلکه در رهن بهلولی‌ها بودند که در سند به آن اشاره شده است. از ۸۶۲۵۴ رأس گوسفند، تنها ۴۱۵۶۱ رأس مشمول پرداخت مالیات می‌شد، زیرا ۱۱۲۳۱ رأس کاردی، ۱۰۱۱۸ خلامه^۱ و ۲۳۳۴۳ رأس نیز در رهن بهلولی‌ها بود ([Sākmāq, 4151](#)). (1).

از آنجا که سرشماری احشام هر ساله امکان‌پذیر نبود، هم ادارات مالیه و هم روسای طوایف، مایل بودند با افزودن مبلغی به اصل مالیات، همان شمارش سال‌های قبل ملاک عمل قرار گیرد. دفتر مالیه درمیان که برای ۱۳۰۴-۱۳۰۳ ش حدود ۹۹۴۴ ریال مالیات دریافت کرد و میزان ۶۸۳۰ ریال نیز توسط اداره‌های مالیه گناباد، باخزر و خواف حق تعلیف از طوایف بهلولی گرفته شده بود، در سال‌های بعد مبلغ ۹۴۲ و ۴۰ دینار اضافه بر میزان جزو جمع سال‌های فوق تشخیص داد. اداره مالیه قاینات نیز تصمیم گرفت تا کسری سابق را از هر گوسفندی ۶۲۵ دینار و هر شتری ۵۰ دینار و ۵۰ ریال از طایفه بهلولی به‌طور مستقیم وصول کند. کدخدا محمدبیک هنگام آگاهی از این تصمیم حاضر شد ۲۰۰ تومان اضافه بر مالیات جمعی خود بپردازد تا مأمورین مالیه میان طوایف بهلولی نروند. اداره مالیه هم بی‌میل نبود تا از این روش استفاده کند چون طوایف مذکور (از باخزر، گناباد و خواف تا زابل و تمام خاک قاینات) پراکنده بودند. به همین جهت، اداره مالیه با دریافت تعهد کتبی در ۱۳۰۳ ش، وصول

۱. خلامه یا خلمه به معنی بره و بزغاله‌های کوچک است ([Khezāei, Tayebe, 2019: 14](#)).

مالیات خانواری یا دسته بیلی

از آنجاکه ایلات و طوایف قدرت و توان نظامی خوبی داشتند، به جای پرداخت مالیات ارضی موظف بودند خدمات نظامی انجام دهند، اما این خدمات نظامی شامل همه طوایف نمی‌شد. به همین جهت برخی از گروه‌های ایلی تعهد داشتند به جای فراهم کردن سرباز، پول نقد بدهند (Floor, 2016: 456). بعضی از این مالدارها تمایل داشتند به جای خدمت نظامی مالیات پرداخت کنند و این مالیات را خانواری می‌گفتند. خانواری بدین معنی بود که صحرانشینان به جای پرداخت مالیات ارضی، سالانه مبلغی به عنوان مالیات به دربار می‌پرداختند. این مالیات به وسیله روسای ایلات و طوایف از خانواده‌ها جمع‌آوری می‌شد و نرخ آن در مناطق مختلف ایران متفاوت بود. قبل از مشروطه هر خانوار ۵ قران می‌پرداخت (Shapourian, 1971: 138). سرپرسی سایکس نیز میزان این مالیات را ۸ شلینگ برای هر خانوار نوشته است (Sykes, 1956: 603). پرداخت این مالیات در قاینات چندان قدمتی نداشت. گزارش باصرالسلطنه، پیشکار مالیه قاینات و سیستان، در ۱۳۲۸ق نشان می‌دهد ایلات و طوایف قاینات از قدیم‌الایام از پرداخت مالیات خانواری و بعضی عوارض دیگر معاف بودند، اما شرایط بد اقتصادی و مالی نظیر آنچه موجب اخذ استخوان‌پولی می‌شد، مؤثر بر تصمیم اداره مالیه در اخذ خانواری بود. بر اساس این گزارش، زمان پرداخت این مالیات به بعد از انقلاب مشروطه و جنگ جهانی اول مربوط می‌شد. عده زیادی از خانوارهای قاینات به تدریج به اطراف خراسان و سایر نقاط متواری شدند، به طوری که به هیچ وجه امکان نداشت از آنان مالیات وصول کرد. اداره مالیه برای جبران کسری این قبیل مالیات‌ها مجبور شد از سایر خانوارهایی که تا آن زمان مالیات سرشماری نمی‌پرداختند، مالیات خانواری وصول کنند. در این صورت، در مرحله اول مالیات خانواری چندان ارتباطی با خدمات نظامی آن‌ها نداشت، بلکه برای

کسری مالیات دیگران بود. اداره مالیه قاینات مدعی بود این اقدام مخالف قوانین اداری نیست، زیرا یکی از علل پرداخت مالیات خانواری طوایف که همان خدمت نظامی بود، نیز فلسفه وجودی‌اش را از دست داده بود. باصرالسلطنه تأکید دارد که علت معافیت ایلات و طوایف قاینات از پرداخت مالیات خانواری تا آن زمان این بود که در مواقع لزوم، عده‌ای سوار و پیاده مجانی برای خدمت دولت حاضر کنند. در حالی که پس از انقلاب مشروطه در قاینات نیروی نظامی تشکیل شده بود و بیش از صد هزار تومان صرف مخارج قشون می‌شد و از اول تأسیس اداره مالیه نیز برای دولت اتفاق نیفتاد که محتاج به مساعدت نظامی طوایف و ایلات شود. به همین جهت تخفیفاتی که در سابق به طوایف داده شده بود، به تدریج منسوخ گردید و طوایف نیز باید مثل سایر مردم مالیات خانواری و غیره می‌پرداختند (Sākmāq, 4212: 4). شیوه دریافت مالیات خانواری در این منطقه نیز بر اساس پاسخ حاکم قاینات بدین صورت بود که آن را برای هر قریه و مزرعه در دفتری ثبت می‌کردند و به روسای آن می‌دادند. کدخدایان و ریش‌سفیدان مبلغ کلی را بین اهالی تقسیم و دریافت می‌کردند. توضیح این شیوه دریافت مالیات خانواری از سوی حاکم قاینات برای این بود که ثابت کند مالیات به خاطر مهاجرت افراد کاهش نیافته است و بدین وسیله استدلال پیشکار مالیه درباره وصول مالیات خانواری از طوایف به دلیل مهاجرت افراد و وصول نشدن مالیات دفتری در برخی مناطق را رد کرد و این امر را منحصر به قاینات ندانست، بلکه در تمام ایران مرسوم بود (Sākmāq, 4212: 5). در برخی مناطق قاینات به مالیات خانواری، دسته‌بیلی هم گفته می‌شد و این اسم در ناحیه هردنگ و نهبندان رایج بود. بر اساس نامه‌ای از اسدالله مباشر مالیه خوسف‌رود در ۱۲۹۷ش، در تمام ناحیه هردنگ از سابق چیزی به نام خانواری پرداخت نمی‌شد و آنچه می‌پرداختند دسته‌بیلی بود. بر اساس تحقیقات او،

اعضای طایفه که در روستاها ساکن شده بودند، چنین مشکلی پیش می‌آمد که مجبور می‌شدند دوبار این مالیات را بپردازند، یک‌بار به روسای طوایف و یک‌بار به کدخدای روستا. حسام‌الدوله سوم در پاسخ به این عریضه تأکید کرده چون محمدعلی عباس عضو طایفه شهریار است و وجه سربازی را در یک محل می‌دهد، کدخدای کوشک حق ندارد در دو جا آن مالیات را از او مطالبه کند ([Akhudi's](#)).
([personal archive: 2](#)).

مالیات خاکی و بادی

مالیات طوایف و عشایر در تمام قاینات به‌طور یکنواخت دریافت نمی‌شد. دو منطقه جغرافیایی در اطراف قاینات بین دو حکومت قاینات و طبس قرار داشتند که در زمینه مالیات از قوانین خاص و منحصر به فردی برخوردار بودند. اول محمدآباد که آخر خاک تون و اول خاک قاین بود و مالیات بادی را حاکم تون و طبس و مالیات خاکی را حاکم قاین می‌گرفت. طایفه عرب خنجری که ۳۰۰ خانه رعیت و شتر بسیار داشت، مالیات بادی یا گوسفند و شتر و سرانه خود را به حاکم تون و طبس می‌دادند ([E'tesam al-Molk](#)).
([1972: 258](#)). خور، دومین منطقه متفاوت از لحاظ پرداخت مالیات بود. علت این تفاوت در موقعیت جغرافیایی و جمعیتی آن بود، زیرا در حد فاصله قلمرو دو حکومت قاینات و طبس قرار گرفته بود که به ترتیب قلمرو اعراب خزیمه و شیسانی (زنگویی) بودند. خور با اینکه جمعیتش ترکیبی از نخعی‌ها و زنگویی‌ها بود، اما تا زمان قتل محمدرضاخان نخعی در دست خوانین نخعی بود. خوانین نخعی به زنگویی‌ها بیشتر از حاکم خزیمه خدمت می‌کردند و به آنان وابستگی داشتند. به واسطه این وابستگی، خانواده‌های طایفه زنگویی خور هم به آنان واگذار شده بود، اما بعد از قتل محمدرضا خان نخعی که حکومت خوسف و توابع آن جزو قلمرو خزیمه‌ها شد، میرعلم خان در پی تسلط بر تمام نخعی‌ها برآمد. در مقابل، عمادالملک، حاکم طبس، از

دسته‌بیلی همان خانواری بود که بعضی آن را به این نام می‌خواندند. مثلاً اهالی بیدقلا هفت هزار و پانصد دینار به نام دسته‌بیلی می‌پرداختند. نکته مهم درباره مالیات طایفه نخعی خوسف این بود که آنان معاف از پرداخت این مالیات بود و نه در زمان سابق و نه در اواخر دوره قاجار خانوار یا دسته‌بیلی نمی‌پرداختند ([Sākmāq, 4455: 1](#)), شاید بدین جهت که طایفه نخعی اسکان یافته در روستاها بودند و دیگر طایفه و عشایر محسوب نمی‌شدند.

مالیات خانواری علاوه بر عشایر و طوایف، از روستایی‌ها نیز گرفته می‌شد و آن‌هایی که به خدمت سربازی می‌رفتند، معاف از پرداخت بودند. با مرسوم شدن سربازگیری از طریق نظام بنیچه، افراد سرباز نه‌تنها معاف از پرداخت مالیات می‌شدند، بلکه به خانواده آنان عطایایی نیز داده می‌شد که به خانواره معروف بود و افراد همان روستا باید آن را می‌پرداختند. خانواده سرباز مطابق معمول و رایج در قاینات و ایران از پرداخت مالیات خانواری معاف بودند و این قانون در قاینات طی حکم تاریخ ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۳۲ق به اطلاع نایب‌الحکومه‌ها رسید ([Sākmāq, 31488: 2](#)). عریضه محمدرضا القوری نشان می‌دهد این امر به معنی کاهش مالیات آن روستا به همان میزان نبود، بلکه همچنان که حاکم قاینات اعلام کرده، میزان آن بر سایر ساکنین قریه تقسیم می‌شد. به همین جهت درباره محمدرضا القوری به اداره مالیه تأکید شد آن مالیات را از خانواده او مطالبه نکنند ([Sākmāq, 4230: 5](#)) و باید مالیات او را بر بقیه خانوارهای روستا سرشکن می‌کردند.

عریضه محمدعلی عباس، عضو طایفه شهریار ساکن کوشک، به امیر حسام‌الدوله سوم در صفر ۱۳۴۰ق نیز نشان می‌دهد کدخدای روستای کوشک مبلغ هیجده قران وجه سربازی از او مطالبه کرده است که احتمالاً بر اساس تقسیم مبلغ کلی در روستا بوده است، اما از آنجاکه مبلغ خانواری به‌صورت متمرکز توسط کدخدای طایفه گرفته می‌شد، برای

خاندان شیبانی ادعای ریاست بر زنگویی‌ها کرد و خزیمه‌ها ادعای تسلط بر نخعی‌های خور کردند. بدین ترتیب، بر سر خور و جمعیت ساکن در آن منازعه پیش آمد. میرعلم خان سواره و پیاده به خور گسیل کرد و این اقدام باعث واکنش رکن‌الدوله، حاکم خراسان شد، به طوری که به میرعلم خان هشدار داد. او کل مالیات خور را ۵۲۷ تومان نوشت که عمادالملک برای هر تومان دو هزار دینار نیز فرع می‌داد و طایفه نخعی که جزو طبس محاسبه می‌شدند، ۱۷۲ تومان اصل مالیات ملکی داشتند که به اضافه فرع تومانی دو هزار دینار باید به مباشر عمادالملک می‌دادند. در نهایت مقرر شد، مالیات نخعی‌ها را مجزا کنند و به مباشر خور بدهند و عمادالملک نیز درباره خانواری نخعی چیزی نگیرد (Sākmāq, 53975: 2). این شیوه مالیات‌گیری در ایران منحصربه‌فرد بود. جمعیت خور بر اساس ریشه ایلی در عین حفظ وحدت ارضی و سیاسی تقسیم شدند. بر اساس یک تفاهم دو نایب‌الحکومه در خور مستقر شدند. یکی از سوی عمادالملک حاکم طبس برای زنگویی‌ها و دیگری از جانب امیر قاین برای نخعی‌ها.

تأثیر این تحول سیاسی بر زندگی نخعی‌های خور نه تنها مشهور، بلکه مایه تعجب اعتصام‌الملک شد که در ۱۲۹۵ق وارد خور شد و جمعیت آن را حدود ۲۸۰ خانه نوشت که بین حکومت قاین و طبس تقسیم شده بودند. این تقسیمات کاملاً بر اساس تعلقات ایلی بود و نوعی مدیریت خاص در منطقه پیش آورد که تأثیر آن بر مالیات منطقه در سال‌های بعد مشهودتر شد، زیرا قوانین مالیات‌گیری دو امیر متفاوت بود. امیر قاین سالی هفتاد و پنج تومان از گوسفند و زراعت نخعی‌ها مالیات می‌گرفت، اما عمادالملک بیش از سیصد تومان دریافت می‌کرد، زیرا او از شترها هم مالیات می‌گرفت، درحالی که امیر قاین از شترها مالیات دریافت نمی‌کرد. عمادالملک از گوسفندان هر رأس هزار دینار، ولی امیر قاین از هر رأس، سیصد دینار می‌گرفت (E'tesam al-Molk).

258: 1972). نخعی‌ها در دوره قاجار باینکه عشاایر نبودند، اما اصالت ایلی خود را حفظ کرده بودند و باینکه در روستاها مستقر شده بودند، همچنان تابع طایفه نخعی محسوب می‌شدند و مالیات سرگله خود را به رئیس این طایفه یا حاکم خوسف می‌پرداختند. نامه‌ای در ۸ ذی‌الحجه ۱۲۰۰ق خطاب به محمدصادق نخعی حوزه جغرافیای قلمرو نخعی‌ها و میزان مالیات سرگله آنان را نشان می‌دهد که شامل خوسف، سیررود، مند، فدشک، النگ پایین و بالا، مختاران و خور بود. طبق این نامه، تفاوت عمل سرگله طایفه نخعی دوساله ۶۵ تومان و ۹ هزار دینار خراسانی بود (Sākmāq, 75584: 1).

استخوان‌پولی

برخی از مودیان مالیاتی به خاطر مشکلات غیرقابل‌پیش‌بینی نمی‌توانستند از عهده پرداخت مالیات برآیند و این امر در منطقه قاینات بسیار مشهود بود، زیرا موقعیت منطقه‌ای به خاطر شرایط بد آب و هوا، خشکسالی‌ها، تهاجم گسترده بلوچ‌ها، افغان‌ها و حتی بیماری بسیاری از دامداران را متضرر می‌کرد. اخبار و گزارش‌های متعدد از غارت بلوچ‌ها از قاینات و غارت‌های پراکنده از شرق قاینات توسط افغان‌ها نشان می‌دهد این مسئله به امری روزمره تبدیل شده بود. به‌طور مثال در نامه به مسیو للو، پیشکار مالیه و رئیس گمرکات خراسان و سیستان، مورخ ۱۶ رجب ۱۲۳۱ق آمده است پرداخت مالیات مطابق صورتی که داده شده به واسطه تهاجم چهارساله بلوچ‌ها به خاک قاینات ناممکن است، زیرا تمام شتر و گوسفند مالدار حدود نه، سرچاه، میقان، اطراف خوسف و خور به غارت رفته و اغلب مردم مهاجرت کرده‌اند. علاوه بر این گزارش رسمی، عریضه‌های متعدد از رعایای سرچاه، میغان و شترداران هردنگ در دست است که ابعاد مختلف این مشکل را نشان می‌دهند. در گزارش بدون تاریخی درباره مالیات سریشه ذکرشده مبلغ ۳۰۰ تومان مالیات سرگله در معرض نابودی است، زیرا اکثر اشخاص که

گوسفند داشته احشام آن‌ها تلف شده و خود از گرسنگی فرار کرده و بقیه که قوه فرار نداشتند از گرسنگی در حال تلف شدن هستند. پس چگونه می‌توانند از عهده پرداخت مالیات برآیند؟ (Sākmāq, 70691: 1).

مأموران مالیاتی در قاینات برخی مواقع بدون در نظر گرفتن این شرایط از مودیان درخواست مالیات می‌کردند و این امر شامل مالیات احشام نیز می‌شد. به مالیاتی که از احشام غیرموجود گرفته می‌شد در قاینات استخوان‌پولی گفته می‌شد. اعتصام‌الملک در ۱۲۹۵ ق ضمن سفر به قاینات از وجود چنین مالیاتی یاد کرده است که توسط حاکم تون و طبس دریافت می‌شد. میرعلم خان برخلاف این شیوه که ظالمانه به نظر می‌رسید، از هر کس هر قدر گوسفند بالفعل داشت، وجه سرگله می‌گرفت، اما در سایر ولایات خراسان هر کس در هر قریه یک زمانی تعدادی گوسفند داشت آن را جمع بسته بودند و هرسال همان مبلغ را می‌گرفتند خواه آن مقدار در سال‌های بعد موجود بود یا نبود. در بسیاری جاها، آن مقدار گوسفند موجود نبود، اما بر اساس سناق یا شمارش آن را می‌گرفتند و آن را استخوان‌پولی می‌گفتند (E'tesam al-Molk, 1972: 316). اعتصام‌الملک مهم‌ترین نمونه استخوان‌پولی را درباره اهالی روستای فهنوج طبس ذکر کرده است. میرزا علی‌رضا بر این اساس بر هر گوسفندی یک هزار و نیم دینار جمع بست و حاجی میرزا زمان خان هزار دینار، اما به‌مرور زمان مالیات برای گوسفند شد یک هزار و نیم، زیرا آن گوسفندان قدیم باقی نمانده بودند و تعداد گوسفندان موجود میزان سابق را پر نمی‌کرد و برای تطبیق آن بر هر گوسفندی، پنج هزار و نیم دینار مالیات اضافه شد و در ۱۲۹۵ ق از هر بز پنج هزار و نیم دینار مالیات می‌گرفتند. البته این میزان با توجه با قیمت گوسفندان تغییر نمی‌کرد و مشکلات بیشتری برای گوسفندداران پیش می‌آورد. به‌طور مثال، حسن محمدعلی زینل دو بز داشت که در ۱۲۹۴ ق باید یازده هزار دینار مالیات برای آن‌ها می‌پرداخت،

درحالی‌که دو بز او هشت هزار دینار قیمت داشت و چون پولی برای پرداخت مالیات نداشت، آن دو بز را به‌جای مالیات گرفتند و سه هزار هم علاوه بر آن نقد گرفتند. بدین ترتیب، هر کس گوسفند داشت به منت واگذار می‌کرد و مأموران مالیات دریافت نمی‌کردند (E'tesam al-Molk, 1972: 220). این گزارش نشان می‌دهد شیوه استخوان‌پولی برای سال‌هایی که خساراتی ناخواسته بر دامداران وارد شده، بسیار زیان‌بار بوده است.

البته میرعلم خان در قاینات این شیوه مالیات‌گیری را اجرا نمی‌کرد، بلکه هرساله به شمارش گوسفندان می‌پرداخت. از نگاه اعتصام‌الملک در این معامله حاکم قاینات گاه منفعت نیز می‌کرد. به جهت اینکه تعداد گوسفندان هرسال در حال تغییر بود، اما همیشه این روند تداوم نداشت و گاه به ضرر حاکم تمام می‌شد. اعتصام‌الملک تأکید کرده از سال گرانی (۱۲۷۶ ق) که عشری از اعشار گوسفند باقی نماند، این‌طور معامله حاکم قاینات برای او ضرر کلی داشت و از آن به بعد رفع ضرر شد (E'tesam al-Molk, 1972: 220). یکی از سیاست‌های حکام قاینات برای دریافت مالیات از احشام زنده و موجود، تلاش برای جلوگیری از صدور گوسفند از منطقه بود؛ سیاستی که در زمان شوکت‌الملک دوم به ضرر گوسفندداران تمام می‌شد. شیخ احمد نراقی (مدیر مدرسه شوکتیه) پس از ناکامی در انتخابات مجلس شورای ملی (۱۳۲۲ ق)، رابطه‌اش با شوکت‌الملک دوم برهم خورد و هنگام عزیمت به تهران، ضمن چاپ مقالاتی در روزنامه شهاب ثاقب، اتهاماتی در این زمینه به حاکم قاینات وارد ساخت. این روزنامه به سبب انگلوفیل بودن شوکت‌الملک دوم به او حمله می‌کرد و بنا به درخواست سفارت انگلیس، روس‌ها او را در کاشان توقیف کردند (Confidential Reports of the British Consulate in Sistan and Qainat from the Years 1915 to 1916 and 1921 to 1923, 2016: 258). اگرچه بسیاری از ادعاهای نراقی قابل رد بود، اما ادعای فوق اگر به‌طور دقیق

بررسی شود و با مکاتبات شوکت‌الملک دوم درباره ممنوعیت خروج و فروش گوسفند از منطقه قاینات ملاک قضاوت قرار گیرد، کاملاً درست است. بنا به اظهار نراقی، شوکت‌الملک دوم در ۱۳۲۲ ق خروج گوسفند از قاینات را به کلی ممنوع کرد و سپس از هر رأس دو قران به اسم باج گوسفند گرفت و اجازه خروج داد و متجاوز از چهارده هزار تومان از این بابت دخل برد و همه ساله همین ترتیب معمول بود (Sākmāq, 2557: 14). علت ممنوعیت خروج گوسفند بر اساس مکاتبات اداری چنین بود که در ۷ ربیع-الثانی ۱۳۲۲ ق از سوی شوکت‌الملک دوم نامه‌ای به محمدیوسف خان نایب‌الحکومه گزیک و دروچ نوشته شد که چوبداران ترتیبی هزار تومان پول پرداخت کرده‌اند تا در جولگاه گوسفند بخرند. حکومت قاینات به استناد خشکسالی منطقه و به‌ویژه تلگرافی که از مشهد مخابره شد، ممنوع کرد کسی حق ندارد حتی یک گوسفند به خارج صادر کند. این نامه به دیگر مناطق عشایرنشین و گوسفنددار قاینات نیز ارسال شد. نامه‌هایی که خطاب به کدخدا اسماعیل‌بیک بهلولی نایب‌الحکومه سریشه، آقا علی‌اکبر نایب مژن‌آباد، نایب‌الحکومه شهر قاین، علی‌بیک نایب‌الحکومه زیرکوه، نایب‌الحکومه نهبندان، الهیارخان نایب‌الحکومه سریشه، محمدیوسف خان آوازی نایب‌الحکومه جولگاه نوشته و اکیداً توصیه شد به کدخدایان ابوابجمع اطلاع داده شود که مانع از خروج گوسفند شوند که در صورت تخلف، مواخذه و سیاست خواهند شد (Sākmāq, 8596: ۲).

پس از اجرای این ممنوعیت، تعداد گوسفندان در منطقه بیشتر شد و اگر شمارش اتفاق می‌افتاد، تعداد بیشتری ثبت می‌شد و این امر ملاک مالیات‌گیری سال‌های بعد و حتی زمان خروج گوسفند از منطقه می‌شد و همانگونه که اعتصام-الملک گفته بود به نفع حاکم بود. برخلاف حکومت محلی، مأموران اداره مالیه در قاینات همچنان مایل به دریافت استخوان‌پولی بودند و مسئله استخوان‌پولی مختص روستای

فهنوج و دوره میرعلم خان نبود، بلکه در بسیاری دیگر از روستاها یا طوایف قاینات در دهه‌های بعد، گزارش شده است. مورد محمدرضا القوری در ۱۳۳۴ ق نشان می‌دهد گوسفندان او نیز از بین رفته بود، اما مأموران مالیات همچنان طلب مالیات می‌کردند که بر اساس همان استخوان‌پولی بود، اما شوکت‌الملک دوم در راستای رعیت‌پروری اعتقادی به این مالیات نداشت و به اداره مالیه قاینات نوشت: «چون گوسفند را اظهار می‌دارد نابود شده لذا خواهشمند است قدغن فرمایند در صورت صحت اظهارات او مطالبه ننمایند» (Sākmāq, 4230: 5).

مالیات سرگله در زمان اسکان طوایف

مالیات سرگله در دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی از طوایف قاینات گرفته می‌شد، اما بعد از اینکه سیاست اسکان عشایر در دوره رضاشاه اجرا گردید، این امر جنبه‌های مثبت و منفی برای دامداران پیدا کرد. از یک سو اسکان پراکنده اعضای طوایف در برخی روستاها مشکلی برای آنان در هنگام جمع‌آوری مالیات پیش آورد، زیرا آنان جزو طوایف بودند و مالیات خود را به کدخدای طایفه می‌پرداختند، اما از طرف دیگر کدخدای روستاها نیز می‌خواستند مالیات از آنان دریافت کنند. نمونه‌ای از این مشکل برای یکی از اعضای طایفه شهریاری ساکن کوشک پیش آمد (Akhudi's personal archive: 3).

اسکان عشایر در قاینات پیامد مثبتی برای عشایر داشت، زیرا این قانون آنان را از پرداخت مالیات سرگله معاف می‌کرد. قانون معافیت مالیات سرگله در قاینات از ۱۳۰۸ ش اجرایی شد و مقرر گردید طوایف تخت‌قاپو شده معاف از پرداخت آن باشند. بر اساس حکم وزارت مالیه، صورت چادرنشینان به اداره مالیه قاینات داده شد تا از پرداخت مالیات معاف شوند. این سیاست اجرایی شد و طبق عریضه ریش‌سفیدان بهلولی در همان موقع معلوم شد طایفه بهلولی تخت‌قاپو شده‌اند و معاف از پرداخت سرگله هستند. اداره مالیه در

برای دویست تومان باقی مانده نیز دستور داد ۱۸ رأس بره و ۳۰ من مسکه بیاورند. منصوری به جای پرداخت قبض در قبال این پول‌ها اعلام کرد آنان هنوز دویست تومان بدهکارند و این پول فقط برای این بوده که تصدیق کند بهلولی‌ها تخت‌قاپو شده‌اند. اعضای طایفه بهلولی باید این پول را بین خود تقسیم و سرشکن می‌کردند، اما سایر کدخدایان طوایف بهلولی حاضر به این کار نشدند ([Alizadeh Birjandi, 2010:114](#)). دخدایان بهلولی در عریضه خود به وزارت مالیه اعلام کردند از ۱۳۰۸ ش تاکنون مشخص شده تعدادی از این طایفه که به‌طور دائمی چادر نشین هستند، سرگله می‌دهد و آن‌هایی که مدتی از سال در چادر و مدیت را در خانه گلی زندگی و ملاکی می‌کنند، معاف از پرداخت مالیات هستند، اما در ۱۳۱۲ ش بار دیگر از تمام افراد بهلولی مالیات گرفته شد و اعلام کردند اگر در سال یک روز زیر چادر بروید، تخت‌قاپو نشده‌اید و باید سرگله بدهید. بهلولی‌ها اعتراض کردند، اما اعتراض آنان بی‌پاسخ ماند. بر اساس این منطق، هیچ‌یک از گوسفنددارها در قاینات تخت‌قاپو محسوب نمی‌شد، زیرا گوسفندداری با نرفتن زیر چادر منافات داشت و آنان برای حفظ گوسفند در زمستان مجبور بودند زیر چادر بروند ([Alizadeh Birjandi, 2010:116](#)). این اعتراض باعث شد رئیس مالیه قاینات به رئیس مالیه ایالتی خراسان پیشنهاد تغییر حوزه مأموریت منصوری را بدهد، زیرا اعتقاد داشت منصوری مناسب کار در این حوزه نیست و اطمینان به صحت عمل او نبود و باید فردی دیگر به درمیان اعزام می‌شد ([Alizadeh Birjandi, 2010:110](#)). رشوه‌گیری مأموران مالیاتی امری رایج بود و تنها به منصوری رئیس اداره مالیه درمیان محدود نبود. البته برخی از آن‌ها به‌شدت تنبیه شدند. طبق گزارش رئیس دفتر شهاباد و نهارجان، بر اساس تحقیقی که در ۱۷ تیر ۱۳۰۹ ش از رئیس طایفه کریمدادی به عمل آمد، غلام‌بنی، سوار امنیه، مأمور وصول مالیات سرگله این طایفه از آنان مبلغ نه تومان به‌عنوان

پاسخ به این موضوع اعلام کرد هرکس به‌طور دائم چادر نشین باشد، سرگله بدهد و اشخاصی که بعضی از وقت سال را در خانه گل و بخشی از سال را در چادر بگذرانند، معاف از پرداخت مالیات سرگله باشند. این قانون بسیار کلی بود. به همین جهت در اجرا مشکلاتی داشت، زیرا از سوی مأموران مالیاتی به شکل‌های گوناگون تفسیر می‌شد. مأموران مالیه منطقه درمیان در ۱۳۱۲ ش از طوایف بهلولی درخواست مالیات سرگله کردند و معتقد بودند اگر طوایف سالی یک‌بار هم زیر چادر بروند، تخت‌قاپو محسوب نمی‌شوند متفاوت، زمینه رشوه‌گیری منصوری، رئیس اداره مالیه درمیان، را فراهم کرد. بنا به نوشته ریش‌سفیدان بهلولی، منصوری، آنان را به اداره مالیه درمیان احضار و درخواست دو هزار تومان رشوه کرد تا تخت‌قاپو شدن آنان را تصدیق کند، در غیر این صورت، از کلیه طوایف بهلولی سرگله گرفته می‌شد. بزرگان طوایف بهلولی چون این دستور را برخلاف قوانین مملکتی دیدند، نسبت به آن اعتراض کردند و معتقد بودند اگر چنین باشد، احدی از طوایف تخت‌قاپو نشده‌اند، زیرا نگهداری گوسفند در صحن منزل ممکن نبود و باید برای علف به نقاط دورتری می‌رفتند و در زمستان چادر برپا می‌کردند و بعد از آن به روستاهای محل سکونتشان، بازمی‌گشتند. رئیس مالیه درمیان در راستای این تفسیرش از تخت‌قاپو به میان طوایف رفت و مبلغی پول از آنان گرفت، اما در قبال آن قبض صادر نکرد و بر آنان سخت گرفت و تأکید کرد که باید اشخاص تخت‌قاپو شده و غیر تخت‌قاپو سرگله بدهند ([Alizadeh Birjandi, 2010:105](#)). شیوه رشوه‌گیری منصوری از کدخدا محمدحسین بهلولی چنین بود که او را برای محاسبه سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۰۵ ش به درمیان فراخواند تا مبلغ ششصد تومان بقایای خود را بپردازد. او نیز ضمن تهیه بلغ چهارصد تومان، همراه کدخدا محمد به درمیان رفت تا پول‌ها را تحویل دهد. رئیس مالیه

استمهال دریافت کرد و بدین جهت از سوی تشکیلات امنیه کل به یک ماه حبس و اخراج از خدمت محکوم شد (Sākma 240-027842-9).

مسئله مالیات سرگله چادرنشین قاینات در سال‌های بعد نیز پیگیری شد و شوکت‌الملک دوم در ۱۳۱۳ش با رضاشاه مذاکره کرد و مقرر شد از مالیات سرگله گذشته ایلات و قراء مجاور سرحد افغانستان صرف‌نظر شود و بابت سال جاری نیز تحقیق شود هرکدام چادرنشین هستند، مالیات ایلات را بپردازند و هرکدام چادرنشین نیستند مطابق قوانین معاف باشند. شوکت‌الملک دوم در نامه به میرزا احمد ناصح نوشت کدخدایان طوایف بهلولی و ریش‌سفیدان قراء سرحدی از این تصمیم مطلع شوند و تأکید کرد به‌طور محرمانه به آن‌ها بگوید باید در مقابل این معافیت همیشه برای حفاظت مناطق سرحدی از تجاوز بیگانه افغان حاضر باشند (Naseh, 2015: 28).

محاسبه و دریافت مالیات

تفاوت عمل

یکی از مباحث مرتبط با مالیات در دوره قاجار، تفاوت عمل بود. تفاوت عمل مالیاتی جدید نبود، بلکه میزان افزایش هرساله به اصل مالیات بود. مطابق صورت جمع و خرج طوایف بزغالکی، عوضی، اعراب بویابادی که خوشبختانه از ۱۲۲۰-۱۳۱۳ق باقی مانده و می‌توان به‌طور دقیق میزان اصل مالیات و فروع آن را به‌عنوان تفاوت عمل که توسط حکام و مأموران اضافه‌شده را مشخص کرد. مالیات هرساله طایفه بزغالکی طی ۱۲۲۰-۱۳۱۳ق مبلغ ۴۵۱ تومان و ۵ دینار بود که به دو بخش تقسیم می‌شد. بخشی از بابت سرگله که در یک سال، ۵۲ تومان و ۵ دینار و بخش دیگر از بابت دهیک علاوه که از جانب کارگزاری دیوان همایون اعلی از تاریخ ۱۳۱۵ق و مابعدها جمع شده و یک‌ساله ۷ تومان و ۲۵۰۰ دینار بود (Sākma, 73819: 1). صورت جمع و خرج محاسبه سرگله طایفه ایوبی از تاریخ ۱۳۱۸ق لغایت ۱۳۱۹

ق، ۶۰ تومان بود. از بابت سرگله یک‌ساله ۳۰ تومان و دوساله ۶۰ تومان بود و از بابت دهیک تفاوت عملی که از جانب دیوان همایون اعلی مقرر شده بود، یک‌ساله ۳ تومان و دوساله ۶ تومان نوشته شده بود. این دو مثال، تفاوت عمل‌هایی که از سوی دیوان مرکزی اعمال شده بود را نشان می‌دهد، اما علاوه بر آن، تفاوت عمل‌های دیگری نیز وجود داشت. همچنان که نمایندگان دوره اول مجلس شورای ملی متذکر شدند، به هر یک از کتابچه‌های مالیات علاوه بر دیوان همایون اعلی، حکام کل، جزء و کدخدایان هم تفاوت عملی اضافه می‌کردند. به‌طور مثال، درباره اعراب بویابادی در کنار سرگله سابق ستونی به‌عنوان به علاوه‌گی که خود کدخدا اسمعیل بیگ اضافه کرده بود، قرار داشت. بر مالیات اعراب بویابادی کدخدا اسمعیل بیگ هر دو سال، ۲۰ تومان و دیوان مرکزی هم ۳۰ تومان و ۶۳۰ دینار افزوده بود (Sākma, 73819: 1).

پس از استقرار مشروطه، فصل جدید در تاریخ مالیه ایران گشوده شد و مذاکرات متعددی درباره تفاوت عمل در فارس و خراسان در تاریخ ۹ صفر ۱۳۲۵ق انجام گرفت. مذاکرات مجلس نیز تفاوت عمل را حذف نکرد و در عمل باری از دوش مالیات‌پردازان برداشت، بلکه تنها بخشی از مالیات اضافه‌ای که به جیب حکام و مأموران جزء می‌رفت را روانه خزانه دولت کرد. در همین راستا، طی تلگرافی در ۱۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ق خطاب به شوکت‌الملک دوم دستور داده شد که مالیات عجالتاً از روی ممیزی قبل دریافت شود تا عنقریب ممیزی علمی شود (Sākma, 73455: 1). پس از استقرار مشروطه، دیگر اضافه مالیاتی به نام تفاوت عمل توسط حکام محلی گرفته نمی‌شد و با استقرار اداره مالیه، مأموران آن اداره به‌طور مستقیم یا توسط کدخداها، مالیات را جمع‌آوری و تحویل اداره مالیه می‌دادند.

بعد از مشروطه، مالیات‌ها از قرار هر بز و گوسفند پانزده شاهی تا یک قران و هر خر و گاو یک تومان مقرر شد. ایلات

مالیات در اقتصاد منطقه‌ای به دست آورد. بر اساس گزارش کتاب فرهنگ جغرافیا خراسان، مالیات اصناف بیرجند ۲۳۸/۲ تومان و مالیات عشایر چادر نشین ۱۴۵۰ تومان و دوشاهی بوده است. این رقم جایگاه اقتصادی طوایف را در منطقه قاینات نشان می‌دهد. در این زمان، ۲۴ طایفه مالیات‌پرداز در قاینات بود.

و طوایف در قبال پرداخت مالیات اراضی نیز موظف بودند خدمت نظامی انجام دهند، اما کسانی نظیر مالداران نهبندان تمایل داشتند به‌جای ارسال مردان نظامی مثل بقیه مالیات خانواری، دسته‌بیلی و گوسفندی نیم قران و شتری ۵ قران بدهند و مردی به‌عنوان ایل‌جار نفرستند. بر اساس گزارش‌های سیاحان اروپایی می‌توان جزئیات بیشتری از مالیات طوایف قاینات و نسبت آن‌ها با یکدیگر و جایگاه این

جدول ۱: مالیات عشایر چادر نشین قاینات^۱ (Staff of the British War Office stationed in India, 2001:709)

ردیف	نام طایفه	شاهی	قران	تومان
۱	حاجی سید علی	۵	۸	۴۲
۲	ایوبی	۰	۵	۵۷
۳	سیاه کلگی	۰	۰	۸۵
۴	کایی	۰	۰	۷۵
۵	امیرخانی	۰	۰	۱۲۵
۶	طاهری	۰	۰	۶۰
۷	حسن نجفی	۰	۰	۴۵
۸	مال فروش	۰	۰	۵۰
۹	دراگی	۰	۰	۳۴
۱۰	ملاهی	۰	۰	۷۵
۱۱	ایواز	۰	۰	۴۰
۱۳	رحمانی	۰	۰	۱۴
۱۳	کوه مران	۰	۰	۱۰۰
۱۴	دولاکه	۰	۰	۷
۱۵	شهریاری	۰	۰	۶۰
۱۶	حسن بگی	۰	۰	۲۰
۱۷	عرب کریم دادی	۰	۰	۱۵
۱۸	تا شماره ۲۴ هفت طایفه دیگر	۰	۰	۴۵۵
جمع		۲	۰	۱۴۵۰

معافیت‌های مالیاتی در قاینات

مالیات طوایف در قاینات از همه دامداران گرفته نمی‌شد، بلکه برخی از طوایف معاف از پرداخت آن بودند. این

۱. در این فهرست، نام طایفه بهلولی و برخی دیگر از طوایف ذکر نشده است. احتمالاً جزو همان هفت طایفه شماره ۱۷ تا ۲۴ است.

معافیت می‌توانست علل متعددی و متفاوتی داشته باشد. علاوه بر طوایف، برخی افراد که گوسفندی داشتند نیز به دلایلی مشمول معافیت می‌شدند. این امر در قاینات سابقه‌ای طولانی داشت و به‌صورت اجبار یا با اختیار حکومت محلی بود. برخی مواقع حکومت آزادانه گروهی را معاف از پرداخت مالیات می‌کرد؛ نمونه‌ای که در اوایل دوره قاجار در قاینات اتفاق افتاد. قبل از روی کار آمدن قاجارها در مقطعی کوتاه از ۱۱۶۷ق، احمدشاه درانی بر قاینات مسلط شد و برای جلب قلوب، معافیت‌های مالیاتی در برخی نقاط در نظر گرفت که شامل احشام نیز می‌شد (Talaei, 2001: 28). او چهار سال پس از آن در جمادی‌الاول ۱۱۷۱ق فرمانی صادر نمود که در آن حمایتش را از رعایای گزیک (جزیک) نشان داد که به خاطر فقری و پریشانی مشمول تخفیف مالیات شدند (Shātri, Rafiei & Nejat, 2015: 46, 49). همچنین فرمان دیگری در رجب ۱۱۹۲ق درباره معافیت مالیات خانواری و سرشماری اولاد «ملا عبدالعلی علامه بیرجندی» نوشته شد و در آن تأکید گردید «احدی در خصوص خانواری و سرشماری متعرض احوال آن‌ها نگردیده، بگذارند که به دعاگویی دوام دولت قاهره بمانند و هرگاه درین سال‌ها اخراجات خانواری و سرشماری نمی‌دادند حال هم از آن‌ها دیناری وجه عنوان خانواری و سرشماری مطالبه نشود» (Soroush & Zafarānlou, 2002: 154). برخی از طوایف قاینات نیز دلایل مذهبی برای معافیت خود از پرداخت مالیات تدارک دیدند. طایفه بنی‌اسدی مهم‌ترین طایفه قاینات بود که به خاطر مسئله مذهبی، معافیت مالیاتی به دست آورده بودند. این طایفه اسنادی از دوره صفویه در دست داشت که طبق آن، معاف از پرداخت مالیات بود. استدلال آنان در معافیت این بود که طایفه بنی‌اسدی در صحرای کربلا به امام حسین^(ع) کمک کرده و بعد از شهادت آن امام، جسد مطهرش را دفن کرده‌اند. در فرمانی که توسط شاه اسماعیل

در اولین سال‌های سلطنتش در ۹۰۹ق صادر شد و برخی سلاطین صفوی و قاجار تا ۱۲۶۷ق آن را تأیید کردند، آمده است طایفه بنی‌اسدی از چوپان‌یگی، سرشماری، خانه-شماری و جمیع حوالجات که در ممالک محروسه متداول است، معاف باشند (Fazel Qa'eni Najafi, 2002: 31-37).

میرزا معصوم خزیمه حسام‌الدوله نیز در ۲۸ ذی‌القعدة ۱۲۳۴ق درباره طایفه بنی‌اسدی که در کرغند، کلاته سری، کزنشک سکونت داشتند، این فرمان‌ها را تأکید کرد و اعلام نمود چون طایفه بنی‌اسدی به‌واسطه خدمتی که آبا و اجداد آنان در ارض طف نسبت به اجساد مطهره حضرت اباعبدالله الحسین^(ع) و اصحاب باوفای آن حضرت انجام داده‌اند، به‌موجب این خدمت بزرگ از سابق‌الایام تا حال از کلیه عوارضات، تحمیلات دیوانی، سربازگیری معاف بوده‌اند و احادی حق تعرض و مزاحمت به این طایفه را ندارد (Sākmaq, 70844). برخی مواقع نیز طوایف به خاطر شرایط سخت اقتصادی نمی‌توانستند مالیات پرداخت کنند و حکومت، آنان را معاف از مالیات می‌کرد. این مورد در قاینات به خاطر خشکسالی‌ها و غارت بلوچ‌ها که شتر و گوسفندان آنان به غارت برده شد، مشهود بود. علاوه بر این‌گونه معافیت‌ها، برخی از طوایف قاینات نیز مالیات خود را به اداره مالیه نمی‌پرداختند، بلکه حکومت با توجه به قدرت و نفوذش آن را مختص خود کرده بود و برای خود جمع می‌کرد. محمد اسماعیل‌خان شوکت‌الملک اول مالیات طایفه ایوبی را در اقطاع شخصی خود داشت و در نامه‌ای به تاریخ ۱۲۹۸ق به غلامان و محصلان جلگه خوسف اعلام کرد حضرات ایوبی از قدیم‌الایام مقطع این‌جانب بوده و باید به همان قرار سابق مالیاتشان را به این‌جانب بپردازند و هیچ‌کس مزاحم آنان نشود (Sākmaq, 72010: 1).

گردآوری مالیات طوایف

جمع‌آوری مالیات طوایف در قاینات به دو صورت مستقیم و غیرمستقیم انجام می‌گرفت. مالیات یا مستقیم توسط مأموران مالیه و نیروهای نظامی همراهشان جمع می‌شد یا به روسای طوایف به صورت مقطوع داده می‌شد. اداره مالیه بیرجند با پشتوانه نیروی نظامی گاه به‌طور مستقل مالیات‌ها را جمع‌آوری می‌کرد، اما این نیروی نظامی به خاطر تعداد کم چندان در مقابل انسجام ایلی کارآیی نداشت و در عمل دچار مشکل می‌شدند. گزارش‌های متعددی از درگیری اعضای طوایف با مأموران مالیه و کارشکنی در پرداخت مالیات به بهانه هجوم بلوچ‌ها در سال‌هایی که رابطه عوامل حکومت محلی با کارگزاران مالیه خوب نبود، ثبت شده است. در زمان ریاست میرزا علی‌اصغر خان بر اداره مالیه قاینات، حتی مأموران مالیه را کتک زدند. امین مالیه تقاضا کرد اداره ایالتی حکمی به اسم کدخدا محمد بیک و کربلایی اللهداد بهلول صادر کند تا جواب مالیات بهلول‌ها را خود آنان بدهند و اللهداد بیک بهلول را هم تنبیه کند. اداره مالیه برای جلوگیری از تسری این‌گونه رفتارها، اقدامات سخت‌گیرانه‌تری را پیشنهاد نمود. پیشکار کل مالیه قاینات و سیستان نیز طی نامه‌ای به اداره کل مالیه قاینات ضمن ارسال گزارش امین مالیه پیشنهاد کرد حکم سختی برای ایل بهلولی صادر شود و اللهداد بیک بهلول را احضار، مؤاخذ و جریمه کنند تا دیگر با مأمورین دولت چنین رفتار نکنند. برداشت محمدحسن امین مالیه درمیان این بود که آن حوزه به خاطر بهلولی‌ها بسیار بی‌نظم و ترتیب است و با اینکه مالیات اغلب نقاط جمع شده بود، اما به خاطر بهلولی‌ها که جواب اداره مالیات را نمی‌دهند و اغلب نیز در اطراف پراکنده‌اند، امر مفصاح‌حساب شش‌ساله عقب‌مانده بود ([Sākmāq, 3756: 5](#)). شاید بتوان علت این رفتار اعضای طایفه بهلولی را در ساختار ایلی و تضاد منافع حکومت محلی با اداره مالیات جستجو کرد.

آنچه از عملکرد ضعیف مأموران مالیه برجا می‌ماند، تسری این رفتار و تجری مالیات‌پردازان نسبت به مأموران مالیاتی بود، به‌طوری‌که در کمتر از شش ماه، اتفاق دیگری از این نوع رخ داد. در نامه رئیس مالیه سیستان و قاینات به تاریخ ۲۲ خرداد ۱۲۹۷ش به مسیب بیک‌سوار قشونی اشاره شد که از طرف دفتر مالیه سرپیشه مأمور وصول مالیات شد تا مالیات سرگله گوسفندان را از محمدعلی کربلایی محمدرضا، کربلایی محمدعلی اسمعیل، کربلایی محمدعلی و محمدعلی دریافت کند، اما اعضای طایفه بهلولی بجای پرداخت مالیات، مشارالیه را مورد ضرب و شتم قرار داده و زین اسب او را شکستند. اداره مالیه بیرجند برای جلوگیری از تأخیر دریافت مالیات دو نفر سوار قشونی به سرپیشه فرستاد و پیشنهاد کرد برای جلوگیری از جری شدن خاطیان و ضرب و شتم سردار قشونی که از طرف اداره مالیه مأمور جمع‌آوری مالیات شده، بدون عذر و بهانه‌ای رئیس خاطیان به مرکز اعزام و تنبیه گردد ([Sākmāq, 9478: 1](#)). به دلیل همین رفتارها بود که اداره مالیه قاینات نیز مایل بود مالیات طوایف را به کدخدایان مقاطعه دهد ([Sākmāq, 4249:](#) 2). تا به جای تعداد زیاد مودیان مالیاتی با یک نفر سروکار داشته باشد.

نحوه گردآوری مالیات از ایلات و عشایر متفاوت از ساختار اداری رایج بود. ساخت قدرت در میان عشایر چنین ایجاد می‌کرد که تنها بزرگان و روسای ایلات و طوایف پاسخگوی مأموران حکومتی از جمله مأموران مالیه باشند. این شیوه از بسیاری جهات به نفع رعایا بود و آنان را از ظلم مأموران مصون نگه می‌داشت. بر اساس نامه‌ها و مکاتبات موجود در منطقه قاینات، روسا و کدخدایان طوایف مسئولیت جمع‌آوری مالیات را بر عهده داشتند و از هر طایفه تنها روسا موظف بودند به مأموران پاسخ دهند و این به‌گونه‌ای اقطاع روسای ایلات و طوایف شمرده می‌شد. شوکت‌الملک دوم در جواب به نامه پیشکار مالیه قائنات و سیستان (۱۲۹۶ش)، درباره

مالیات بهلولی‌ها نوشته است: مالیات بهلولی‌ها را اداره مالیه به کدخدای طایفه کما فی‌السابق مقاطعه داده‌اند (Sākmāq, 4249: 2).

یکی دیگر از علل واگذاری جمع‌آوری مالیات به روسای ایلات به‌عنوان اقطاع، پراکندگی جغرافیایی آنان بود. با توجه به گستره جغرافیایی قاینات، سرکشی به همه طوایف، چندان ساده نبود. برخی طوایف کوچک خیلی زود مالیات‌ها را جمع‌آوری می‌کردند، اما طوایف بزرگ و پراکنده نظیر بهلولی-ها در این زمینه مشکلاتی داشتند. در پاسخ به نامه حاکم قاینات درباره جمع‌آوری مالیات آمده است که طی دو سه ماه نمی‌توان مالیات طوایفی که از نهبندان تا جام و باخزر پراکنده‌اند را جمع‌آوری کرد (Sākmāq, 4212: 2). به‌ویژه هماهنگی با حکام مناطق صاحب مرتع از دیگر مشکلات فرا روی روسای ایلات بود. از آنجاکه در قاینات تنها طایفه بزرگ بهلولی از چنین ویژگی برخوردار بود که از نهبندان تا خواف پراکنده بودند، نامه‌نگاری‌های شوکت‌الملک دوم با کدخدایان بهلولی و حاکم خواف ضروری بود. وقتی کدخدایان بهلولی قصد جمع‌آوری مالیات عشایر تابع خود را داشتند، حاکم قاینات به حاکم باخزر که به‌جای قاینات تابع مشهد بود، مکاتبه کرد. او در ۱۸ شوال ۱۳۳۲ ق طی نامه‌ای خطاب به شجاع‌الملک، حکمران باخزر، اعلام کرد کدخدا محمدبیک، کدخدا بهرام و کربلایی الهیار بیک کدخدایان طوایف بهلولی برای وصول مالیات طوایف مذکور که در خواف و باخزر هستند، عازم آن منطقه می‌شوند و خواسته‌شده با آنان همکاری کند (Sākmāq, 1: 75339). علاوه بر این، کدخدایان، رئیس‌القبایل کدخدا محمدبیک نیز با هدف وصول مالیات طایفه بهلولی قصد سفر به باخزر داشت. شوکت‌الملک دوم در نامه‌ای خطاب به شجاع‌الملک تقاضا کرد با او همراهی کند تا مالیات به‌خوبی وصول شود (Sākmāq, 4145: 1).

پراکندگی مراتع طوایف در نقاط مختلف از جهتی دیگر نوعی نقصان را در مسئولیت روسای طوایف هنگام جمع‌آوری مالیات پدید می‌آورد، زیرا هر یک از حکام مناطق، حق-المرتعی هم برای خود می‌گرفتند. به‌طور مثال، بر اساس گزارش دفتر مالیه درمیان آن دفتر بابت مالیات ۱۳۰۳ ش و ۱۳۰۴ ش بیشتر از مبلغ ۹۹۴۴ ریال و ۶۰ دینار دریافت نکرد و بقیه مالیات آن‌ها به میزان ۶۸۳۰ ریال و ۵۰ دینار توسط ادارات ذیل از خانوارهایی که برای تعریف به آن محدود شده رفته بودند، دریافت شده بود. مالیه گناباد: ۲۷۱۰ ریال، مالیه باخزر: ۳۶۳۰ ریال، مالیه خواف: ۴۹۰/۵۰ ریال، جمع: ۶۸۳۰/۵۰ ریال (Sākmāq, 9944: 6).

مالیات مرتع و چراگاه با مالیات گله و رمه (مراعی و مواشی) متفاوت بود. این مالیات پیش از انقلاب مشروطه در ایران نبود و از آن رو پدید آمد که حکومت، زمین‌های رهاشده یا چراگاه‌های آزاد را همچون دارایی همگانی از آن خود ساخت و همه زمین‌های بدون صاحب و مالک را مشمول مالیات، دارایی همگانی و خالصه خواند. حکومت از بهره‌بردار چراگاه-های خالصه، مالیات می‌گرفت و این کار به کشمکش‌هایی میان حکومت و صاحبان روستاهای نزدیک انجامید (Floor, 2016: 464) و مشکلاتی نیز در هنگام جمع‌آوری مالیات پدید آورد.

نتیجه‌گیری

قاینات به دلیل موقعیت جغرافیایی، زمینه مناسبی برای تداوم زندگی دامپروری داشت، اما از آنجا که چندان مراتع وسیعی نداشت، طوایف بسیار بزرگ و ایلات پرجمعیت نمی‌توانستند در آن زندگی کنند و بیشتر طوایف کم جمعیتی داشت. طوایف و عشایر این منطقه نیز همچون دیگر ساکنین منطقه، مشمول پرداخت مالیات بودند. البته برخی از مالیات‌ها از گوسفندان و احشام گرفته می‌شد که در قاینات به آن چوپان‌ببگی و سرگله می‌گفتند. به دلیل تعداد زیاد گوسفندان و شتران، میزان مالیات طوایف در منطقه قاینات

مقاطعه دادن مالیات طوایف به کدخدایان بود. این شیوه تنها برای طایفه بزرگ بهلولی گزارش شده است. طوایف و عشایر قاینات مشکلات متعددی در پرداخت مالیات داشتند، زیرا از یک سو خطرات زیادی نظیر خشکسالی احشام آنان را از بین می‌برد و از سوی دیگر، همواره در معرض تهاجم بلوچ‌ها و افغان‌ها بودند. با این وجود، مأموران مالیه همچنان مطالبه مالیات موجود و غیرموجود می‌کردند و سرشماری مجدد نیز هزینه مضاعفی بر مودیان مالیاتی تحمیل می‌کرد. با اینکه بیشتر طوایف قاینات کم‌جمعیت بودند و مالیات کمی می‌پرداختند، اما در مجموع با ۱۴۵۰ تومان بیشتر از اصناف بیرجند مالیات می‌پرداختند. جمع‌آوری مالیات در قاینات مشکلات متعددی به همراه داشت، زیرا بسیاری از مودیان توان پرداخت آن را نداشتند و حکومت محلی بیشتر مواقع مدافع آنان در مقابل قوانین سخت اداره مالیه بود.

References

- Aramjoo, Ali. (2010). *Qainat during the Qajar Era*. Master's Thesis in the field of History and Civilization of Islamic Nations. Supervised by Mohammad Ali Kazem Beigi. University of Tehran.
- Alizadeh Birjandi, Zahra. (2010). *A Historical Study of the Bahlouli Tribe and Their Political Interactions during the Pahlavi Era*. Birjand: Razaghi.
- Akhudi's personal archive.
- Confidential Reports of the British Consulate in Sistan and Qainat from the Years 1915 to 1916 and 1921 to 1923*. (2016). Translated by Mahmoud Rafiei. Tehran: Hirmand.
- E'tesam al-Molk, Mirza Khanlar Khan. (1972). *The Travelogue of Mirza Khanlar Khan E'tesam al-Molk*. Edited by Manouchehr Mahmoudi, Tehran.
- Floor, Willem. (2016). *The Financial History of Iran during the Safavid and*

درخور توجه بود. برخی از طوایف نظیر بنی‌اسدی از پرداخت مالیات معاف بودند، اما بقیه طوایف و حتی روستایی‌ها مالیات سرگله و خانواری می‌پرداختند. مالیات سرگله بر اساس شمارش احشام وصول می‌شد، اما برخی سال‌ها از روی تفاوت عمل گرفته می‌شد که این شیوه بعد از انقلاب مشروطه متوقف شد. حکام قاینات عموماً از حیوانات زنده مالیات می‌گرفتند، اما در برخی مناطق نظیر تون و طبس از احشام غیرزنده بر اساس شمارش سال‌های قبل مالیات گرفته می‌شد که به آن استخوان‌پولی گفته می‌شد. مأموران مالیه قاینات متمایل به استفاده از این شیوه بودند، اما حکام قاینات عموماً از شیوه زنده‌شماری استفاده می‌کردند و در همین راستا سیاست جلوگیری از خروج گوسفند از منطقه و افزایش آن را اتخاذ می‌کردند. مالیات سرگله با اسکان عشایر در دوره رضاشاه متوقف شد، اما در برخی نقاط نظیر درمیان مورد سوءاستفاده مأموران مالیه قرار گرفت و به‌جای مالیات رشوه‌های کلانی از کدخدایان بهلولی مطالبه شد.

خانواری یکی دیگر از مالیات‌ها بود که در قاینات از افراد طوایف و حتی غیرطوایف و اسکان‌یافته گرفته می‌شد. این مالیات در ابتدای دوره قاجار در قاینات معمول نبود و طوایف به‌جای آن خدمات نظامی ارائه می‌دادند، اما پس از انقلاب مشروطه مرسوم شد، زیرا با تشکیل قشون، نظمیه و امنیه دیگر احتیاجی به خدمات نظامی طوایف نبود. از سوی دیگر، اداره مالیه این مالیات را جایگزین کسری سهم دیگر مودیانی کرد که از محل سکونت خود متواری شده بودند و مالیات آنان بلاوصول مانده بود. حکومت محلی قاینات برخلاف اداره مالیه مخالف با دریافت این مالیات بود. در برخی نقاط قاینات نظیر هردنگ و نهبندان مالیات خانواری را دسته‌بیلی می‌گفتند که مشخص نبود علت این نام‌گذاری چیست. مالیات طوایف بیشتر توسط مأموران مالیه با همراهی مأموران نظامی جمع‌آوری می‌شد، اما برخی طوایف با آنان همراهی نمی‌کردند. به همین جهت راه آسان‌تر به

- 53975, 70691, 70844, 72010, 73455, 73819, 73819, 73817, 73825, 75584, 75339.
- Sykes, Sir Percy. (1956). *History of Iran*. Translated by Seyed Mohammad Taqi Fakhr Da'i Gilani. Tehran: Scientific Press, Volume Two.
- Soroush, Mohammad Reza and Zafarānlou, Roghieh. (2002). "Introduction of Newly Discovered Documents on the Durrani Rule over Qainat". *Document Office*, edited by Zahra Talaei, Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi, 295-296.
- Shātri, Mofid and Rajabi, Najib-Allah. (2011). *Understanding the Nomads of South Khorasan and Collecting Their Indigenous Knowledge*. Research project for the General Directorate of Nomadic Affairs of South Khorasan.
- Shātri, Mofid, Rafiei, Mahdi, and Nejat, Behnaz. (2015). *Darmian-nama with References to Fourg*. Birjand: Chahar Derakht.
- Shapourian, Enayat-Allah. (1971). *Twenty-Five Centuries of Taxation*. Tehran: Ministry of Finance.
- Staff of the British War Office stationed in India. (2001). *Geographical Dictionary of Iran: Khorasan*. Translated by Kazem Khademian. Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Talaei, Zahra. (2001). *Selected Documents (A Look at the History of Khorasan from the Safavid to the Qajar Era)*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi.
- Qajar Eras*. Translated by Abolghasem Seri. Tehran: Toos.
- Fazel Qa'eni Najafi, Ali. (2002 AD/1423 AH). *Commemoration of Ayatollah al-Uzma Sheikh Mohammad Fazel Qa'eni*. No place of publication: Al-Fazel.
- Issawi, Charles. (1983). *The Economic History of Iran*. Translated by Yaqub Ajand. Tehran: Nashr Gostar.
- Khezāei, Tayebeh. (2019). "A Study of Vocabulary and Terms Related to Animal Husbandry in the Nomadic Region of Gazokht". *Seventh Conference on Research in Management and Humanities in Iran*. University of Tehran.
- Naseh, Zabih-Allah. (2015). *Government Memoirs: The Local History of Birjand at the Beginning of the Contemporary Century Based on the Narratives of Zabih-Allah Naseh*, edited by Mohammad Amin Naseh, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies.
- Najafzadeh, Ali. (2011). "The Role and Status of Tribes in the Military Structure of Qainat during the Qajar Era," *Cultural and Social Studies of Khorasan Quarterly*, Issue 1, 140-166. <https://www.farhangekhorasan.ir/>
- Najafzadeh, Ali. (2009). *Documents of Tribes and Clans of Qainat and Sistan during the Qajar Era*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi.
- National Library and Archives of Iran (Sākma). Document No. 9-027842-240, 024132-240.
- Organizatinn of Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi (Sākmāq): Documents 2557, 3756, 3758, 3759, 4145, 4151, 4212, 4212, 4230, 4233, 4248, 4249, 4255, 4454, 4455, 8596, 9478, 9944, 31488,

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 29 Mar 2024

Accepted 12 Jun 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN(Online): 2717-1671

ISSN(Print): 2251-6131

Research article

Investigating the Structure of Various Military Booklets during the Qajar Period (Case Study: Khorasan Province)

Mehdi Khanizadeh (a)

a) M.A. in Iranology (Principles of Manuscriptology and Manuscript Preservation, and Editing), Faculty of Humanities, Imam Reza International University, Mashhad, Iran

Keywords

Booklet, Military Forces, Khorasan, Qajar Period, Tribes

Citation

Khanizadeh, Mehdi. (2024). Study of the structure of various military booklets during the Qajar period (Case study: Khorasan province). *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 99-124.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Documents, as one of the most important research sources, hold significant importance and value in the studies of a historical period and in some cases are the only evidence of the changes and developments within a human society. The aim of this research is to present new topics in the field of structural analysis of military booklets during the Qajar period, which have been arranged based on various geographical areas, including the Khorasan province. The present study is an analytical archival research that aims to answer the research questions by posing a problem related to the types of military booklets, their content, and organization methods through the examination of ten thousand pages of military documents from the Central Documents of Astan Quds Razavi covering the period of 1268-1292 AH. The research background shows that no research has been conducted in this regard so far. The significance of these booklets lies in the fact that by examining them, comprehensive and novel information regarding the administrative system and military organizations of Iran during the Qajar period can be obtained. The findings indicate that military booklets during the Qajar period included various types such as instructional booklets, payment booklets, income and expenditure statements, regulations and instructions, provincial accounts, personnel lists, and classifications, which were prepared based on administrative principles and writing styles of the time.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.322504.1019>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202458.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (Mehdi.khanizadeh54@yahoo.com)

Introduction

Historical documents hold great value in the research of a particular historical period, often serving as the only evidence of the changes and transformations within a human society. The importance of historical documents in research cannot be overstated, as citing them lends credibility to historical studies. Document centers play a vital role as the primary reference for preserving and maintaining these valuable documents, further enhancing their credibility.

The superiority of historical documents over other historical sources lies in their originality and existential value. Each page of these documents reflects the real time and events, establishing a direct relationship between cause and effect. They serve as a reliable means for understanding history and recognizing societal developments across various aspects such as social, economic, political, administrative, cultural, and military realms.

This research aims to introduce new topics in the field of structural and content-related military documents of the Qajar period.

Materials / Methods

The current study is an analytical archival review of ten thousand pages of military documents from the Astan Quds Razavi Archives Center. These documents span the years 1268-1292 and cover various geographical areas, including the Khorasan province. The research aims to analyze the structure of the documents in this collection from

both a documentology and information content standpoint.

Regarding documentology structure, the study provides details on the paper type, size, font, and production methods, as well as the document types, extraction, classification, appearance specifications, and formatting. In terms of content structure, information on Khorasani cavalry and infantry forces, clan names, extraction methods, and document concepts are explored. A sample image of the booklets is included to help readers understand the content better.

The primary source of these documents is attributed to Mirza Taghi Ziaul-Molk, Lashkar-Navisbashi of Azerbaijan, acquired by the Astan Quds Razavi Document Center in 1386 Shamsi from Naseruddin Hassanzadeh. Each document citation includes a property number, page number, and abbreviation (Sakmaq) representing the organization. The documents, mostly in booklet form, were written by Divani scribes in the Divankhane style. They are presented in a modern prose style, with information extracted for context writing purposes.

Discussion and Findings

The research findings indicate that military booklets from the Qajar period were diverse, including instruction manuals, obligatory payment documents, financial statements, justifications and regulations, provincial reports, lists of individuals and classifications. These booklets were prepared using the principles of Diwani and a specific writing style. Each type of booklet had its own unique

etiquette and writing method, distinguishing them from one another. The study first identifies the various types of military documents before explaining the process of creating each one.

Regarding the content of the information, it was discovered that the Khorasan Cavalry was the most formidable and organized among all cavalry units in the country, consisting of 65 units comprised of Khorasan clans. The Khorasan infantry regiments, including the Qarai, Qaynat, and Tarshizi regiments, had a total of 800 to 1000 soldiers and 21 smaller infantry divisions.

Conclusions

Given the significance of manuscripts and documents in historical research, citing them adds credibility to the study. This article aims to pinpoint the whereabouts of military documents and their significant role in contemporary historiography, particularly in the military sector, which has received limited attention thus far. The findings of this study can serve as a valuable foundation for future research projects on Iran's military status during the Qajar era. Moreover, the growing interest among document researchers in exploring these topics for deeper understanding and analysis underscores the importance of this research endeavor.

Acknowledgments

In conclusion, it is imperative to express gratitude to the management of documents and press at the Organization of Libraries, Museums,

and Documents Center of Astan Quds Razavi, as well as our colleagues in the field, for their invaluable support and guidance that laid the foundation for our work.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی ساختار انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه (مطالعه موردی: ایالت خراسان)

مهدی خانی‌زاده (الف)

الف) دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه ایران‌شناسی (اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران

چکیده

اسناد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع پژوهشی، از اهمیت و ارزش فراوانی در تحقیقات یک دوره تاریخی برخوردار هستند و در مواردی تنها شواهد حکایت‌کننده از تغییر و تحولات یک جامعه انسانی محسوب می‌شوند. هدف این پژوهش، طرح مباحث جدید در حوزه ساختارشناسی کتابچه‌های نظامی دوره قاجار است که بر اساس حوزه‌های مختلف جغرافیایی، از جمله ایالت خراسان تنظیم شده‌اند. پژوهش حاضر از نوع آرشویی تحلیلی است که با بررسی ده هزار برگ از اسناد نظامی مرکز اسناد آستان قدس رضوی که محدوده ۱۲۶۸-۱۲۹۲ ق را در بر می‌گیرد، سعی دارد تا با طرح مسئله در رابطه با انواع کتابچه‌های نظامی، محتوا و شیوه تنظیم آن‌ها به پرسش‌های این پژوهش، پاسخ دهد. پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون در این رابطه، پژوهشی صورت نگرفته است. اهمیت این کتابچه‌ها از آن جهت است که با بررسی آن‌ها می‌توان اطلاعات جامع و نوینی در رابطه با نظام دیوانی و تشکیلات نظامی ایران عصر قاجاریه به دست آورد. یافته‌ها نشان می‌دهد که کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه دارای انواع مختلفی همچون کتابچه‌های دستورالعمل، کتابچه‌های پرداخت مواجب، صورت جمع و خرج، سررشته توجیهات و مقررات، صورت حساب ولایات، صورت نفرات و بنیچه‌بندی بوده است که بر اساس اصول دیوانی و اسلوب سیاق و سیاق نویسی تهیه می‌شدند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۲۴-۹۹

واژگان کلیدی:

کتابچه، نیروهای نظامی، خراسان، قاجاریه، طوایف

استناد به مقاله:

خانی‌زاده، مهدی. (۱۴۰۳). بررسی ساختار انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجاریه (مطالعه موردی: ایالت خراسان). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۹۹-۱۲۴.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.322504.1019>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_202458.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

امروزه اسناد، نقش بسزایی در حفظ هویت جوامع بشری در گذشته، حال و آینده دارند و امتیاز آن بر سایر منابع تاریخی به سبب اصالت و ارزش وجودی آنها است، زیرا محتوای هر برگ از این اسناد با زمان و رویدادی حقیقی بستگی دارد و وسیله مطمئنی برای درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی و اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی يك جامعه محسوب می‌شوند. مسئله این تحقیق بررسی ساختار کتابچه‌های نظامی دوره قاجار با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی از منظر سندشناسی است که سعی می‌شود با بررسی شکل ظاهری این اسناد و محتوای آنها، عناصر مشترك و متفاوت شناسایی شوند تا بتوان يك ساختار كلي را برای این اسناد، ارائه نمود. اهداف کلی این تحقیق نیز، معرفی انواع کتابچه‌های نظامی دوره قاجار و شیوه نگارش و تنظیم آنها توسط محرران و مستوفیان دیوانی است. سؤال‌هایی که این تحقیق به دنبال پاسخگویی به آن است عبارت است از: محتوای این کتابچه‌ها به چه موضوعاتی پرداخته است؟ کتابچه‌های حوزه خراسان دارای چه اطلاعاتی هستند؟ چند نوع کتابچه نظامی وجود دارد؟ و سبک و شیوه تنظیم هر یک از آنها به چه صورت بوده است؟

پیشینه پژوهش

بررسی سابقه پژوهش، نشان می‌دهد که تاکنون راجع به انواع کتابچه‌های نظامی و نحوه نگارش آنها، مقاله‌ای نگارش نیافته است. این پژوهش از دو منظر حائز اهمیت است: اول این‌که تاکنون پژوهش مستقل سندی که به‌صورت مستقیم، موضوع حاضر را تحت مطالعه قرار داده باشد صورت نگرفته و پژوهش‌هایی هم که در رابطه با کتابچه‌ها انجام گرفته صرفاً بازخوانی است و تحلیل محتوا نشده‌اند، مانند مقالات اسدالله عبدلی آشتیانی همچون «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در عصر

مظفری»، «مخارج قشون اردوی غرب به خط سیاق» و سواد کتابچه جمع و خرج محال سیمیم و نجف‌آباد و یا مقالات محمد جمالو شامل «بازخوانی کتابچه جمع و خرج غله اصفهان» و «بررسی و بازخوانی کتابچه جمع و خرج منطقه فال و اسیر و علامرودشت و گله‌دار (۱۳۰۵ق)». در حوزه پایان‌نامه موضوعی تحت عنوان «ساختار اسناد نظامی دوره قاجاریه» توسط نگارنده انجام شده که بخشی از آن به معرفی انواع کتابچه‌های نظامی، پرداخته است. از این‌رو، ضرورت انجام چنین پژوهشی احساس می‌شد. دوم، معرفی یکی از مجموعه‌های نفیس مرکز اسناد آستان قدس رضوی که اطلاعات بسیار جامع و مفیدی در رابطه با ساختار داخلی و تشکیلات فوج‌های نظامی دوره قاجار، مراکز نظامی ایران، میزان مواجب و سیورسات پرداختی به نظامیان و نحوه تنظیم و نگارش کتابچه‌های دیوانی، ارائه می‌دهد. همچنین استخراج نحوه تنظیم و ساختار تشکیلات نظامی دوره قاجار که بر پایه آن، اسناد تنظیم شده‌اند، می‌تواند دستورالعملی برای مراکز اسنادی جهت به‌نظم در آوردن اوراق پراکنده این‌گونه کتابچه‌ها باشد. دلیل اصلی انتخاب این موضوع پژوهش، وجود دو ساختار اطلاعاتی و سندشناسی کتابچه‌ها است. با توجه به اهمیتی که نسخ خطی و اسناد در تحقیقات تاریخی دارند، در این پژوهش سعی شده تا موقعیت و جایگاه اسناد و نقش بسیار مؤثر آنها در تاریخ‌نگاری‌های معاصر، شناسانده شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع آرشیوی و با رویکردی تحلیلی است. جامعه آماری این پژوهش، مجموع ۵۴۹ کتابچه نظامی، حاوی ۱۰۰۰۰ برگ اسناد نظامی موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی است و بازه زمانی ۱۲۹۲-۱۲۶۸ق را در برمی‌گیرد. منشأ اولیه اسناد این مجموعه، متعلق به میرزا تقی

ضیاءالملک، لشکرنویس‌باشی آذربایجان است که در ۱۳۸۶ ش از ناصرالدین حسن‌زاده از مجموعه‌داران اسناد تاریخی، توسط مرکز اسناد آستان قدس رضوی خریداری شده است. ضیاءالملک، ریاست اداره مالیه آذربایجان و مدتی نیز وزارت یزد را بر عهده داشته است ([Bamdad, 2008: 45](#)). شماره اموالی اسناد به همراه شماره صفحه آن، با علامت اختصاری (ساکماق) که مخفف نام سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی است. برای آشنایی بیشتر خوانندگان با مفاهیم و محتوای اطلاعاتی اسناد، در قسمت پیوست، تصویر نمونه‌ای از کتابچه‌ها آورده شده است. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به حجم زیاد اسناد، سختی بازخوانی و بازنویسی متن آن‌ها اشاره کرد.

ساختار کتابچه‌ها

کتابچه در فرهنگ لغات به معنای کتاب کوچک، دفتر و یا دفترچه آمده است ([Moin, 1978: 290](#)). در کتابچه‌ها، محاسبات مالی اعم از مخارج و یا عواید ایالات و ولایات از جمله امور نظامی، توسط مستوفیان و محرران دیوانی ثبت و ضبط می‌گردید. شیوه نگارش کتابچه‌ها در دوره قاجار بر پایه سیاق و سیاق نویسی بود. مبنای این دانش که نوعی از ثبت محاسبات مالی بود در طی قرون متمادی در ایران متداول بود و بازرگانان و منشیان و مترسلان و مستوفیان و هرکسی که می‌خواست ارقامی را در دفتر خود به ثبت رساند، از این شیوه استفاده می‌کرد. در این روش، از عددنویسی برای ثبت ارقام نقدی و جنسی استفاده می‌شد و تمامی درآمدها و هزینه‌های جاری با این ارقام در کتابچه‌ها ثبت و ضبط می‌گردید. ممیزان و حساب رسان زیر نظر مستوفیان بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه‌ها نظارت داشتند. به مستوفیان و سررشته‌داران دفتر استیفاء، گاهی «درازنویس» هم گفته می‌شده که خود سابقه پیش از اسلام دارد. در اصل درازنویسی دنباله

محاسبات خط پهلوی است ([Bastani Paris, 1990: 342](#)). این علم در طول زمان در مدارس تعلیم داده می‌شد و از مهم‌ترین خواستگاه‌های آموزش آن، مکتب‌ها و مدارس علوم دینی بوده است. تدریس و آموزش سیاق در مدارس قدیمه در طول تاریخ متداول بوده و سیاق‌دانان و برجستگان ویژه حسابداری همه از این مدارس فارغ‌التحصیل می‌شدند ([Safi Nejad, 2008: 9](#)).

کلمه «سیاق» را معمولاً از ریشه عربی دانسته‌اند و آن را در لغت‌نامه‌ها قید کرده‌اند. ارقام در خط سیاق، رمزگونه‌ای است برگرفته از کلمات عربی آن ارقام. یعنی نام حروفی هر يك از ارقام و اعداد به صورتی تلخیص شده درآمده و در ثبت و ضبط به‌کاررفته است. این دانش تا پایان دوره قاجاریه در ایران در کلیه امور محاسبات دولتی و شخصی به‌کار گرفته می‌شد. درباره اصطلاح سیاق در منابع چنین آمده است: «بدان که موضوع علم عبارت است از چیزی که در کمیات و اعراض ذاتی آن بحث کند. پس موضوع علم حساب عدد باشد و موضوع علم مساحت مقادیر و موضوع علم سیاق بالنسبه به حساب که بدان نیز اطلاق می‌شود عدد و بالنسبه به مساحت که آن‌هم در عمل سیاق جاری است مقادیر و بالنسبه با رقوم مختصه که در نوشتن و عمل محاسبه به آن سیاق باید نوشت حروف [...] و لفظ سیاق در لغت عربی نیز به معنی طریقه است. لهذا آن علم را که طریقه کتّاب و مستوفیان حساب دیوانی است سیاق نام نهادند» ([Forough Esfahani, 1999: 63](#)).

این دانش مزایای زیادی در ثبت و ضبط درست اعداد دارد. یکی از این مزایا آن بود که هیچ‌گاه اشتباه محاسبه رخ نمی‌داد، زیرا همیشه در حساب سیاق اشتباه کاملاً معلوم و روشن است، دیگر از مزیت‌های آن جمع و جور بودن مجموع ارقام محاسباتی است که از بابت صرفه زمان و کاغذ حائز اهمیت است و بر حسابداری امروزی برتری کامل دارد شیوه تنظیم صورت‌حساب در سیاق بدین روش

در این گونه اوراق هنگامی که جمع و خرج را می‌نوشتند برحسب قواعد علم سیاق بالای ورقه خطی افقی که برابر عرض کاغذ را می‌گرفته است می‌کشیده‌اند و ارقام محاسباتی را در زیر این خط می‌نوشتند و چون ارقام مزبور در زیر یک خط منفرد نوشته و جمع بسته می‌شد آن را نیز فرد می‌گفتند، مجموع این اوراق را تحت عنوان «افراد» به صورت کتابچه بین دوخته چوب نگهداری می‌نمودند (Qaim Maghami, 1971: 123).

درباره نحوه جلد نمودن و طریقه نگهداری کتابچه‌های دیوانی که در قالب فرد می‌باشند، در قوانین السیاق چنین آمده است: «فردها را چنان که انبار باشد در میان دو جلد گذارده با ریسمان به نوعی که طولاً و عرضاً چند مرتبه دور جلد را بگیرد محکم ببند و گشودن آن چنان است که ریسمان را پس از باز کردن از دور جلد دسته کرده در زیر یکی از جلدها به طریقی که آن جلد اریب بایسته گذارند طرفی دیگر را هم چیزی گذاشته هر فردی که محتاج کتابت آن باشد آنجا را گشوده کتابت [کذا] از آن نمایند چنانچه خواسته باشند فردی را از لای دفتر برون آورند و آن محل را بهم گذارند رسم است که فرد بعد از آن را بلند کرده از طول به عرض سایر فردها بگذارند تا بعد از رفع احتیاج از فرد بیرون آورده جای آن به تشخیص باشد» (Shibani, Kashani, 2016: 27).

این کتابچه‌ها به جهت این که در آن محاسبات مالی صورت می‌گرفت، برخلاف نسخه‌های خطی دارای رکابه^۱ نیستند، اما در عوض با استفاده از اعداد سیاق، صفحه شماری می‌شدند که در حاشیه سمت راست بالای سند، نوشته می‌شد البته برخی دیگر از این کتابچه‌ها دارای صفحه نبوده

است که رقم مبلغ درآمد کل سال یا خرج شده، در قسمت بالای صورت حساب نوشته می‌شود. ارقام جزئی که ممکن است بیست یا سی یا پنجاه قلم یا کمتر و یا بیشتر باشد با ذکر مورد، به تفکیک در زیر رقم کل نوشته می‌شود، در نهایت جمع ارقام جزء با رقم کل که در بالا صورت حساب نوشته شده برابر خواهد بود (Yazdan Parast, Larijani, 2006: 85).

در مجموع، کتابچه‌ها به لحاظ شکل و ساختار ظاهری به سه نوع تقسیم می‌شوند: در نوع اول، شکل و شمایل کتاب را داشته و تمام اوراق آن به هم میلچه‌بندی و سپس صحافی و با جلدهایی از جنس چرم یا مقوا ترتیب می‌گردیدند. این نوع از کتابچه‌ها در برخی از مراکز آرشیوی و کتابخانه‌ها در جرگه نسخه‌های خطی ثبت و نگهداری می‌شوند (The mandatory booklet of Makoui, Fuj, 1885: 1).

در نوع دوم تمام اوراق به صورت طومار یکپارچه به یکدیگر با چسب متصل شده‌اند که بر روی هم پیچیده می‌شوند. طول برخی از این طومارها به ۳ الی ۵ متر و گاه بیشتر نیز می‌رسد. نوع سوم، در قالب «فرد» می‌باشند به این صورت که اوراق آن از هم جدا و در اندازه‌های یکسان از طریق شماره‌گذاری یا بر اساس نحوه تنظیم آن‌ها، بر روی یکدیگر قرار داده می‌شدند.

دسته دوم و سوم در جرگه اسناد قرار می‌گیرند. کتابچه‌های مجموعه حسن‌زاده که مورد بحث پژوهش ما است، جزء دسته سوم می‌باشند. فرد در اصطلاح دیوانی به ورقه‌ای گفته می‌شد که منشیان و مستوفیان، جمع و خرج ایالات و ولایات و یا خرج خاصی را (همچون امور نظامی) بر روی آن می‌نوشتند و آن‌ها را روی هم به ترتیب دسته می‌کردند.

۱. لازم به ذکر است که کتابچه‌های دیوانی، توسط کارکنان دیوانی تنظیم می‌شدند و به همین دلیل نام مؤلف و یا کاتب در آن‌ها ثبت نمی‌گردید. این کتابچه‌ها با شماره ثبت خود ارجاع داده شده‌اند.

۲. رکابه در عرف نسخه‌شناسی به اولین کلمه از نخستین سطر صفحه سمت چپ گفته می‌شود که در کناره سمت چپ و در زیر آخرین کلمه از آخرین سطر صفحه سمت راست کتابت شده باشد (Mayel Heravi, 2001: 294).

و تنها بر اساس نظم موجود در نحوه تنظیم اسناد، بر روی یکدیگر قرار داده می‌شدند. در مجموعه حسن‌زاده، فقط یکی از کتابچه‌ها برحسب تعریف فوق، دارای جلد چوبین بود و مابقی یا جلد چوبی آن موجود نبود و یا اینکه اوراق کتابچه‌ها، داخل یک کاغذ که دارای دو لبه تا شو در دو طرف بود، قرار داده شده بودند که در واقع جلد آن محسوب می‌شد و موضوع آن نیز بر گوشه‌ای از آن کاغذ نوشته شده بود و یا این‌که اوراق کتابچه‌ها، وقتی در کنار یکدیگر قرار می‌گرفتند، از وسط تاشده و دور آن با کلاف کاغذی بسته می‌شد و موضوع آن بر ظهر آخرین برگ و یا روی کلاف، ثبت می‌گردید.

ساختار اطلاعاتی کتابچه‌ها

با بررسی محتوای اطلاعاتی و نحوه تنظیم کتابچه‌ها، مراکز نظامی این دوره، در مجموع ۳۲ حوزه جغرافیایی را شامل می‌شده است که مبنای آن تقسیمات کشوری بر اساس ایالات و ولایات در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار است (Varhram, 2006: 128).^۱ موضوع این کتابچه‌ها نیز بر اساس ایالات و ولایات و سپس ساختار و تشکیلات داخلی و سلسله‌مراتب نظامیان مستقر در آن حوزه، تنظیم می‌گردید، به این صورت که ابتدا ایالت آذربایجان و سپس دیگر ایالات به ترتیب خراسان، استرآباد، سمنان، بسطام، کرمان، گیلان، مازندران، عراق عجم همراه با مناطق تابعه آن و در انتها فارس آورده می‌شد (Mandatory instructions and manuals for the army of Iran.

Astan

Quds Razavi Library, 13th Century: -1 -99)

آذربایجان به مرکزیت تبریز به علت مجاورت با دولت‌های روس و عثمانی یکی از مراکز بسیار حساس و استراتژیک نظامی ایران در دوره قاجار محسوب می‌گشت. حضور شاهزادگان استقرار نیروهای جنگاور و تعلیم‌دیده وجود کارخانه‌های اسلحه‌سازی و مهمات‌سازی متعدد، باعث شکل‌گیری قوی‌ترین و کارآمدترین نیروها در آن حوزه شده

بود (Matofi, 2011: 979). مجموع کل قشون آذربایجان در این دوره ۲۶ فوج پیاده‌نظام و ۳۷ دسته سواره‌نظام است.

خراسان نیز همچون آذربایجان از مراکز مهم مرزی ایران محسوب می‌شد. تهاجم هیاطله در دوران ایران باستان، حمله ترکان در قرون اولیه اسلامی و همچنین هجوم مغولان و تیموریان در قرن‌های هفتم و هشتم، حملات ازبکان از قرن نهم تا اواخر صفویه و در نهایت تهاجم به دلیل حملات خارجی مکرر ترکمن‌ها در دوره قاجار به نواحی شمال شرقی ایران به‌خصوص دو ایالت خراسان و استرآباد، باعث تجمع بخشی از قوای مسلح بومی و اعزامی از دیگر نقاط در این نواحی بوده است. این تهاجمات باعث شده بود تا چندین قبیله و طایفه مسلح به این نقاط مرزی به‌منظور مقابله با آنان کوچانیده شوند. هنری موزر در سفرنامه‌اش در این رابطه چنین نگاشته است: «اکراد را از قبل به‌عنوان ساخلو به نواحی مرزی خراسان کوچاندند تا در برابر هجوم تراکمه مقاومت نمایند» (Moser, 1977: 539).^۲ رویارویی و درگیری قشون قاجار با ترکمن‌ها در حوزه خراسان، بیشتر در منطقه سرخس صورت می‌گرفت به همین منظور در آن محل استحکامات و قلعه‌های نظامی ساخته شده بود (Sakmaq, 93015: 8).^۳ علاوه بر تهاجمات ترکمن‌ها، همجواری این دو ایالت با دولت روسیه بر اهمیت و حساسیت این مناطق نیز افزوده بود.

سواره‌نظام خراسان به نسبت آذربایجان، قدرتمندتر و منسجم‌تر بود و بیشترین تعداد دسته‌های سواره‌نظام را دارا بود. این حوزه دارای ۶۵ دسته سواره‌نظام که ترکیبی از طوایف کرد و ترک شادلو، زعفرانلو، حمزه‌کانلو، افشار، کیوانلو، عمارلو، خورده اویماق، تیموری و دسته‌های بومی و محلی همچون ثموری، سرخسی، جوینی، سبزواری، تبادکانی، خوافی، نیشابوری، چنارانی، درزابی، جاجرمی، محال مشهد شامل سنگ بستی، میامی، ده سرخی، جیم

جامع و یکدست بودن، در کنار هم قرار گرفتن فوج‌های مختلف سراسر کشور و مشخص بودن منشأ اسناد، امکان بررسی ساختاری آن‌ها فراهم شده است و این عوامل باعث وجه تمایز این کتابچه‌ها نسبت به کتابچه‌های نظامی دیگر مراکز اسنادی شده است.

جنس کاغذ این کتابچه‌ها، فرنگی آهاردار و به رنگ نخودی روشن است. کاغذ فرنگی به کاغذهایی اطلاق می‌گردد که در فرنگ یا همان اروپا ساخته می‌شد. از ویژگی کاغذ فرنگی آن است که خطوط موازی یا نقوش و اشکال هندسی یا نشانه‌هایی از مهرهای فشاری به زبان روسی و یا حروف بزرگ لاتین در درون کاغذ تعبیه شده است. (Heravi, 1993: 754) اندازه کتابچه‌ها ۷×۱۵ cm و ۱۲×۲۰ cm می‌باشند. در این پژوهش انواع کتابچه‌های نظامی و نحوه تنظیم آن شناسایی گردیده است که شامل تقسیم‌بندی ذیل می‌باشند: کتابچه‌های دستورالعمل فوج‌های نظامی، کتابچه‌های پرداخت مواجب فوج‌ها، کتابچه صورت جمع و خرج، کتابچه سررشته توجیبات و مقررات، کتابچه‌های صورت حساب ولایات، کتابچه‌های نفری و کتابچه‌های بنیچه‌بندی.

کتابچه دستورالعمل نیروهای نظامی ولایات

در دوره قاجاریه، مسئولیت امور مالی حکومت بر عهده دیوان استیفا و مستوفی‌الممالک بود. وی در آغاز هر سال مالی بودجه ولایات را تنظیم می‌کرد که «دستورالعمل» نام داشت و حکام موظف بودند که بر اساس آن، درآمدها را گردآوری کنند (Mostofi, 1966: 422). دستورالعمل شامل دو بخش جمع و خرج می‌شد (Farahani, 1978: 149). نویسندگان خلاصه‌السیاقی در این رابطه می‌نویسد: قاعده آن است که جمع جزء مالیات هر ولایت را به موجب صیغه

آبادی، کوهستانی و همچنین اقلیت‌های مهاجر عرب، سیستانی، هزاره، افغانی و مروی بود. پیاده‌نظام خراسان نیز شامل سه فوج به نام‌های قرایی، قاینات و ترشیزی که تعداد نفرات آن بین ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر برخوردار بود و ۲۱ دسته کوچک پیاده و همچنین شمخالچی از مناطق طبس، قاین، خواف، خوسف، نیشابور، سبزوار، تبادکان، قوچان، مزینان بازه غور، خوسفی، جزایری، سرولاتی، بلوک شاندریز، بلوک اردومه و نواحی مشهد بود. استرآباد نیز دارای ۲۲ دسته سواره‌نظام که از طوایف کهنساری، مقصودلو، ساوری، شاهکویی، جعفریای، اتابای، دوجی، عبدالملکی، فوجرد، قاجار، ساوری، ایرایی، عمرانلو، شاهکویی، غلامان یموتی و حاجیلو تشکیل می‌گردید و همچنین یک دسته پیاده کوچک تحت عنوان طایفه ایرایی قراول در بندرگز داشت (Sakmaq, 109922: 47-1) (جدول ۱).

ساختار انواع کتابچه‌ها

تفاوت کتابچه‌های نظامی موجود در دیگر مراکز اسنادی کشور، در این است که آن کتابچه‌ها، منحصراً مربوط به یکی از فوج‌های نظامی در شهرهای مختلف است که اطلاعات پراکنده‌ای درباره ساختار نظامی دارد و منشأ سند در اکثر این کتابچه‌ها مشخص نیست و به علت پراکندگی جغرافیایی آن‌ها، نمی‌توان درباره ساختار نظامی دوره قاجار اطلاعات جامعی به دست آورد. به‌عنوان نمونه، می‌توان به (The mandatory booklet of 1885:1) و (Booklet for the obligatory payment of Ilat Qaracha Daghi, 1905:1) و چند نسخه دیگر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی اشاره نمود.^۱ ولی کتابچه‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی که مورد استفاده این پژوهش است به دلیل

1. Military booklets available in the Islamic Parliament Documents Center (Qamam), numbers: 76497, 7600, 7992, 8008, 8019, 8026.

اصل و اضافه یا اصل و فرع بعد از صیغه کتابچه ابوابجمع حاکم نموده و مخارج کشوری و لشکری را موضوعی نوشته از یکدیگر تفریق بنمایند باقی هر چه آمد باقی حاکم است باید به خزانه برسانند (Dabir Qajar Tafreshi, 59).
 1990 در قسمت جمع، محل‌های تأمین منابع مالی با میزان مبلغ نقدی و یا جنسی مشخص می‌شد (Sakmaq, 122155: 1). در قسمت «خرج» مصارف دیوانی و مصارف ولایتی تنظیم می‌شد و هزینه نظامیان هم در این بخش جای داشت که حجم قابل‌توجهی از بودجه هر ایالت و ولایت را به خود اختصاص می‌داد (Sakmaq, 122281: 38).

نحوه تنظیم این‌گونه از کتابچه‌ها بر اساس ساختار تشکیلاتی و سلسله‌مراتب نظامی بود. به این صورت که ابتدا، کلمه دستورالعمل به‌صورت مد کشیده بر صدر اسناد نوشته می‌شد و موضوع دستورالعمل که موجب و سیورسات است، در پائین مد با خط نستعلیق شکسته نوشته می‌شد و سپس نام ایالت و یا ولایت موردنظر در قسمت پایین‌تر به‌صورت مد کشیده نگارش می‌شد و در ادامه مبلغ کل بودجه هر محل آورده می‌شد و در ادامه دستورالعمل این مبلغ تقسیم می‌گردید و تعداد اوراق در گوشه بالای سمت راست درج می‌گردید (Sakmaq, 109627: 1). در ردیف بعد از نام محل جغرافیایی، موجب اختصاص‌یافته به خوانین قاجار و دیگر خوانین محلی نوشته می‌شد. خوانین قاجار همگی متناسب به خاندان سلطنتی قاجار بودند که بیشترین مبلغ موجب و سیورسات به آن‌ها اختصاص داده می‌شد (Sakmaq, 109627: 1).

بعد از خوانین، غلام پیشخدمتان رکابی و غلامان پیشخدمتان ولایتی قرار داشتند. غلام پیشخدمتان رکابی، گروه مسلحی بودند که پاسداری و محافظت از مکان‌ها یا مقامات را در ایالات و ولایات همچون والیان را بر عهده

داشتند و یا مسئول اجرای مراسم تشریفات بودند (Qajar, 1990: 22) و گاه نیز از امتیاز همسفری با شاه یا دیگر مقامات در سفرهای داخلی و خارجی برخوردار بودند (Qajar, 1984: 100). غلام پیشخدمتان ولایتی هم وظایفشان در محدوده ولایات بود و ولایات زیرمجموعه ایالات محسوب می‌شدند. ای نیروها همگی جزو دسته‌های سواره‌نظام بودند. محل پرداخت مواجب آن‌ها، از مالیات تیول‌ها پرداخت می‌شد که نام محل و میزان مبلغ آن در اسناد ذکر می‌شد. بعد از این رده، رسته نظام قرار دارد که به دو شاخه پیشکاران و پیشتازان تقسیم می‌شدند (Sakmaq, 109672: 15).

رسته پیشکاران درواقع امور اداری و اجرایی هر ایالت را بر عهده داشتند که شامل ارباب قلم، طبیب و جراح، سرتیپان، سرهنگان و نایبان آجودان‌باشی، یاوران، سلاطین و موزیکانچیان می‌شدند. ارباب قلم مسئولیت امور دفتری، را عهده‌دار بودند و شامل مستوفیان، لشکرنویسان، سررشته‌داران و منشیان می‌شدند و وظیفه مستوفیان نظام رسیدگی به امور مالی ایالات و ولایات و تنظیم دفترهای مالیاتی بود. لشکر نویسان به انجام وظایفی چون جمع و خرج قشون، ثبت احکام و فرامین، خرج و تعدیل بروات مخارج سپاهیان اشتغال داشتند. لشکرنویسان هرساله اسامی افراد افواج را نوشته و به نزد مستوفی آن ولایت می‌فرستادند (Mostofi, 1966: 89). از دیگر وظایف لشکرنویسان، آمارگیری از سپاهیان بود که خود سندی برای پرداخت مواجب به‌حساب می‌آمد (Khosrobigi, 2005, p.97). سررشته‌داران نیز به مستوفی در انجام امور کمک می‌کردند (Mossadegh, 1986: 35). تعداد طبیبان و جراحان نیز بسته به تعداد نفرات فوج‌های نظامی، متغیر بود ولی در اکثر مواقع دو نفر طبیب و یک جراح جزو دستورالعمل ایالات بودند

6. سیورسات شامل جیره (آذوقه) و علیق (علوفه) بود که به نیروهای نظامی در مأموریت‌ها داده می‌شد.

فوج‌های قاینات، قرایی و ترشیزی. هر ده فوج زیرمجموعه یک تومان قرار داشت و فرمانده ده فوج را امیر تومان می‌نامیدند (Sakmaq, 109672: 50). در کتابچه‌های دستورالعمل، تومان، به صورت مدّ کشیده در صدر برگه، پائین تر از عبارت «سربازان» نوشته می‌شد. سپس نام فوج‌های زیرمجموعه به صورت مستقل و جداگانه آورده می‌شد و در ادامه آن به تعداد کل نفرات و میزان کل مواجب پرداختی، اشاره می‌گردید (Sakmaq, 109672: 83).

در ردیف بعد، عبارت «اریاب مناصب» با زهم به صورت مدّ کشیده نوشته می‌شد و نام فرمانده و تعداد افسران تابع وی همراه با نشان‌های دریافتی و میزان مواجب ایشان در ادامه آورده می‌شد سپس تعداد نفرات سایر نظامیان به همراه کل مبلغ مواجب تعلق گرفته به آنان درج می‌گردید و در زیر آن به تعداد نفرات گروه موزیک، فرمانده هان هر دسته و جوقه‌ها و سربازان و میزان کل مبلغ مواجب تعلق گرفته به هر یک از گروه‌های فوق اشاره می‌شد و در ادامه، هزینه‌های دیگر فوج، همچون تعمیر تجهیزات، اسقاط چهارپایان، وجوه در نظر گرفته شده از بابت تفاوت نشان‌های طلا و نقره نظامیان و همچنین منابع تأمین مالی آن نیز درج می‌گردید (Sakmaq, 109639: 3).

رسته خارج نظام، آخرین رده در تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل قرار می‌گرفت که متشکل از دسته‌های کوچک پیاده و سواره‌نظام بود که فقط در مواقع جنگ فراخوانده می‌شدند و ترکیبی از نیروهای سواره بومی و غیربومی بودند. روال تنظیم اسناد این قسمت نیز به مانند فوج‌های پیاده‌نظام است. ابتدا کلمه خارج نظام به صورت مدّ کشیده در صدر بعد از عبارت دستورالعمل نوشته می‌شد و مبلغ کل نقد و جنس مواجب و سیورسات اختصاص یافته به نیروهای سواره‌نظام در پائین آن آورده می‌شد و سپس نام دسته، تعداد نفرات آن و میزان مواجب

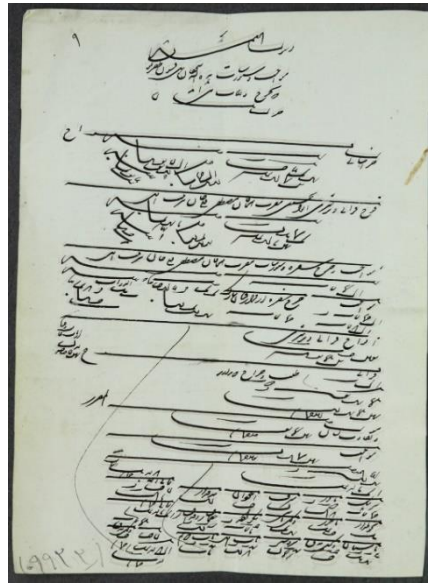
(Sakmaq, 109672: 23). سرتیپان، سرهنگان و نایبان آجودان‌باشی نیز در ردیف‌های بعد قرار داشتند. نایب آجودان‌باشی نیز مأمور رسیدگی به وضعیت نیروها و همچنین بازرسی از امور نظامی و گزارش آن به فرمانده به مافوق خود بودند (Modarresi et al, 2001:56). مقام یاور و سلطان نیز بعد از این گروه قرار می‌گرفتند. اعطای مناصب سرتیپی و سرهنگی و میزان مواجب و سیورسات آنان برحسب فرامین صادر شده از سوی شاه قاجار بود، اما اعطای دیگر مناصب برحسب احکام نظامی صادر شده توسط دیگر مقامات بود (Sakmaq, 92236: 1).

موزیکانچیان، گروه موزیک نظام است. هر آلت موسیقی یک گروه خاص به خود داشت که معمولاً بین ۲۰ تا ۲۵ نفر بودند، همچون دسته شیپورچیان، نی‌زنان و طبّال‌ها. در تنظیم دستورالعمل علاوه بر پرداخت مواجب، هزینه مربوط به تهیه و تعمیر آلات موسیقی هم گنجانده می‌شد. درجات نظامی موزیکانچیان اغلب نایب اول، نایب دوم، وکیل‌باشی بود (Sakmaq, 109672: 39).

رسته پیشتازان در صفوف مقدم ارتش قرار داشت و شامل رسته‌های توپخانه، اصطبل توپخانه و قورخانه می‌شد. نیروهای توپخانه غالباً متشکل از نیروهای محلی طوایف بودند (Sakmaq, 109672: 41). اصطبل توپخانه نیز مسئولیت حمل توپ‌ها را به نقاط مختلف بر عهده داشت (Sakmaq, 92851: 6). قورخانه نیز مسئولیت تهیه و ساخت تجهیزات نظامی و تدارکات را عهده‌دار بود. در این قسمت علاوه بر مبالغ در نظر گرفته شده جهت مواجب و سیورسات، هزینه‌های مربوط به حمل و نقل و ساخت و مرمت تجهیزات آورده می‌شد.

رسته سربازان بعد از رسته پیشتازان قرار داشت. این رسته بر اساس فوج‌های بومی و غیربومی هر ولایت و ایالت تنظیم می‌شد. هر فوج از هزار نفر تشکیل می‌شد و به نام طایفه و یا منطقه جغرافیایی خود نام‌گذاری می‌شد. مثل

و سیورسات تعلق گرفته به هر یک از افراد نوشته می شد
(Sakmaq, 92851: 19) (تصویر ۱).

تصویر ۱: کتابچه دستورالعمل (Sakmaq, 109922: 1)

در ادامه نوع پرداخت، نام، محل استقرار فوج و تاریخ در پائین آن آورده می شد و اگر اوراق کتابچه به یکدیگر متصل نبود، در حاشیه سمت چپ آن تعداد صفحات نیز به عدد سیاق نوشته می شد که در صفحات بعد نیز این شمارش تکرار می شد. در ادامه مبلغ کل مواجب و تعداد کل نفرات هر فوج آورده می شد. در ردیف پائین تر، نام فرمانده ارشد فوج و میزان مواجب وی آورده می شد. ردیف بعد، تحت عنوان «ارباب مناصب» اختصاص به دیگر فرمانده هان ارشد داشت در این قسمت ابتدا تعداد صاحب مناصبان را ذکر و سپس میزان مواجب هر یک از آنها آورده می شد.
(Sakmaq, 92863: 1).

درجات نظامی این قسمت عبارت بودند از: سرتیپ، سرهنگ، سرشته دار، یاور، مشرف، آجودان،

کتابچه پرداخت مواجب به فوجها

در این گونه از کتابچه ها، به تمامی نفرات هر فوج بر اساس مراتب نظامی، مواجب پرداخت می گردید. در سربرگ برخی از این اسناد به جای کتابچه، از اصطلاح «طومار» استفاده می شد تفاوت این کتابچه، با کتابچه دستورالعمل ولایات در اختصاصی بودن آن است. یعنی فقط برای یک فوج خاص تهیه می شد و نظام پرداخت در آن بر اساس تشکیلات داخلی یک فوج از بالاترین رده تا پایین ترین رده بود، درحالی که در کتابچه های دستورالعمل ولایات، پرداخت مواجب به نظامیان، فقط بخشی از آن کتابچه ها را به خود اختصاص می داد و مبالغ پرداختی به فوجها به صورت کلی آورده می شد و به جزئیات اشاره ای نمی شد. نحوه تنظیم این کتابچه چنین بود که بر صدر صفحه اول، اصطلاح کتابچه یا طومار به صورت کشیده نوشته می شد و

۱. حسابدار

۲. سرگرد

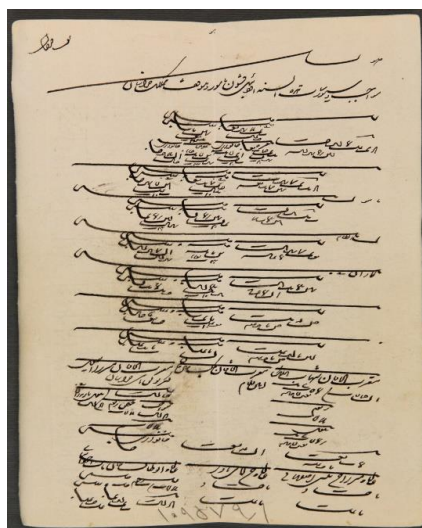
۳. ناظر امور مالی

۴. دستیار فرمانده

سلطان به ترتیب، مقام نایب و وکیل قرار می‌گرفت. هر رسته بعد از ارباب مناصب، از چهار جوقه تشکیل می‌شد که سرجوقه فرماندهی هر جوقه را بر عهده داشت. نهایتاً در ردیف آخر تشکیلات یک فوج، رسته مخبران قرار داشت که چارت پرسنلی آن هم به‌مانند دیگر رسته‌ها بود. در ابتدای هر رسته تعداد کل نفرات آن نوشته می‌شد سپس تعداد فرماندهان و همچنین تعداد نفرات هر جوقه آورده می‌شد. البته در برخی از این کتابچه‌ها، نفرات پس از دریافت مواجب خود، زیر نام خود را به‌عنوان رسید دریافت، مهر می‌نمودند (Sakmaq, 109579: 85).
(تصویر ۲).

بیرق‌دار^۱، ماجور^۲، وکیل‌باشی^۳، وکیل‌بیرق یا بیدق، بیکزاده^۴، نایب‌اول^۵ و نایب‌دوم. در ردیف بعد از صاحب‌منصبان و موزیکانچیان، رسته‌ای تحت عنوان بهادران قرار می‌گرفت که در رأس آن مقام سلطان^۶ قرار داشت. فرماندهان ارشد این رسته عبارت بودند از: نایب اول، نایب دوم و وکیل^۷. رسته فوق خود به چهار «جوقه» تقسیم می‌شد که در رأس هر جوقه، سرجوقه^۸ قرار داشت (Sakmaq, 92579: 1).

بعد از رسته بهادران به ترتیب رسته‌های اول تا ششم قرار داشتند. در رأس هر رسته به‌مانند رسته بهادران، مقام سلطان قرار داشت. ارباب مناصب هر رسته بعد از مقام

تصویر ۲: کتابچه مواجب (Sakmaq, 109579: 1)

تشکیل می‌شدند. در قسمت مفرده محل وصول درآمدها و میزان مبلغ دریافتی‌ها مشخص می‌شد. در قسمت من‌ذالک، محل‌های خرج، زیرمجموعه «مصارف

کتابچه‌های صورت جمع و خرج

کتابچه‌های صورت جمع و خرج نظامی از دو قسمت درآمدها تحت عنوان «مفرده» و مخارج «من‌ذالک»

۱. حامل پرچم
۲. معادل یاور
۳. سرگروهیان
۴. مسئول ابلاغ اوامر فرمانده
۵. ستوان
۶. سروان
۷. گروهیان
۸. مقامی پائین‌تر از گروهیان، پایین‌ترین درجه نظامی

دیوانی» آورده می‌شد. در منابع تعاریف متعددی از مفرده و من‌ذالک صورت گرفته است. «مفرده مشتمل بر جمع است و قرینه آن من‌ذالک یا مفرده ثانیه است و اجزاء مفرده دو حرف است حرف اول در صورت مد مالیات را مرتسم ساخته و در زیر مد مالیات مداخل و [...] حرف ثانی از بابت بقایای سنه ماضیه که جمعی هذه السنه می‌شود» (Mantegh al -Molk Tafreshi, 1943: 144).

من‌ذالک: بخشی از اسناد محاسباتی که در آن صورتی از مخارج انجام شده، ذکر می‌شده است. بدان که میزان من‌ذالک که خرج مفرده باشد، الفاضل در تحت من‌ذالک آوردند (Shahshahani, 1856:110). در تنظیم این نوع از اسناد نظامی ابتدا اصطلاح «صورت» به مد کشیده در صدر برگ آورده می‌شد و عبارت «جمع و خرج» در پائین آن نگاشته می‌شد و در ادامه نام تحویلدار و سال آورده می‌شد. در ردیف بعد، اصطلاح «مفرده» به مد کشیده نوشته می‌شد و مبلغ وصول درآمدها با ذکر محل آن در زیرمجموعه آن نوشته می‌شد.

در ردیف بعد از «مفرده» عبارت «من‌ذالک» قرار داشت. در زیرمجموعه من‌ذالک، خلاصه قبوض مخارج نظامی آورده می‌شد که بر اساس اسناد به آن، برات صادر می‌شد. بدین‌صورت که ابتدا هزینه‌های نظامی بسته به نوع آن، زیرمجموعه یکی از صیغه‌های برات نویسی قرار می‌گرفت و این صیغه‌ها به صورت مد کشیده در کتابچه نوشته و هزینه‌های مربوطه با ذکر جزئیات آن، نوشته می‌شد (Sakmaq, 92841: 3). فروغ اصفهانی در فروغستان، صیغه‌های زیرمجموعه من‌ذالک را، چهل و پنج نوع ذکر می‌کند که از این تعداد، بخشی مربوط به حوزه نظامی است (Forough Esfahani, 1999:245). در صدر حساب کتابچه‌های جمع و خرج نظامی، تمامی صیغه‌های برات‌نویسی، در زیرمجموعه مصارف دیوانی قرار می‌گرفت و نام دریافت‌کنندگان وجه در گوشواره‌ها

(فضاهای خالی دو طرف بالای اسناد) نوشته می‌شد (Sakmaq, 92841: 53).

قبوضی که در این کتابچه‌ها به‌عنوان سند خرج آورده می‌شد خلاصه‌ای بود از نام دریافت‌کننده وجه، علت صدور قبض، نوع هزینه، میزان و مقدار وجه نقدی و جنسی قبوض، تاریخ و نام تأیید کنندگان اسناد که از مقامات ارشد نظامی بودند. تحویلدار خزانه دیوان هر ایالت موظف بود تا بر اساس آن اسناد خرج، برات از دیوان صادر کند (Sakmaq, 92841: 249). نکته قابل‌توجه در این‌گونه کتابچه‌ها پرداخت مواجب و جیره و سیورسات فوج‌ها با استناد به کتابچه‌های دستورالعمل است (Sakmaq, 92841: 6)، اما در دیگر پرداخت‌ها استناد، فقط بر اساس صدور قبض هزینه است (Sakmaq, 92841: 9).

ازجمله صیغه‌های برات‌نویسی که در حوزه نظامی کاربرد داشت می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد در این نمونه‌ها پس از درج نام صیغه در سربرگ، خلاصه قبوض اسناد خرج به‌منظور مستندات صدور برات‌ها، نوشته می‌شد:

۱. تحویل: وجوهی نقدی و جنسی به برخی از تحویلداران حوزه‌های مختلف نظامی، از بابت مخارج متفرقه همچون پرداخت جیره و مواجب، تعمیر و مرمت تجهیزات نظامی در قورخانه و غیره تحویل داده می‌شد (Sakmaq, 92841: 2).

۲. ابتیاع: هر نوع خریدی که کاربرد نظامی داشت و یا برای مصارف قورخانه بود را شامل می‌شد (Sakmaq, 92841: 21).

۳. اخراجات: غالباً هزینه‌های مربوط به خرج سفر مأموریت‌های محول شده به نیروهای نظامی و اعزام مهندسان و کارشناسان نظامی به نقاط مختلف را شامل می‌شد (Sakmaq, 92841: 28).

۴. اجرت: وجوهی بود که به استادکاران حدّاد، نجار، چخماق ساز و قنّاق ساز شاغل در قورخانه از بابت

شده است. شیوه ثبت پرداخت جیره در فوج‌های پیاده‌نظام رسته پیشتازان و رسته سربازان بر این منوال بود که ابتدا نام فوج آورده می‌شد و در ادامه به کتابچه دستورالعمل و تاریخ آن استناد داده می‌شد سپس تعداد کل نفرات فوج و میزان کل جیره اختصاص داده شده به نیروهای نظامی آن فوج نوشته می‌شد و در ردیف پائین تعداد فرماندهان به تفکیک درجه و میزان جیره هر یک از آنها ثبت می‌شد. در ردیف پائین تر عبارت «سایر» نوشته می‌شد و تعداد سربازان به همراه کل وزن جیره پرداختی به آنها نوشته می‌شد که با تقسیم بر تعداد نفرات، میزان جیره هر فرد مشخص می‌شد: [\(Sakmaq, 92841: 221\)](#).

در دسته‌های سواره خارج نظام سیستم پرداخت جیره در این کتابچه‌ها به همان طریق پرداخت به فوج‌های پیاده‌نظام بود با این تفاوت که در انتهای فرد بعد از عبارت «سایر» میزان علیق الدواب تحویلی به دسته سواره‌نظام مورد نظر آورده می‌شد که در آن سهمیه هر یک از سواران مشخص شده بود [\(Sakmaq, 92841: 137\)](#). در رسته پیشکاران شیوه ثبت پرداخت جیره با دیگر رسته‌ها متفاوت بود. در این قسمت از کتابچه، پس از ثبت نام دریافت‌کننده جیره و ذکر منصب وی در آن رسته، استنادات آن، یعنی قبوض پرداخت صادر شده درج می‌گردید. در این قبوض مشخصاتی از قبیل تاریخ صدور و میزان جیره تعلق‌گرفته به فرد مورد نظر نیز نوشته شده بود [\(Sakmaq, 92841: 84\)](#).

۱۱. مواجب: نحوه تنظیم اسناد مواجب در این کتابچه‌ها نیز به‌مانند صیغه جیره و علیق بود با این تفاوت که در صیغه مواجب وجوه تعلق‌گرفته به نظامیان نقدی بود ([Sakmaq, 92841: 221](#))(تصویر ۳). نحوه تنظیم این نوع از کتابچه‌های نظامی را بر اساس سلسله‌مراتب، نشان می‌دهد.

ساخت و تعمیر ابزار و ادوات جنگی به‌عنوان حق‌الزحمه پرداخت می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 39\)](#).

۵. انعام: وجوهی بود که به طبیبان، منشیان، موزیکانچیان، مأمورین اعزامی به نقاط مختلف و دیگر نظامیان به جهت رضایت از عملکرد و خدمات به آنان پرداخت می‌گردید [\(Sakmaq, 92841: 23\)](#).

۶. صرف: وجوهی که اغلب صرف مخارج روشنایی اصطبل‌ها، مرمت و تعمیر سلاح‌ها و تجهیزات نظامی و ساخت جاده و پل جهت حمل توپ‌ها می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 205\)](#).

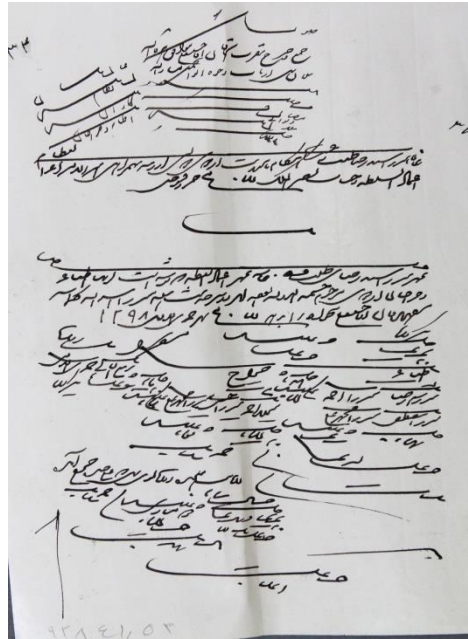
۷. قیمت: این قسمت از صیغه‌های برات‌نویسی اغلب هزینه‌های مربوط به خرید چادر و پوستین و کلاه برای نظامیان، نوشته می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 203\)](#).

۸. کرایه: پرداخت هزینه حمل و نقل وسایل قورخانه و توپخانه و دیگر ادوات و تجهیزات سنگین نظامی به مکاری‌ها، است [\(Sakmaq, 92841: 205\)](#).

۹. عوض اسقاط: وجوهی بود که در عوض اسبان تلف‌شده به نیروهای سواره‌نظام پرداخت می‌شد و مشخصات دریافت‌کنندگان وجه در اسناد خرج آورده می‌شد [\(Sakmaq, 92841: 202\)](#).

۱۰. جیره، مقدار معینی از خوراکی، خواربار و دیگر اجناس که در فاصله‌های زمانی معین روزانه، هفتگی، ماهیانه، به نظامیان از بابت مصرف غذایی، تحویل داده می‌شد. پرداخت جیره و علیق به نظامیان مانند تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل پرداخت مواجب، بر اساس سلسله‌مراتب نظامی تنظیم می‌شد که به شرح ذیل بود:

الف. غلام پیشخدمتان. ب. رسته نظام، متشکل از پیشکاران (مستوفیان، منشیان، اطباء و جراحان) پیشتازان (توپچیان، اصطبل توپخانه و قورخانه). ج. سربازان (فوج‌های پیاده) د. رسته خارج نظام (نیروهای سواره) بود که توضیحات آن در قسمت کتابچه‌های دستورالعمل داده

تصویر ۳: کتابچه صورت جمع و خرج (Sakmaq, 92841: 52)

تدارک، تحویل، تسلیم، سیورسات، صرف، عوض اسقاط، قیمت، مقرری، موجب و وظیفه به صورت مد کشیده آورده می‌شد که در صفحات بعد نام صیغه موردنظر کوچک‌تر نوشته می‌شد برای مثال در امور نظامی ابتدا، رسته نظام نوشته می‌شد و در ادامه نام دسته‌ها یا مراتب نظامی زیرمجموعه آن رسته طبق سلسله‌مراتب تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل آورده می‌شد و گروه‌های کوچک‌تر نیز در گوشواره سمت چپ اسناد آورده می‌شد (Sakmaq, 109854: 5).

قوانین السیاق در نحوه تنظیم این‌گونه از اسناد، چنین توضیح می‌دهد که: «[...] رسم طرح دفتر توجیه آن است که بعد از لفظ سررشته اتصالی دسته لفظ توجیهات [...] کتابت کنند و مقررات کوچک در حشو آن نویسند و لفظ توجیهات بدون مقررات بدلی گفته پس از کتابت توجیهات بدون مقررات هر صیغه از مخارجی که باشد به لفظ یا در زیر دفعه نوشته. بهتر آن است که در نوشتن صیغه رعایت حرف هر صیغه به ترتیب حروف تهجی بشود و چون صیغه یا دفعه نوشته شود در تحت آن برات [...] کتابت کنند و بعد از اتمام مبلغ [...] صیغه برات وجه بدین نوشته در

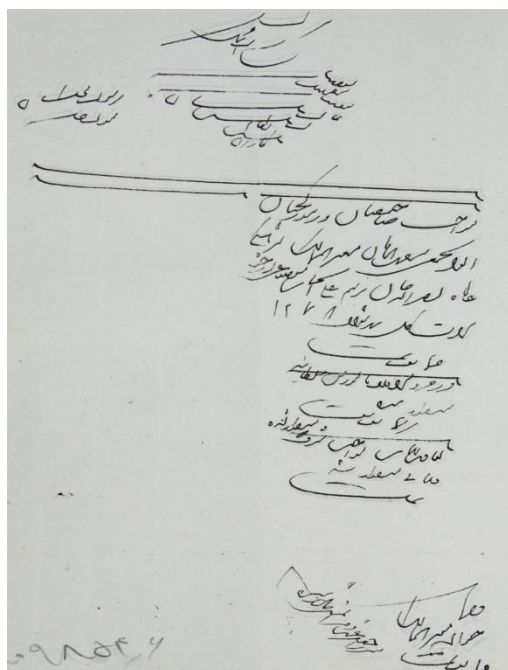
کتابچه سررشته توجیهات و مقررات

صدر حساب این کتابچه‌ها با اصطلاح «سررشته» آغاز می‌گردد. در فرهنگ‌های لغت، سررشته به معنی دفتر حساب آمده است. در تنظیم این کتابچه‌ها پس از درج سررشته و ثبت تاریخ، در ادامه دو اصطلاح «توجیهات» و «مقررات» آورده می‌شد. توجیهات در واقع دربردارنده تمام هزینه‌های صورت گرفته در یک حوزه است که بر اساس آن برات صادر شده است. در منابع راجع به توجیهات چنین آمده است: «[...] و طریقه این دفتر چنان باشد که در دیوان اعلی هر قضیه که واقع شود مانند مرسومات و عمارات و مصالح بیوت [...] و هر خرجی که به دیوان متعلق است البته اصل وجه محتاج است به توجیهی و آن توجیه آن باشد که از جایی اصل وجه را وزیر معین کردند و نویسند به اشارت وزیر تعیین وجه را بنویسد» (Mazandarani, 1943.p.111).

پس از ثبت «توجیهات و مقررات» در سر برگه، اصطلاح «توجیهات» به‌تنهایی و به‌صورت مستقل آورده می‌شود سپس نام گروه دریافت‌کننده وجوه نقدی و جنسی آورده می‌شد و در ادامه نوع هزینه تحت عنوان یکی از صیغه‌های برات‌نویسی از قبیل: ابتیاع، اخراجات، اجرت، انعام،

و جوهی که بر اساس فرامین و احکام صادره از بابت مواجب، سیورسات و انعام در وجه افراد مختلف برات صادر می‌شد در جزو مقررات قرار می‌گرفتند و رونوشت آن در لابه‌لای این کتابچه‌ها به‌عنوان مستندات خرج، در کنار توجیهات آورده می‌شد (Sakmaq, 92629: 1). در تعریف اصطلاح «مقررات» چنین آمده است که: آنچه موافق احکام و فرامین مقرر شود از بابت «مقرری» یا «مستمری» یا «انعام» یا «اخراجات» در جزو «مقررات» ثبت نماید (Frogistan, 1998:263). دفتر مقررات دفتری است که در آن ثبت مضامین احکام و برآورد و عملکرد و ممیزی و غیره در آن مرقوم است (Shibani, Kashani, 2016:36) (تصویر ۴).

تحت آن نویسند که حواله‌داران و مبلغ را در بارز آن مرقوم دارند (Shibani Kashani, 2016:35). در صفحات بعد مشخصات برات‌ها اعم از نام دریافت‌کنندگان، میزان و مقدار وجوه و تاریخ صدور آن‌ها درج می‌گردد. نحوه تنظیم برات‌ها در این کتابچه‌ها به دو صورت بود در برخی از برات‌ها، مبلغ کل پرداختی به یک فوج آورده می‌شد و به جزئیات آن اشاره‌ای نمی‌شد ولی در برخی دیگر ضمن ثبت مبلغ کل وجوه نقدی و جنسی، تعداد صاحب‌منصبان هر فوج نیز آورده می‌شد و در کنار آن مبالغ تعلق‌گرفته به هر یک از آن‌ها نیز ثبت می‌گردید و مابقی نظامیان که سرباز بودند فقط به تعداد کل آن‌ها و میزان وجه تعلق‌گرفته به هر یک از آن‌ها، اشاره می‌شد. سپس در انتهای سند با ترسیم اصطلاح «وجهه» نام شخصی که پرداخت وجه برات به آن حواله شده، ثبت می‌گردید (Sakmaq, 109854: 6).

تصویر ۴: کتابچه سررشته توجیهات و مقررات (Sakmaq, 109854: 6)

صدر، سال اسناد، نام ولایت، تعداد صفحات و نام ابواب جمع‌دهار هر ولایت نوشته می‌شد. سپس اصطلاح «مفرده» در ردیف بعد از آن قرار می‌گرفت که در

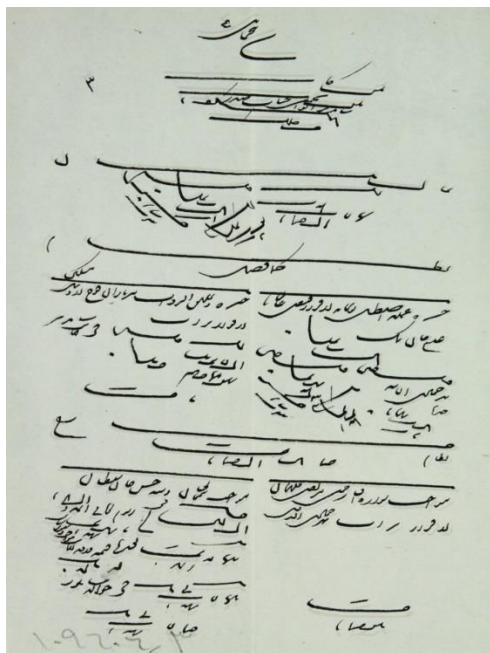
کتابچه‌های صورت‌حساب ولایات روش تنظیم این کتابچه‌ها با اندکی تفاوت، مانند دیگر کتابچه‌های دیوانی بود به این صورت که ابتدا به ترتیب در

زیرمجموعه آن مبالغ کل درآمدهای دیوانی هر ولایت و سپس ذکر جزئیات و محل‌های وصول آن آورده می‌شد. در ادامه، اصطلاح «من‌ذالک» قرار می‌گرفت در این قسمت هم به‌مانند قسمت مفرده، مبلغ کل خرج هر ولایت به‌صورت نقدی و جنسی آورده می‌شد که این مبلغ به دو بخش کلی مصارف دیوانی و مخارج ولایتی تقسیم می‌گردید. در بخش مصارف دیوانی ابتدا مرتبه شاهزادگان قرار داشت و در ردیف‌های بعد به ترتیب، مراتب خوانین، ارباب قلم، رسته نظام و رسته خارج از نظام قرار می‌گرفتند که به هر یک از آنها مواجب، سیورسات و انعام پرداخت می‌شد. به این صورت که ابتدا مبلغ کل نقدی و جنسی تعلق‌گرفته به هر یک از مراتب، در زیر آن نوشته و سپس بین دریافت‌کنندگان چه فرد و چه فوج‌ها تقسیم می‌شد به این صورت که میزان وجوه هر فرد یا فوج مشخص می‌شد. در رسته‌های نظام و خارج نظام علاوه بر پرداخت موارد فوق، به هزینه‌های دیگر از قبیل خرید، تعمیر تجهیزات نظامی، قیمت پوشاک، اسقاط چهارپایان و غیره در این کتابچه‌ها اشاره می‌شد. در قسمت فوج‌ها تعداد نفرات به همراه میزان وجوه دریافتی آنها نیز ذکر می‌شد.

(Sakmaq, 109603: 3).

در بخش مخارج ولایتی، هزینه‌های دیگر هر ولایت تحت عنوان یکی از صیغه‌های برات‌نویسی همچون اخراجات، مستمری، تخفیف، صرف و الباقی با ذکر موارد آن آورده می‌شد (Sakmaq, 109718: 22). پرداختن به جزئیات این بخش از کتابچه‌های صورت‌حساب ولایات، به جهت این‌که خارج از موضوع تحقیق ما است، از توضیح آن خودداری می‌شود. تفاوت این کتابچه با دیگر کتابچه‌های جمع و خرج در نوع اسنادهای مخارج است. اسناد این کتابچه‌ها بر اساس برات‌های صادرشده از دیوان است درحالی‌که کتابچه‌های جمع و خرج بر پایه قبوض صادرشده قبل از صدور برات است (Sakmaq, 109606: 5).

تفاوت دیگر کتابچه‌های جمع و خرج به این شکل است که صیغه‌های برات‌نویسی به‌صورت مُد کشیده، مجزا و مستقل آورده می‌شد و جزئیات آن در ادامه ذکر می‌شد (Sakmaq, 109606: 3). در صورتی‌که در کتابچه‌های صورت‌حساب فقط بخش مخارج ولایتی آن شامل این قاعده بود ولی صیغه‌های برات‌نویسی در بخش مصارف دیوانی جداگانه دسته‌بندی نشده و فقط در زیرمجموعه مخارج هر فوج آورده شده است (Sakmaq, 109713: 7). (تصویر ۵).

تصویر ۵: کتابچه صورت حساب ولایات (Sakmaq, 109606: 3)

کتابچه نفرات

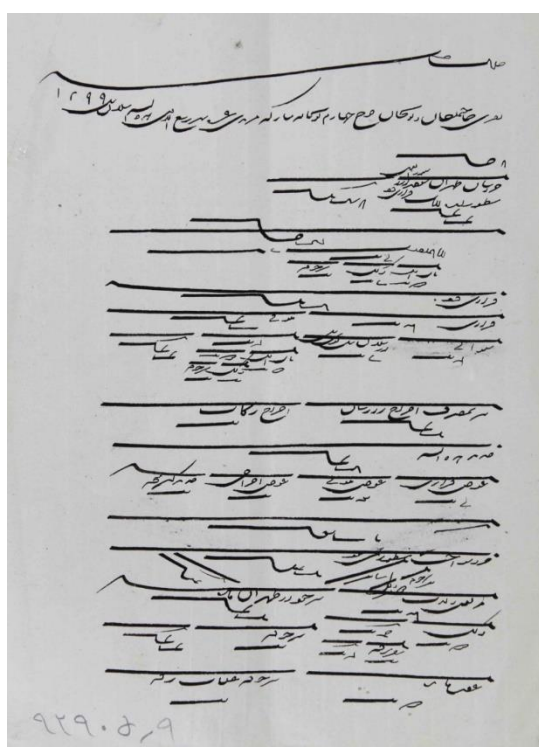
کتابچه صورت نفرات همان‌طور که از نامش پیداست دربردارنده صورت اسامی نفرات نیروها در فوج‌های پیاده و سواره‌نظام است که در مواقع سان فوج‌ها تهیه می‌شد و در آن آمار حاضرین و غایبین و علت آن ثبت می‌گردید. سربرگ این کتابچه‌ها اغلب با عناوین «اسامی نفری»، «روزنامه‌چه نفری» (Sakmaq, 109565: 4) و یا «خلاصه نفری» شروع می‌گردد که به صورت مد کشیده ترسیم می‌شد (Sakmaq, 92905: 9). در قوانین السیاق راجع به روزنامه‌چه و نحوه تنظیم آن چنین آمده است: «و آن مقدم بر سایر دفاتر است آن‌که روزنامه‌چه به صیغه مقرر در سر فرد اول کتابت کرده در زیر آن در خط وسط فرد متصل به خط روزنامه‌چه نویسند که سنه فلان و بعد از عرض سه انگشت از سر فرد پائین تر در بدن نویسند که شهر فلان و در زیر شهر فلان بلافاصله بیدنی نگارند یوم فلان و هر چه در آن روز از صاحب‌کار صدور یابد [...] بدون ملاحظه تقدم و تأخر و مکرر صنیع در تحت یوم فلان نگارند» (Shibani, Kashani, 2016: 41)

پس از درج عنوان، نام فوج پیاده‌نظام و یا دسته سواره‌نظام به همراه نام فرمانده و تاریخ سند نوشته می‌شد. نحوه تنظیم کتابچه دسته‌های سواره‌نظام با پیاده‌نظام کمی متفاوت بود. در سواره‌نظام چون بیشتر این دسته‌ها از نیروهای طوایف می‌باشند، نام آن‌ها برگرفته از طایفه آن‌ها است. در ردیف بعد تعداد نفرات حاضر و غایب آورده می‌شد. سپس نام یک‌به‌یک نیروها در کتابچه نوشته می‌شد که در رأس آن‌ها فرمانده قرار داشت. در پائین نام هر یک از نفرات محل اقامت و نوع نژاد اسب آنان آورده می‌شد و در زیر نام افراد غایب، علت غیب آن‌ها ذکر می‌شد. علت این غیبت‌ها می‌توانست یکی از علل فوت، فرار، مأوریت و عقب ماندن در هنگام اردوکنی باشد. در برخی از کتابچه‌ها حتی به مدال‌ها و نشان‌های دریافتی نیروهای نظامی و نوع آن اشاره می‌شد. در پایان فرمانده ارشد دسته سواره‌نظام مهر خود را به نشانه تأیید گزارش در قسمت پائین سمت چپ اوراق سجع می‌نمود (Sakmaq, 92559: 1).

در فوج‌های پیاده‌نظام نوع تنظیم کتابچه نفرات بر اساس ساختار و تشکیلات داخلی هر فوج بود به‌نحوی که در سربرگ‌ها پس از درج نام فوج و تعداد کل نفرات حاضر و

غایب، نام فرمانده هان ارشد تحت عنوان ارباب مناصب و تعداد آن‌ها آورده می‌شد (Sakmaq, 109565:1) و ادامه کتابچه بر اساس ترتیب دسته‌های تشکیل‌دهنده هر فوج تنظیم می‌شد. به این صورت که در ردیف‌های آغازین، دسته‌های موزیکانچی و بهادران و سپس دسته‌های اول تا ششم قرار داشتند. دسته بهادران متشکل از افراد زبده و ماهر هر فوج بود. (Modarresi, Yahya, Samei, Hossein, & Safavi Mobarhan, 2001:87)

نهایتاً، رسته آخر مخابرات نام داشت که وظیفه شناسایی و جلوگیری از حملات غافلگیرانه دشمن را عهده‌دار بود (Modarresi et al, 2001: 7). در هر دسته تعداد کل نفرات صاحب‌منصب و سربازان حاضر و همچنین تعداد نفرات غایب با ذکر علت غیب آورده می‌شد و در پایان فرمانده ارشد هر دسته پائین برگه را به نشان تأیید، مهر می‌نمود (تصویر ۶).

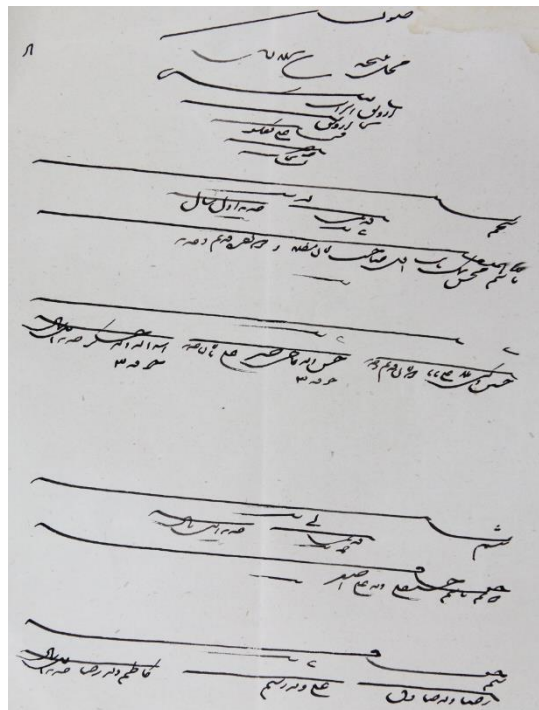
تصویر ۶: کتابچه خلاصه نفرات (Sakmaq, 92905: 9)

کتابچه بنیچه‌بندی
در تعریف بنیچه، برخی آن را مشتق از کلمه «بنه»، به معنی «جفت» می‌دانند. بنه واحد تقسیم مالیات در روستاها بود و در اصطلاح کشاورزان به مقدار زمینی اطلاق می‌شد که با یک جفت گاو می‌توانستند آن را شخم بزنند (Qaim, Maghami, 1967:69) و برخی دیگر نیز آن را مشتق از «بن» به معنای ریشه دانسته‌اند. در نظام بنیچه هر روستا متعهد بود عده معینی از جوانان محلی را برای خدمت

سربازی تحویل حکومت دهد. در این روش با مأخذ قرار دادن بنیچه مالیاتی هر واحد جغرافیایی، سهمیه سربازان آنجا را تعیین می‌کردند. مقدار زمین زیرکشت، مقدار آب موجود، جمعیت، یا شمار دام متعلق به ایل می‌توانست مبنا قرار گیرد (Mustofi, 1966:101). روش تنظیم کتابچه‌های بنیچه سرباز به این شکل بود که ابتدا عبارت «صورت» در صدر برگه ترسیم می‌گردید و سپس اصطلاح «بنیچه»، نام فوج، تاریخ و تعداد صفحات کتابچه نوشته

از تکمیل اطلاعات بنیچه روستا، نوبت به روستای دیگر می‌رسد که اطلاعات مربوط به بنیچه آن به همین شیوه ثبت می‌گردد (Sakmaq, 92573: 1). دسته دیگر از این کتابچه‌ها به گونه دیگر تنظیم می‌شد به این صورت که پس از درج نام روستا، تعداد و نام نفرات به همراه نشان و میزان مواجب آن‌ها آورده می‌شد. در این شیوه برخلاف شیوه اول که بر اساس نظم داخلی و تشکیلاتی فوج‌ها تهیه می‌شد، زیر نام هر فرد نام دسته و جوقه محل خدمت آن‌ها آورده می‌شد (Sakmaq, 92555: 1) (تصویر ۷).

می‌شد و در ردیف پائین آن نام محال جغرافیایی و روستاهایی که سرباز در اختیار گذاشته‌اند، آورده می‌شد. در صفحه اختصاص داده‌شده به هر روستا، ابتدا آمار کل نفرات بومی آن روستا که در فوج حضور داشتند ثبت می‌گردید سپس به ترتیب ساختار تشکیلات داخلی هر فوج، نام دسته‌ها و جوقه‌های زیرمجموعه به صورت مستقل به همراه آمار تعداد نفرات و نام و مشخصات کامل هر فرد درج می‌گردید. در این قسمت نام نفرات فراری، متوفی و اخراجی نیز ذکر می‌شد. در کنار نام افراد، نشان‌ها و مدال‌های دریافتی آنان و نوع آن نیز نوشته می‌شد. پس

تصویر ۷: کتابچه صورت بنیچه‌بندی (Sakmaq, 92573: 1)

دست آمد. به‌طورکلی، در رابطه با این کتابچه‌ها بایست افزود که نوع نگارش و دقت در ثبت جزئیات محاسبات، نشان‌دهنده استفاده از محرران و مستوفیان و دیوانیان ماهر در این عرصه بوده است. با بررسی نوع محاسبات و شیوه چیدمان آن‌ها می‌توان اطلاعات جامعی در رابطه با نظام تشکیلات دیوانی و مالی ایران را در عصر قاجاریه به دست آورد و نیز با نحوه کار دیوانیان و نحوه درج جمع و خرج‌ها، ترتیب چینش اوراق، نوع خط و دسته‌بندی

نتیجه‌گیری

در این پژوهش علاوه بر بررسی محتوای اطلاعاتی کتابچه‌ها که نمونه موردی آن ایالت خراسان بود و به معرفی فوج‌های پیاده‌نظام و سواره‌نظام آن در ۹۲۱۲-۶۸۱۲ ق پرداخته شد، سعی گردید تا به‌صورت مفصل به بررسی ساختار سندشناسی انواع کتابچه‌های نظامی و نیز شناسایی و معرفی آن‌ها پرداخته شود که در نهایت، هفت نوع از آن‌ها شناسایی و نحوه تنظیم و سبک و اسلوب نگارش آن نیز به

موضوعات آشنا شد. بررسی محتوای این کتابچه‌ها در شناخت شاهزادگان مستقر در ولایات، خوانین قاجار، صاحب‌منصبان و رجال سیاسی و نظامی، ارباب قلم و مستوفیان ولایات در مناطق، قراء و قصبات متعدد و محلات زیرمجموعه هر بخش منبعی منحصر به فرد است. این کتابچه‌ها می‌توانند در نگارش تاریخ‌های محلی و مستندنگاری مشاهیر هر حوزه جغرافیایی، نقش به‌سزایی داشته باشند. علاوه بر اسامی رجال و نام‌های ایلات و طوایف و میزان نفوذ و حضور هرکدام در امور نظامی، این کتابچه اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت نظامی دوره قاجاریه پیرامون نقاط ضعف و قدرت ارتش، میزان حقوق و مواجب پرداختی به قشون، محل‌های تأمین هزینه‌ها، ترکیب و ساختار نیروهای نظامی، پراکندگی جغرافیایی نیروها، شناسایی مناطق ناامن، سلسله‌مراتب نظامی، نوع سلاح و تجهیزات، نوع لباس فرم، نقش طوایف در کارایی و عملکرد ارتش، نحوه به خدمت گرفتن سربازان، نقش خوانین و شاهزادگان قاجار در ساختار تشکیلات نظامی و نحوه تنظیم اسناد دارند. اشاره به نام و اسامی شهرها، ده،

قریه، قصبه محلات و اماکن جغرافیایی از نکات مهم کتابچه‌ها است که برخی از این اماکن در دل شهرهای بزرگ محو گردیده و اکنون نامی از آن‌ها به خاطر نمانده است. اطلاعات این قسمت از کتابچه‌ها می‌تواند در مستندسازی اماکن جغرافیایی قدیمی و تاریخی، کمک شایانی به جغرافی‌دانان، مورخان و پژوهشگران علاقه‌مند به موضوعات اجتماعی داشته باشد. آشنایی با این کتابچه‌ها و شیوه تنظیم و نگارش آن‌ها، می‌تواند دستورالعملی برای مراکز اسنادی، در شناسایی و به‌نظم درآوردن اوراق مجموعه‌های سندی پراکنده باشد و باعث چیدمان صحیح آن‌ها بر روی یکدیگر می‌شود. نتایج و خروجی این پژوهش به جهت طرح مباحث جدید که برگرفته از اسناد است، می‌تواند نقطه شروع مناسبی برای مطالعات و طرح‌های پژوهشی اسنادی در ارتباط با شناخت هرچه بیشتر اوضاع نظامی ایران در دوره قاجار باشد و همچنین باعث علاقه روزافزون سندپژوهان به تعقیب این‌گونه مباحث می‌شود.

جدول ۱: تعداد نیروهای سواره و پیاده نظام خراسان (۱۲۹۲-۱۲۶۸ق)

ردیف	سواره نظام	تعداد نفرات	ردیف	سواره نظام	تعداد نفرات
۱	سواره بجنوردی، شادلو و کوکلان	۸۰۰	۲	سواره اسفراین	۲۲۸
۲	سواره قوچانی و زعفرانلو	۶۵۰	۴	سوار پشتکوه تبادکان	۴۰
۵	سواره درجزی	۲۰۰	۶	سواره کنه بیستی	۱۰
۷	سواره کلاتی	۳۰۰	۸	سواره جمشیدی	۱۱۴
۹	سواره قاپنی	۳۰۰	۱۰	سواره جوین و سبزواری	۱۷۰
۱۱	سواره سیستانی	۴۲۰	۱۲	سواره نیشابوری	۱۱۱
۱۳	سواره طبسی	۱۰۰	۱۴	سواره قرایی	۳۰۰
۱۵	سواره باخرزی	۱۰۰	۱۶	سواره عمارلو	۴۰
۱۷	سواره ثموری	۱۷	۱۸	قراسوران راه مشهد- نیشابور	۹۰
۱۹	سواره خوافی	۲۰۰	۲۰	سواره ماروشک جولایی	۴۵
۲۱	سواره کزالی	۱۵	۲۲	سواره مستحفظ پست قوچان	۱۰
۲۲	سواره جامی	۲۱۴	۲۴	سواره مستحفظ سیم تلگراف سرخس	۵
۲۵	سواره خیوفی	۸۲	۲۶	دسته طالشی	۵

۲۷	سواره هزاره (سه دسته)	۵۲۸	۲۸	قراسوران سرخس	۱۳
۲۹	سواره تیموری (سه دسته)	۱۰۸	۳۰	سواره قزاق خراسان	۱۰۰
۳۱	سواره مزدورانی	۱۰۰	۳۲	نظمیه مشهد	۱۳۵
۳۳	سواره مروی (چهار دسته)	۷۴	۳۴	سواره قوچانی	۱۰۰
۳۵	سواره اردلان	۵۰	۳۶	سواره چنارانی	۵۰
۳۷	دسته حمزه کانلو	۲۰	۳۸	سواره کیوانلو رادکان	۴۰
۳۹	سواره سالارآباد	۵	۴۰	سواره عرب دزداب	۲۰
۴۱	سواره مهاجر هراتی	۲۵۰	۴۲	سواره افغانی	۲۰
۴۲	سواره تربتی	۱۰۰	۴۴	سواره رادکانی	۲۰
۴۵	سواره بام	۶۰	۴۶	سواره عرب سرخس	۳۰
۴۷	سواره افشار	۵۱	۴۸	سواره درزابی	۵۰
۴۹	سواره اره و سلیمانی	۲۰	۵۰	سواره میامی	۲۵
۵۱	سواره غیاث آباد	۲۰	۵۲	سواره ده سرخی	۱۰
۵۳	سواره جاجرمی	۱۰۲	۵۴	سواره سرخسی	۴۴
۵۵	سواره جیم آباد	۵	۵۶	سواره سنگ بست	۱۰۰
۵۷	سواره قلعه جات جام و باخرز	۱۰۰	۵۸	سواره خورده اویماق	۱۱۰
۵۹	جمازه (شتر) سوار	۳۰۲	۶۰	سواره صفی آباد	۵۰
۶۱	سواره کاریز بوداق	۲۵	۶۲	سواره بادلو	۲۰
۶۳	سوار کوهستانی	۲۴	۶۴	سوار سیستانی	۵۰
۶۵	سواره چاهک	۲۰			

ردیف	پیاده نظام	تعداد نفرات	ردیف	پیاده نظام	تعداد نفرات
۱	فوج قرایی	۱۰۰۰	۲	فوج قدیم قاین	۷۸۲
۳	فوج ترشیزی	۸۰۰	۴	فوج جدید قاین	۸۰۰
۵	دسته قوچانی	۳۰۰	۶	دسته طبسی	۴۰۰
۷	دسته قاینی و خوسفی	۶۰۰	۸	دسته مزینانی	۱۵۰
۹	دسته پیاده بازه غور	۶	۱۰	دسته بلوکات کوهپایه	۲۵۰
۱۱	دسته پیاده پشتکوه	۶۵	۱۲	دسته سبزواری	۲۲۰
۱۳	دسته خوافی	۲۰۰	۱۴	شمخالچیان مشهدی	۲۵۱
۱۵	دسته سرولاتی	۶۱	۱۶	دسته تبادکانی	۱۸
۱۷	دسته بازه عور	۱۰	۱۸	شمخالچیان جزایری	۲۰
۱۹	شمخالچیان نیشابوری	۵۰	۲۰	شمخالچیان بلوک شاندریز	۳۰
۲۱	شمخالچیان کلالی	۱۰۰	۲۲	شمخالچیان قرایی	۱۰۰
۲۳	شمخالچیان هراتی	-	۲۴	شمخالچیان بلوک اردمه	۴۶
۲۵	شمخالچیان کوهپایه	۵۰			

Modarresi, Y; Samei, H; Safavi Mobarhan, Z. (2001) *Dictionary of terms of the Qajar Qashon and Nazmiyah periods*. Tehran: Cultural Research Office.

Moin, M. (1978) *Persian culture*. Tehran: Sepehr Printing House.

Moser, H. (1977) *Turkestan and Iran travelogue* (Ali translator, translator). With the efforts of Mohammad Golban. Tehran: Sahar.

Mossadegh, M. (1986) *Memoirs and writings of Dr. Mohammad Mossadegh. Through the efforts of Iraj Afshar*. Tehran: Scientific.

Mostofi, A.(1966) *My biography or the social and administrative history of the Qajar period*. Tehran: Zovar.

Qaim Maqami, J .(1967).*The history of enlistment in Iran*. Journal of historical research.2(2), 64-92.(In Persian) . <https://ensani.ir/fa/article/5226/>

Qaim Maqami, J. (1971) *An introduction to the recognition of historical documents*. Tehran: Association of National Artifacts.

Qajar, M.(1984) *Travelogue of Farengistan, the first trip*, (Vol. 1). Tehran: Sharq.

Qajar, N.(1990) *Diary of Naser al-Din Shah in his third trip to Ferangistan*. With the efforts of Mohammad Ismail Rizvani and Fateme Ghaziha. Tehran: National Records Organization of Iran, Office of Research and Research, Rasa.

Safinejad, J.(1999) *An effort in teaching context*.Tehran: Organization of Documents and National Library.

Shahshahani, A. W (1856) *Bahr al-Jawahar fi Alam al-Dafatr*. (Lithograph) out of place.No publisher

Shibani Kashani, M. K; Mohaghegh, M; Niknejad, A.R (2016). *Al-Siyah rules*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. Tehran: (Lithograph)Mirza Ali

References

Bamdad, M (2008) *Biography of Iranian men*. (Vol. 5). Tehran: Zovar.

Bastani Parisi, M. E (1990) *Kerman Safaviyeh Tazkira*. Tehran: Science publication

Booklet for the obligatory payment of Ilat Qaracha Daghi army. Library of the Islamic Council, 9330.

Dabir Qajar Tafarshi, H (1908) *Summary of Al-Siyah*. Tehran: Hassan Debir Qajar Tafarshi.

Farahani, S (1978).Accounting rules. *Iranian culture of Zamin*. (23), 178-149. (In Persian.)<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/939116>.

Forough Esfahani, M. M. (1999) *Foroughistan*. Through the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Written Heritage.

Khosrobigi, H (2005). Army ministry during the Qajar period. *Picknor Quarterly*, 3 (12), 99-94. (In Persian) . <https://www.sid.ir/paper/128675/fa>

Mandatory instructions and manuals for the army of Iran. Astan Quds Razavi Library, 16522.

Mantegh al-Mulk Tafarshi, H.(1904) *Jawaharlal Assembly*.Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.

Matofi, A. (2011) *Four thousand years history of the Iranian army*. Tehran: Iman.

Mayel Heravi, N. (1993) *Book arrangement in Islamic civilization*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.

mayel Hervey, N. (2001) *History of copying and critical correction of manuscripts*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Mazandarani, A. (1952). *Falkiyyah treatise on the science of context* Weisbaden: Frans Ashtanier.

Asghar and Mirza Abdul Rahim Printing House.

The mandatory booklet of Makoui Fuj. Islamic Council Library, 76497.

Varharam, G. R. (2006) *Iran's political system and social organizations in the Qajar era.* Tehran: Moin.

Yazdan Parast Larijani, M. H. (2006) *Iran letter.* (Vol. 1). Tehran: Information.

Sakmaq (Organization of libraries, museums and documents center of Astan Quds Razavi)

92236, 92555, 92559, 92573, 92579, 92629, 92841, 92851, 92863, 92905, 92934, 93015, 109565, 109603, 109606, 109627, 109639, 109579, 109672, 109713, 109718, 109854, 109922, 122155, 122281.

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 24 Feb 2022

Accepted 17 Jun 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Consequences of the arrival of new industries in Mashhad in the first Pahlavi period (Case study: Abkooch sugar factory)

Peyman Abolbashari (a)*

a) Assistant Professor, Department of History, Neyshabur University, Iran

Keywords

road construction,
Abkooch sugar factory,
water shortage, Mashhad

Citation

Abolbashari, Peyman. (2024). Consequences of the entry of modern industries into Mashhad during the first Pahlavi era (Case study: Abkooch sugar factory). *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 125-142.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

In the early 20th century, Iran entered a period of development in all areas, especially in the economy. The rapid establishment of factories led to significant changes in urban spaces and had many consequences. One of the industries that received attention and was a symbol of progress for the Pahlavi government (1921-1941) was the sugar industry, which broke free from Russia's monopoly through relentless efforts. Among them, the Abkooch Sugar Factory, as the largest industrial unit, was established in Mashhad and had a significant impact on its surrounding geography. The aim of this research is not to examine the economic history of the Abkooch Sugar Factory. This article, using documentary and library sources and historical research methods, seeks to highlight the role of this factory in the development in the first 20 years of its establishment in the city of Mashhad, and to assess the primary and secondary outcomes of founding this industrial unit. In the first step, the Abkooch Sugar Factory, by producing maximum sugar and its by-products, heavily restricted sugar imports into the country, ensured production growth and independence, facilitated road construction, and created urban security. On the other hand, in the long run, it exacerbated the issue of water scarcity in the Khorasan region, ultimately leading the mentioned industrial unit to further pollute the environment.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.342293.1050>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/https://jgk.imamreza.ac.ir/article_204543.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (p.abolbashari@neyshabur.ac.ir)

Introduction

During the Qajar era, Iran faced significant challenges in both domestic and foreign politics, including the failure to establish sugar factories. The lack of progress led to a drastic response during the reign of Reza Shah, the founder of the Pahlavi government.

The new government prioritized addressing past shortcomings, with the reopening and establishment of sugar factories symbolizing independence and self-sufficiency for Iranians. The first Pahlavi government mandated the completion of previously abandoned projects, setting Iran on a path of economic development with the assistance of various companies and governments. Unfortunately, Persian literature has largely overlooked the history of sugar factory emergence, failing to capture the full scope of its impacts.

Materials / Methods

This article examines the establishment, operations, and repercussions of the Abkooch sugar factory in the early 20th century, utilizing documents from the Astan qods Razavi Archive Center. The author aims to highlight the profound economic and social effects of the Abkooch sugar factory on Mashhad during its early years, drawing from the archival materials.

Discussion and Findings

The establishment of the Abkooch sugar factory initially led to improved infrastructure in Mashhad, as roads and bridges were upgraded to facilitate the transport of beets and coal for the factory. Utilization of resources from Khorasan state provided a modest increase in employment opportunities, with coal from the Gol Torbet Jam spring mine allocated for the factory's

needs. The surge in sugar production at Abkooch set a precedent for other factories in Iran, generating revenue from by-products. However, the factory's prosperity also attracted criminal elements, resulting in security concerns along the transportation routes, as evidenced in the historical records.

Conclusions

The establishment of the Kandaabkoh sugar factory had long-term consequences, with the most significant negative impact being the pollution of the environment and the onset of water stress in the area, which persists to this day. The contamination of the Kashf River by factory sewage and the drilling of numerous deep wells exacerbated the issue. Ultimately, the production of beetroot in Khorasan province transformed the water shortage problem into a crisis. The founders of the Abkooch factory, despite their good intentions, failed to address these challenges due to a lack of long-term vision and comprehensive planning that considered Iran's bio-ecological issues.

Acknowledgment

As this article was an abstract of a project on the history of the Abkooch sugar factory in Mashhad, I would like to express my gratitude to my former colleagues at the Astan qods Razavi Records and Press Department for their full cooperation. I want to thank Mr. Mohammadhadi Zahedi, the Director of the Document and Press Center, for granting me access to the necessary documents. Special thanks to Mrs. Elaha Mehboob for her contributions and to my dear friend Mr. Sadegh Tajveidi for creating a conducive research environment.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

پیامدهای ورود صنایع نوین به مشهد در دوره پهلوی اول (مطالعه موردی: کارخانه قند آبکوه)

پیمان ابوالبشری (الف)*

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه نیشابور، ایران

چکیده

آغاز سده بیستم میلادی برای کشور ایران، عصر توسعه در تمام زمینه‌ها به‌خصوص اقتصاد بود. تأسیس کارخانه‌ها با سرعتی مثال‌زدنی منجر به تغییر فضای شهری شد و پیامدهای بسیاری به بار آورد. یکی از صنایع موردتوجه و نماد پیشرفت برای حکومت پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ش)، صنعت قند و شکر بود که با تلاش‌های بی‌وقفه از انحصار روسیه خارج شد. در این میان، کارخانه قند آبکوه، به‌عنوان بزرگ‌ترین واحد صنعتی، در مشهد تأسیس شد و تأثیر بسیاری بر جغرافیای پیرامونش نهاد. هدف این پژوهش، بررسی تاریخچه اقتصادی کارخانه قند آبکوه نیست. این مقاله با استفاده از منابع سندی و کتابخانه‌ای و روش تحقیق تاریخی تلاش دارد تا جایگاه این کارخانه را در امر توسعه در ۲۰ سال نخست تأسیس در شهر مشهد نشان دهد و نتایج اولیه و ثانویه تأسیس این واحد صنعتی را برشمارد. در گام نخست، کارخانه قند آبکوه با تولید حداکثری قند و شکر و محصولات جانبی، واردات قند به کشور را به‌شدت محدود و رونق تولید و استقلال را تضمین کرد و باعث گسترش راه‌سازی و ایجاد امنیت شهری شد و از سوی دیگر در بلندمدت مسئله کم‌آبی منطقه خراسان را تشدید نمود و سرانجام، واحد صنعتی مذکور به آلودگی هرچه بیشتر محیط‌زیست، دامن زد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۴۲-۱۲۵

واژگان کلیدی:

راه‌سازی، کارخانه قند آبکوه، کم‌آبی، مشهد

استناد به مقاله:

ابوالبشری، پیمان. (۱۴۰۳). پیامدهای ورود صنایع نوین به مشهد در دوره پهلوی اول (مطالعه موردی: کارخانه قند آبکوه). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۱۴۲-۱۲۵.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.342293.1050>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/https://jgk.imamreza.ac.ir/article_204543.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

ایران در سده نوزدهم میلادی، قرن تلاش‌ها و ناکامی‌های مداوم هم‌زمان در عرصه پیشرفت‌های اقتصادی بود. تبدیل ایران به الگوی دولت حائل در معادلات جهانی، امکان هرگونه موفقیت را در عصر قاجار سلب و میراث صنعتی کشور را تا حد فوق‌العاده‌ای تقلیل داد و محدود کرد. نتیجه چنین وضعی، عدم تحول در بافت شهری بود که در عکس‌ها و فیلم‌های باقیمانده از این عصر تاریخی، قابل‌مشاهده است. گسست تاریخی ایجاد شده در عصر پهلوی اول، امکان تأسیس نهادها و کارخانه‌های بسیاری را در کشور فراهم کرد، اگرچه به آمایش سرزمینی و نیازهای جامعه کاملاً بی‌توجهی شد. به‌عبارت‌دیگر، رضاشاه بدون توجه به اولویت‌بندی اینکه چه صنایعی برای جغرافیای ایران مناسب است، صرفاً اراده تمام پروژه‌های شکست‌خورده قاجار را در سر داشت و بی‌توجه به مؤلفه‌های آب، زمین، نیروی کار، عدم جاده‌های مناسب، دستور تأسیس کارخانه‌ها در سراسر کشور را صادر کرد و در مسیر پیشرفت اقتصادی فارغ از برنامه‌های بلندمدت، سایر عوامل تولید را نادیده گرفت و به دنبال نتایج زودبازده، برنامه‌هایش را پیش برد. یکی از نمونه‌های برجسته در این زمینه، تأسیس نخستین کارخانه قند کهریزک در ۱۳۱۰ ق بود که از سوی مستشاران بلژیکی تأسیس شد و چهار سال دوام آورد، اما با دسیسه‌های روسیه به‌عنوان مهم‌ترین واردکننده قند به ایران به تعطیلی انجامید. نورایی با تیزبینی روند تأسیس تا ورشکستگی کارخانه کهریزک را توضیح می‌دهد و عوامل بازدارنده کارخانه مذکور را در راستای توسعه، برمی‌شمرد (Nouraei, 2007). این کارخانه بعد از ۳۶ سال تعطیلی در عصر پهلوی اول، مجدداً مرمت و بازگشایی شد (Shirazi, 1942) و در نهایت طولی نکشید که تأسیس کارخانه‌های قند ایران، الگویی برای کشور عراق در

۱۳۱۷ ش شد که کارخانه‌های خود را در این حوزه تأسیس کند (sākmāq, ۱۳۳۳: ۲۸۳).

پیشینه پژوهش

مقالات فارسی در حوزه تولید قند و شکر غالباً با این رویکرد منتشر شده و بر این نکته تمرکز دارند که چگونه می‌شود چغندر بیشتری از زمین با آزمایش‌های مختلف ژنتیکی، تولید کرد که به مصرف کارخانه‌های قند برسد (Fotouhi, 2017). برخی دیگر از مقالات با تکنیک‌های مصاحبه و تاریخ شفاهی به تأسیس و تعطیلی کارخانه‌های قند از زبان مؤسسان پرداخته و در قالب نتایج مثبت اشتغال‌زایی، زندگی صنفی را واکاوی کرده است. (باوجود مقالات اندک در زمینه تاریخ تولید و مصرف قند در ایران و تأثیر حضور کارخانه‌های قند در کشور که غالباً در مجلات کشاورزی منتشر شده، هنوز نتایج اقتصادی، زیست‌محیطی، اشتغال‌زایی و فرهنگی این مراکز به‌طور ملموس، بررسی نشده است.

روش پژوهش

در دهه ۱۳۹۰ ش با انتقال اسناد کارخانه قند آبکوه به مرکز آرشیو آستان قدس رضوی که حدود ۷۰۰ هزار برگ سند را در برمی‌گیرد، امکان پژوهش در این زمینه فراهم شد. اگرچه تمام اسناد مربوطه تا این تاریخ، شماره اموالی نداشته و صفحه‌شماری نشده‌اند، اما همان میزان که قابلیت ارجاع دارند، تصویر شفافی از عملکرد کارخانه از روزهای نخستین تأسیس تا دهه ۳۰ شمسی به دست می‌دهند. این پژوهش قصد دارد با تکیه بر اسناد مذکور، تأثیرات اقتصادی و اجتماعی حضور کارخانه قند آبکوه در مشهد را بررسی کند و نشان دهد تأسیس کارخانه چگونه فضای شهری و پیرامونی خود را متحول کرد و در درازمدت چه تأثیری بر ایالت خراسان نهاد. بنابراین، تلاش نگارنده اساساً تأکید بر منابع سندی کارخانه قند آبکوه است و با روش تحقیق تاریخی تأثیرات تأسیس کارخانه را پی گرفته و در بازه زمانی

سه دهه نخست تأسیس، اراده‌اش بر روشن‌سازی نتایج مثبت و منفی حضور این کارخانه در مشهد است.

تأسیس کارخانه قند آبکوه

در ۱۳۱۲ ش بین ایران و چکسلواکی با وساطت شرکت اشکودا جهت خرید شش کارخانه قندسازی و مونتاژ آن در ایران، قراردادی منعقد شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۳۱)؛

([۱۷۳۳۹۱: ۱۱۱](#)؛ [۱۷۳۳۹۹: ۲](#)) دولت پهلوی با پرداخت یک‌میلیون و هفتصد هزار دلار، ملزومات و دستگاه‌ها را خرید و آن‌ها را از طریق بندر هامبورگ، سوار کشتی کرد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۵۶). شرکت اشکودا که مقر اصلی‌اش در شهر پراگ بود مسئولیت راه‌اندازی کارخانه‌ها را بر عهده گرفت و تا ۱۳۱۷ ش خود را متعهد به اجرای

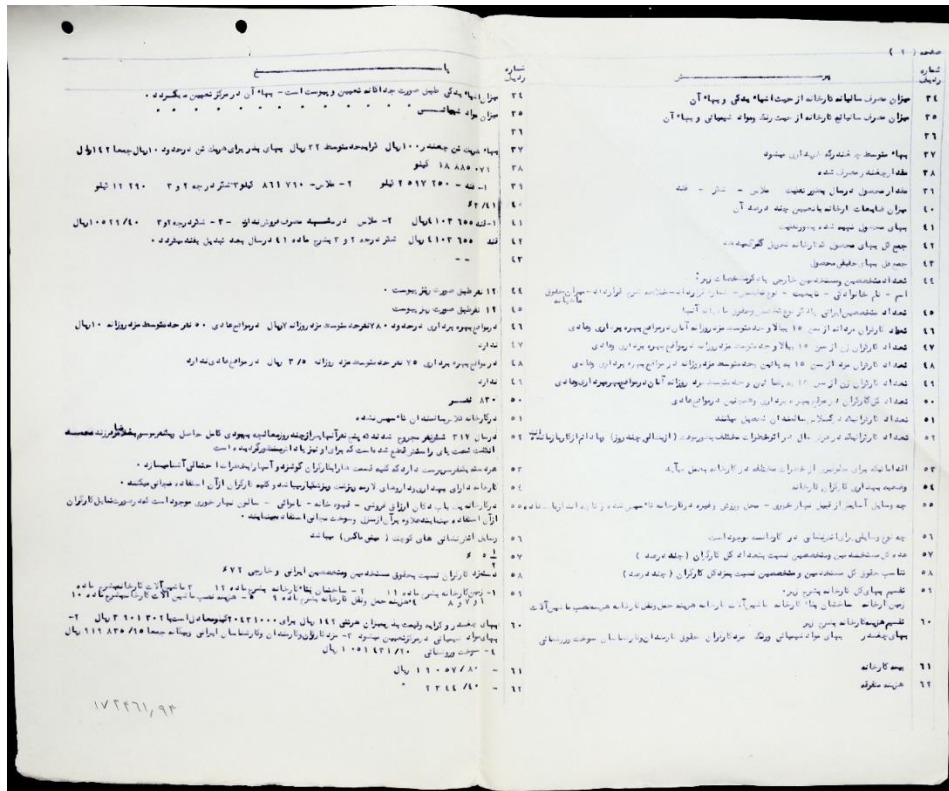
نصب، تعمیرات و رفع نواقص این پروژه کرد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۵۱، ۴۴). هماهنگی اداره کل صنعت و معادن با شرکت اشکودا در پرداخت‌های مالی، تأسیس کارخانه‌های قند در کشور را سرعت بخشید ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۲۵). ماشین‌آلات و ابزار مکانیکی از طریق شرکت مذکور وارد و نصب شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۱۲: ۵۲-۱؛ ۱۷۳۳۶۰۳: ۱، ۳۲۲). اساساً تمامی لوازم فنی کارخانه قند آبکوه، وارداتی بود ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۶۱۲: ۱-۳۰۵)، حتی نوشت‌افزار مورد استفاده کارخانه قند آبکوه مانند ماشین‌تحریر و کاغذ به ترتیب فرانسوی و آلمانی بودند ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۵۹۲: ۴۸). اشکودا همچنین متعهد شده بود عملیات ساختمانی کارخانه‌های قند را بر عهده گیرد.

سه دهه نخست تأسیس، اراده‌اش بر روشن‌سازی نتایج مثبت و منفی حضور این کارخانه در مشهد است.

تأسیس کارخانه قند آبکوه

در ۱۳۱۲ ش بین ایران و چکسلواکی با وساطت شرکت اشکودا جهت خرید شش کارخانه قندسازی و مونتاژ آن در ایران، قراردادی منعقد شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۳۱)؛

([۱۷۳۳۹۱: ۱۱۱](#)؛ [۱۷۳۳۹۹: ۲](#)) دولت پهلوی با پرداخت یک‌میلیون و هفتصد هزار دلار، ملزومات و دستگاه‌ها را خرید و آن‌ها را از طریق بندر هامبورگ، سوار کشتی کرد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۳۳: ۵۶). شرکت اشکودا که مقر اصلی‌اش در شهر پراگ بود مسئولیت راه‌اندازی کارخانه‌ها را بر عهده گرفت و تا ۱۳۱۷ ش خود را متعهد به اجرای

تصویر ۱: شناسنامه اولیه کارخانه قند آبکوه ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۶۱: ۹۳)

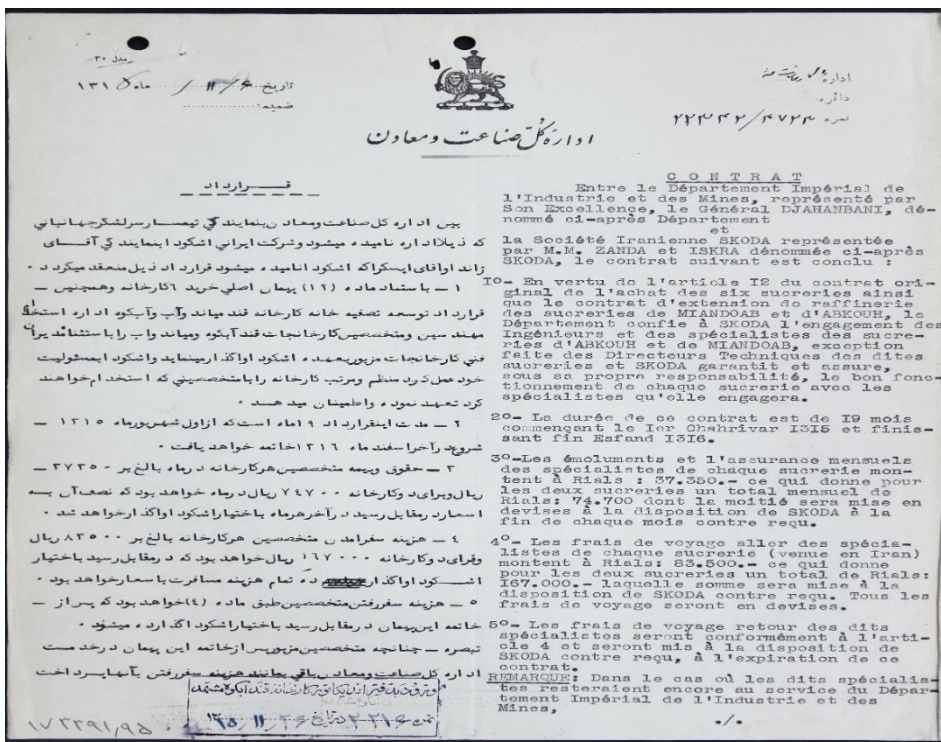
خرم در مشهد صورت گرفت ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۷۰: ۴)؛

([۱۷۳۳۸۰۲: ۲۱۷](#)) و جایگاه اشکودا با گذشت زمان گسترده‌تر شد و حتی مسئولیت آموزش کارگران حرفه‌ای و بومی و استخدام محصلان عالی هنرستان را به پیشنهاد رئیس‌کل صنعت و معادن، بر عهده گرفت ([sākmāq](#)،

کارخانه قند آبکوه نیز مانند کارخانه‌های قند و شکر دیگر تا ۱۳۱۵ ش بسیاری از انبارها و ساختمان‌هایش به این طریق بنا شد. تکمیل و نصب برق و روشنایی کارخانه و همچنین بخش‌های مختلف مانند نصب دیگ بخار و غیره با حضور شرکت اشکودا و هماهنگی بنگاه‌ها و گاراژهای مرندی و

نکته حائز اهمیت حضور نظامیان در رأس صنایع عصر پهلوی اول بود. تیمسار سرلشکر جهانبانی رئیس اداره کل صناعت و معادن مساعدت لازم را جهت نخستین بهره‌برداری سالانه کارخانه قند آبکوه انجام داد (sākmāq). (۱: ۱۷۳۳۹۷)

تاریخ اولیه و غیررسمی تأسیس کارخانه را در اسناد ۱۳۱۴ ش ذکر کرده‌اند، اما به‌طور رسمی در آبان ماه ۱۳۱۵ ش با حدود ۱۵۰ نفر از اعیان و اشراف و رؤسای دولتی و هیئت دولت و تجار درجه اول، افتتاح شد که به این مراسم دعوت شده بودند (sākmāq، ۱۷۳۴۴۹: ۲۲). (۲۲: ۱۷۳۴۴۹)

تصویر ۲: قرارداد اداره کل صناعت و معادن و شرکت اشکودا جهت خرید شش کارخانه قند در ۱۳۱۵ ش

با کارخانه قند آبکوه در زاویه شمال‌غربی مشهد و قوچان بود و دیوار محوطه آن مربع و عمود به جاده قوچان قرار داشت. مساحت زمین‌های اصلی کارخانه ۶۲/۴۹۶۶۲ مترمربع بود و مساحت زمین زیربنای فرعی از قبیل منزل و انبار و دفتر ۸۷/۱۴۳۳۳ مترمربع و مساحت محوطه کارخانه ۵۱/۲۵۹۷۰۲ مترمربع و جمع مساحت کل آن ۲۷۹۰۰۰۰ مترمربع را شامل می‌شد. هدف اصلی این بود که تولید قند و شکر را به حداکثر میزان خود برسانند به همین جهت در ۱۳۱۸ ش برنامه‌ای جهت توسعه مجدد کارخانه طرح شد. افزون بر کمک‌های تخصصی شرکت اشکودا در خرید وسایل و ابزارآلات، کارخانه‌های دیگر شهر مشهد در تعامل

با کارخانه قند آبکوه بودند و برخی از امور ساده‌تر مانند فروش آجر، آهن و سیمان جهت بنا کردن ساختمان‌ها را که تا حدی آسان‌تر بود به عهده گرفتند (sākmāq، ۱۷۳۳۲۷: ۱: ۱۷۳۴۱۷؛ ۱۶، ۶۱). بیشتر مناقصه‌های کارخانه قند آبکوه در ۱۳۱۵ ش جهت برپایی ساختمان‌های اضافی مانند ایجاد زیرزمینی برای نگهداری لوازم لاستیکی در انبار فنی انجام شد (sākmāq، ۱۷۳۴۶۹: ۵۱، ۲۱۱، ۲۱۵؛ ۱۷۳۵۲۷: ۵). کارخانه قند آبکوه برخی از ماشین‌آلات خود را به ادارات مختلف جهت استفاده، امانت می‌داد (sākmāq، ۱۷۳۴۰۲: ۱، ۳). برپایی کارخانه به شکل‌گیری و گسترش نیازهای جدیدتر مانند تأسیس شرکت سهامی

([sākmāq](#)، ۱۷۳۲۷۲: ۷). از سوی دیگر، کمبود لوازم و قطعات یدکی کاملاً محسوس بود، چنانچه بازرسی کارخانه، مهندس اتین مونو در نامه‌ای به شرکت اشکودا صورت کسری لوازم را جهت تأمین، ارائه کرد ([sākmāq](#)). در نخستین گزارش از وضعیت بهره‌برداری ۱۳۱۵ ش نیز، کسری لوازم هویدا است. از سوی دیگر اثاثیه پذیرایی از میهمانان در کارخانه مشکلی بود که حتی در زمان بازدید سفیر کشور چکسلواکی و همسرش از کارخانه قند آبکوه حل‌نشده باقی ماند ([sākmāq](#)). [۱۷۳۲۶۱: ۶۸](#) و تا ۱۳۱۷ ش نیز کارخانه در نامه‌نگاری با وزارت صنعت و معادن برای حل مشکل مذکور بود.

تأسیس کارخانه قند آبکوه در مشهد، تبعات بسیاری برای ایالت خراسان در پی داشت که در سطور بعدی توضیح داده خواهد شد. شاید مهم‌ترین عامل نقصان در کمبود یا دیر رسیدن ماشین‌آلات و قطعات مورد نیاز کارخانه، فقدان راه‌های استاندارد بود. مسئولیت حمل و نقل صندوق‌ها و ماشین‌آلات کارخانه در ۱۳۱۴-۱۳۱۶ ش، برعهده شرکت سهامی حمل و نقل ایران و شوروی، ایران‌سوترانس ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۰۴: ۱، ۷) و محل اصلی‌اش در شهر بادکوبه (باکو) بود که وسایل و ابزارآلات را از طریق مرز باجیگران به مشهد وارد می‌کرد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۰۶: ۱-۲). با این حال، متصدی تحویل ماشین‌آلات، همچنان شرکت اشکودا بود. بخش دیگری از ماشین‌آلات مورد نیاز کارخانه تا ۱۳۲۰ ش از راه بندر پهلوی وارد ایران ([sākmāq](#)). [۱۷۳۴۸۱: ۱](#) و بسیاری از این وسایل و ابزار از پرداخت مالیات گمرکی معاف شد.

مصالح ساختمانی در ۱۳۱۷ ش انجامید ([sākmāq](#)، [۱۷۳۳۲۲: ۱](#)). طولی نکشید که در ۱۳۱۷ ش ساختمان‌های مِلاس^۱، انبار فنی، انبار بذر، سیلو، رستوران کارگران، ساختمان اصلی کارخانه، تعمیرخانه ماشین‌آلات، مخزن قطعات، دفتر کارخانه، ساختمان قپان، اصطبل، ساختمان حوض آب، ساختمان پاسبان‌ها، منازل رئیس کارخانه و مدیر فنی و رئیس حسابداری و مهندسان و کارگران متخصص و همچنین خانه‌های کارگران عمومی، حمام کارگران و ساختمان بهداشتی را در برمی‌گرفت ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۵۷: ۲۰، ۲۲). عملاً کارخانه قند آبکوه، پیرامون خود را تبدیل به شهرکی صنعتی می‌کند.

نشانه‌های توسعه فضای پیرامون کارخانه به اندازه‌ای بود که فاصله‌اش از مشهد را در ۱۳۱۶ ش که هشت کیلومتر بود به شش کیلومتر در سال بعد کاهش داد. این مسئله نشان از آبادانی باورنکردنی و پرشتاب داشت^۲ ([sākmāq](#)، [۱۷۳۴۵۲: ۱۵](#)؛ [۱۷۳۸۲۸: ۶](#)). درختان اقاچیا، بید و چنار به درخواست کارخانه به تعداد ۲۳۰۰ نهال با مساعدت شرکت سهامی فلاحی خراسان و از روستای شاندیز خریداری ([sākmāq](#)، ۱۷۳۵۹۰: ۱۰) و در جاده فرعی قوچان و در مسیر جاده مشهد به کارخانه قند آبکوه کاشته شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۱۲: ۲۱). با وجود سرعت بالای تأسیس و راه‌اندازی کارخانه در ۱۳۱۵ ش از نامه‌نگاری‌ها مشخص است که برخی از شرکت‌های طرف قرارداد با کارخانه قند آبکوه به تعهداتشان بسیار کند عمل کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، شرکت سهامی مرکزی که موظف بوده است تا پایان شهریورماه ۱۳۱۵ ش، ۵۶ هزار گونی به کارخانه بدهد تنها از عهده تحویل ۱۶ هزار گونی، برآمد

۱. عصاره‌ای غلیظ، تیره و چسبناک و یک محصول جانبی در روند تهیه شکر از چغندر قند یا نیشکر است. در کارخانه‌های ایران از مِلاس برای تهیه الکل، سیرکه و علفه استفاده می‌شود.

۲. همزمان با پیشرفت در این حوزه، آلونک‌های بین کارخانه و شهر با کمک آستان قدس رضوی که در زمان تأسیس کارخانه قند آبکوه ایجاد شده بود و بدنمایی می‌کرد، تخریب شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۰۶: ۱).

با این حال، مشکل اصلی در سال‌های اولیه تأسیس کارخانه، عدم راه‌های زمینی شوسه یا آسفالت بود. با وجود بیمه تمامی ماشین‌آلات از سوی بیمه گسترخ بسیاری از وسایل وارداتی در زمان حمل و نقل تخریب می‌شد. گاه حتی به دلیل حوادث راه‌آهن در ۱۳۱۵ ش، صندوق‌های محتوی قطعات ماشین‌آلات کارخانه از بین می‌رفتند. در این مقطع تاریخی، اداره طرق شرق در راستای کمک به مرمت و راه‌سازی، راه سختی در پیش داشت.

پیامدهای اولیه

نخستین تأثیر ملموس برپایی کارخانه قند آبکوه، ایجاد و گسترش جاده‌های پیرامون کارخانه تا مشهد بود.

راه‌سازی

به نظر می‌رسد از دهه اول ۱۳۰۰ ش به بعد، مسئله اصلی کارخانه‌ها در راستای تولید، مسئله راه‌ها بود. در کشور جاده‌های مناسب برای رفت و آمد کامیون‌های سنگین جهت حمل ماشین‌آلات وجود نداشت. نیاز به ایجاد راه‌های شوسه به شدت احساس می‌شد ([sākmāq](#), ۱۷۳۲۲۵: ۱۵). بسیاری از محصولات کشاورزی مانند چغندر به هنگام ارسال به کارخانه قند در منطقه سرپل ذهاب و شاهین نابود شد، به این سبب که امکان حمل و نقل وجود نداشت ([sākmāq](#), ۱۷۳۲۲۸: ۱-۲). از سوی دیگر حمل محصول در ۱۳۱۵ ش با اسب و الاغ برای کشاورز بسیار گران تمام می‌شد. کارخانه قند آبکوه از تجربه سه‌ساله کارخانه قند شاه‌آباد در غرب کشور حداکثر بهره را در توجه به فقدان راه‌های شوسه به دست آورد و تعیین مسافت زمین‌های کشاورزی تا محل کارخانه و آسفالت جاده‌ها و ایجاد راه‌های فرعی برای انتقال ماشین‌آلات را از همان ۱۳۱۴ در اولویت قرار داد ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۲۲: ۲۱۲: ۱۷۳۲۶۸: ۴۸). در ۱۳۱۵ ش هنوز از راه‌های مشهد و روستاهای خراسان در اداره ثبت مشهد، نقشه‌ای وجود

نداشت تا کارخانه بتواند از آن استفاده کند ([sākmāq](#)).
([۳۵۷: ۱۷۳۲۳۰۹](#)).

هزینه ساخت جاده برای کارخانه قند آبکوه به مبلغ ۳۹۳۹۹۲۰ ریال در ۱۳۱۵ ش از سوی وزارت طرق و همچنین مرمت جاده قوچان به کارخانه صادر شد. ظاهراً تا پرداخت قطعی هزینه‌های ایجاد جاده مذکور از سوی وزارت طرق به اداره کل صناعت و معادن از تحویل قطعی جاده به کارخانه سرباز زده‌اند که از سوی کیاشکین، مدیر فنی کارخانه مورد اعتراض واقع شده بود. یکی از فعالیت‌های دیگر راه‌سازی، تعمیر پل‌های چوبی خراب در مسیر راه‌های فرعی منتهی به کارخانه بود که با کمک شرکت اشکودا در هماهنگی کامل با مأموران اداره طرق در سال‌های ۱۳۱۵-۱۳۱۶ ش صورت گرفت. هر پلی که مرمت نمی‌شد، نتیجه‌اش عدم حمل چغندر به‌موقع به کارخانه بود ([sākmāq](#), ۱۷۳۲۵۰: ۸). تداوم مسئله حمل چغندر به کارخانه‌های قند تا امروز از شگفتی‌های دوره معاصر در ایران است ([Sheikholeslami, 2005](#)). یک نمونه مثال آن کارخانه قند فریمان بود که به دلیل استعداد کم در کشت چغندر، مجبور به خرید چغندر از فواصل دورتر بود و این مسئله در افزایش هزینه‌ها مؤثر بود. نکته حائز اهمیت اینکه تا دهه ۱۳۵۰ ش، طبق گزارش‌ها، زمین‌های چغندرکاری خراسان هنوز با وسایل قدیمی کشت می‌شد و فقط ۲۲٪ زمین‌ها، مکانیزه بود و با وجود سطح وسیع کشت چغندر، میزان تحویلی محصول به کارخانه‌ها سال‌به‌سال کمتر می‌شد ([Bonchenari, 1972: 62](#)).

در دوران اولیه تأسیس کارخانه، گهگاه زدوخوردهایی بین نمایندگان اشکودا و کارگران راه‌سازی انجام می‌گرفت که در اسناد منعکس است. با ایجاد راه‌های شوسه و آسفالت، اداره طرق خراسان توصیه‌هایی در راستای حفظ و مراقبت از جاده‌ها به کارخانه اعلام کرد. در مجموع،

فقط بین کارخانه آبکوه و مشهد در رفت‌وآمد بودند و ضرورت داشت که جاده سالم باشد تا رانندگان بارکش‌ها در حمل چغندر قند کوتاهی نکنند ([sākmāq](#), ۱۷۳۸۵۴:۱).^۱، تصمیم به بازدید و بازسازی جاده‌های تبادکان و پل شاهی و جاده‌های شهر طوس تا رادکان و راه‌های جلگه رخ گرفت ([sākmāq](#), ۱۷۳۸۲۳:۱۱۷). با این حال، اسناد نشان می‌دهد که وعده استاندار در تعمیر پل شاهی عملی نشده ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۹۴:۶۴) و در راستای حمل مشکلات کارخانه قند آبکوه، نشسته‌ای مختلفی بین استاندار و فرماندار مشهد در ۱۳۱۸ ش صورت گرفت و حتی درخواست‌های جدیدی مبنی بر تأسیس پل گش‌ف-رود برای حمل چغندر از استانداری شده است. با پیگیری-های مداوم، تعدادی از پل‌ها مرمت شد. این سازه‌ها در نزدیکی آرامگاه فردوسی بین کارخانه و شهر طوس قرار داشت

اراده مرمت راه‌ها از تقاضای کارخانه قند آبکوه سرچشمه می‌گرفت که خواستار ساخت جاده رادکان و طوس بود ([sākmāq](#), ۱۷۳۸۲۴:۲۹) و حاضر شده بود بخشی از هزینه تسطیح جاده را از پس‌انداز مابه‌التفاوت کرایه حمل‌ونقل چغندر بپردازد. (علاوه بر کارخانه، بسیاری از مالکان نیز ملزم به تسطیح جاده‌ها برای حمل چغندر بودند ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۹۳:۷۱). مصائب طبیعی مانند سیل بسیاری از پل‌ها را تخریب می‌کرد ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۹۳:۱۰۹) و مرمت جاده‌ها و پل‌های منتهی به کارخانه دائماً در هرسال باید انجام می‌شد. به همین سبب تا ۱۳۲۷ ش جاده رادکان به کارخانه قند آبکوه مرتباً بازسازی می‌شده است ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۹۳:۵). گاه ممکن بود حوادث

بسیاری از راه‌های منتهی به کارخانه قند آبکوه دقیقاً به خاطر حمل چغندر و سنگ‌آهک جهت تأمین سوخت کارخانه، تسطیح و آسفالت شد ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۹۳:۲۲۷). تأسیس راه‌های جدید برای کارخانه‌ها در چارچوب امر مدرن‌سازی، پیامدهای دیگری داشت؛ به‌عنوان نمونه با تأسیس شرکت سهامی مسافرت در مشهد حمل‌ونقل مسافران عادی، تسهیل شد ([sākmāq](#), ۱۷۳۲۲۳:۱). در ۱۳۱۶ ش، با وجود تمامی تلاش‌های دولت، جاده‌ها به قدری خراب بود که حتی برای بازرسی از زمین‌های زیر کشت چغندر مشکلات اساسی وجود داشت و بازرسان کارخانه قند آبکوه برای سرکشی از روستاهای خارج از مسیر راه شوسه از اسب استفاده می‌کردند و به هنگام باران و برف زیاد، جاده‌ها کاملاً بلااستفاده می‌شدند ([sākmāq](#), ۱۷۳۶۰۶:۵). کارخانه قند آبکوه به شدت نگران نبود و وسایل حمل‌ونقل برای ارسال چغندر بود. نرخ کرایه اتومبیل‌ها و کامیون‌های اندک در سطح شهر نیز به خاطر همین مسئله افزایش یافت. نکته مهم این بود که کارخانه، فقط هزینه سی کیلومتر از حمل محصول را به زارع پرداخت می‌کرد و بقیه آن هر شش کیلومتر، دو ریال هزینه برای مالکان و زارعان در پی داشت. نتیجه این تحولات باعث شد تا چغندر کافی در ۱۳۱۶ ش به کارخانه نرسد ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۰۴:۱۲).

به سبب عبور و مرور گاری‌های متعدد حامل غله در مسیر آسیاب‌ها و تخریب جاده‌های منتهی به شهر ([sākmāq](#), ۱۷۳۳۴۱:۱)، راه‌سازی و مرمت جاده‌ها، بین مشهد و کارخانه قند آبکوه شتاب سریعی گرفت. در سال ۱۳۱۸ فرمانداری مشهد با در نظر گرفتن اینکه روزانه ۲۰۰ کامیون

۱. برای حمل سنگ‌آهک از جاده طرق تا سرمعدن که ۱۴ کیلومتر بیراهه داشته، در ۱۳۱۷ ش اداره صنعت و معادن استان نهم، جاده‌سازی می‌کند (ساکماق، ۱۷۳۸۴۶:۹۲).

۲. توسعه راه‌ها واحدی معلول اثرات اقتصادی تأسیس کارخانه‌های قند در ایالت خراسان بود که آن را می‌توان به کارخانه قند چناران نیز تعمیم داد. جاده‌سازی جهت حمل چغندر برای کارخانه به ایجاد مسیرهای ماشین‌رو منجر شد ([Zoheiri, 1972: 122](#)) و در نهایت همین امر تعدادی از روستاها مانند آبادی حاج نصیر را در چناران ادغام کرد.

سیاسی مانند کودتای شهریور ۱۳۲۰ ش در امر راه‌سازی وقفه ایجاد کند. در این سال راه مهم رادکان به کارخانه خراب و محصول چغندر با شتر و وسایل غیرموتوری حمل می‌شد. بی‌ثباتی وضعیت راه‌سازی، در پایان عصر پهلوی اول، در اسناد کارخانه قند آبکوه کاملاً مشخص است.

مشکلات دیگری نیز بر سر راه بود. عدم همراهی زمین‌داران در کشت چغندر قند. مشخصاً در ۱۳۱۸ ش و به‌عنوان نمونه در ناحیه کدکن، خود بخشداری مخالف این راه‌سازی‌ها بود و بر کشاورز فشار می‌آورد که بجای ۳۰۰ هکتار قرارداد چغندرکاری تنها ۱۵۰ هکتار را زیر کشت برد. برخی از زمین‌داران تمایلی به ساخت راه نداشتند و برای همین در تسطیح راه‌ها از سوی کارگران روستاها، مشکل ایجاد کردند. در قراء سیاه‌شکسته یا در سلطان‌آباد این اتفاق افتاد و حتی در قراء دامن‌کوه، روستاییان به مأمور راه‌سازی حمله کردند. در همین سال زمین‌های چغندر کاشته شده، مجدداً شیار و محصول دیگری در آن کاشت شد. باین‌حال ساخت جاده کدکن به‌منظور حمل چغندر در دستور کار بود ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۹۳: ۱۰۹). حمل‌ونقل زغال‌سنگ و آهک در کنار حمل چغندر قند یکی دیگر از نیازهای اولیه و ضروری جهت تولید قند و شکر بود که بهره‌برداری از معادن نزدیک به کارخانه قند آبکوه را به نحو چشمگیری ارتقا داد.

تأمین انرژی

یکی دیگر از تبعات تأسیس کارخانه قند آبکوه، به‌کارگیری درست و به‌موقع از منابع طبیعی و معادن خراسان بود. مهندس علایی، رئیس کارخانه قند آبکوه از همان ابتدای بهره‌برداری در ۱۳۱۶ ش به‌شدت، نقشه صرفه‌جویی اقتصادی و نظارت بر تمام امور کارخانه را در سر داشت و نتیجه‌اش حجم کلان نامه‌نگاری‌های مربوط به خرید و حمل زغال‌سنگ از معادن به کارخانه بود که دائماً از سوی او پیگیری می‌شد و حکایت از ضعف حمل‌ونقل سوخت به

کارخانه قند آبکوه داشت ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۹۶: ۲۶). در ابتدای کار تأسیس، سوخت کارخانه با زغال‌سنگ و گُک و هیزم بود و اندک نیازی هم که به نفت، گازوئیل، گریس و مازوت داشت که از طریق شرکت سهامی نفت انگلیس و ایران تهیه می‌شد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۶۳۶: ۹؛ [۱۷۳۳۷۲](#)).
 ۲، ۱۵، ۳۶). اسناد نشان می‌دهد مصارف سوخت برای کارخانه در هر سال تغییر می‌کرد. مثلاً در ۱۳۱۵ ش، ۱۴۰۴۹۰ کیلوگرم زغال‌سنگ استفاده شده و در سال بعد به ۲۱۴۳۲۰ کیلوگرم افزایش داشته و از سوی دیگر، مصرف هیزم و زغال چوب کاهش داشته به این معنا که در ۱۳۱۵ ش، ۱۵۰۰۰ کیلوگرم خریداری شده که در سال بعد به ۹۹۰۰ کیلوگرم کاهش می‌یابد. ارقام درخواستی زغال‌سنگ در اسناد ۱۳۱۵ ش با آنچه در عمل به دست کارخانه می‌رسد، تطابق ندارد ([sākmāq](#)، ۱۷۳۴۴۷: ۱۵۴، ۱۵۸).

زغال‌سنگ معدن چشمه‌گل تربت‌جام به کارخانه قند آبکوه اختصاص یافت ([sākmāq](#)، ۱۷۳۳۶۹: ۱۴؛ [۱۷۳۳۴۳](#): ۷). معدن مذکور در ۳۰ کیلومتری شمال شرقی تربت‌جام واقع بود ([sākmāq](#)، ۱۷۳۷۹۱: ۵). از همان ابتدای امر بر سر اندازه‌کک‌ها جهت مصرف بین معدن و کارخانه مناقشه درگرفت. این بی‌نظمی‌ها در افزایش کرایه حمل‌ونقل، تأثیر گذاشت. مصرف زغال‌سنگ از این معدن که دارای مواد آهنی و گوگردی بود به دستگاه‌های کوره بخار، صدمه می‌زد. جدا کردن زغال کلوخه در حد ۲۰ تا ۳۰ تن باید به‌دقت از سوی معدن صورت می‌گرفته اما آن‌ها به‌سختی به تعهداتشان پایبند بودند و این مسئله کارخانه قند آبکوه را با مشکل مواجه می‌کرد. گهگاه باران‌های زیاد، زغال را مرطوب و غیرقابل استفاده می‌کرد. اضافه کردن خاکه به زغال یا کم‌فروشی یا تحویل زغال خاکستری به کارخانه را باید به مناقشات بین کارخانه قند آبکوه و معدن چشمه‌گل افزود. اختلاف ارقام محصول

در هر مرحله از بهره‌برداری، حدود ۹ هزار تن زغال خاکه به معدن چشمه گل سفارش می‌دهد (sākmāq، ۱۷۳۸۰۴:۱۷۳۹؛ ۱۷۳۸۱۷:۶۰). از همان ابتدای تأسیس کارخانه، بیشترین محصول وارده به کارخانه جهت تأمین انرژی بدون هیچ تردیدی، زغال سنگ بود (sākmāq، ۱۷۳۵۷۸:۲۸؛ ۱۷۳۴۹۸:۲۰۸).

گک تحویلی به کارخانه گاهی تا ۳۰۰ تن می‌رسید. به همین سبب بعدها اتفاق نظری به وجود آمد که حتماً مقدار زغال ارسالی می‌باید از سوی اداره پیشه و هنر استان نهم تأیید و بعد حمل شود. با این حال خرید از معدن در هر سال نسبت به سال قبل، رشد صعودی داشت. فقط در ۱۳۱۸ش حدود ۵۰ هزار تن زغال به کارخانه تحویل شد (sākmāq، ۱۷۳۸۱۹:۲). در ۱۳۱۹ش کارخانه قند آبکوه

تصویر ۳: آمار مصرف زغال سنگ و سنگ آهک در سه سال نخست تأسیس کارخانه قند آبکوه

اشاره کرد (sākmāq، ۱۷۳۷۹۱:۷۴، ۱۰۰). روزانه و در زمان بهره‌برداری حدود ۱۵۰ تن زغال وارد و تحویل کارخانه قند آبکوه می‌شد. نکته‌ای که نباید در مسئله حمل محصول نادیده گرفت، افزایش نرخ کرایه‌ها بود که در تمام برنامه‌ریزی‌های کارخانه، مشکلات مالی ایجاد می‌کرد و قابل پیش‌بینی هم نبود (sākmāq، ۱۷۳۲۷۱:۲۶). گرانی لوازم اتومبیل در ۱۳۱۸ش در کندی حمل و نقل محصول بدعهدی بنگاه‌های باربری تأثیر گذاشت (sākmāq، ۱۷۳۸۱۹:۲۰). مشکل اصلی متوجه بنگاه باربری و پستی حسینی در مشهد بود. مشخصاً تا ۱۳۲۰ش مسئله حمل و نقل محصولات مورد نیاز کارخانه قند آبکوه به کم تعهدی بنگاه مذکور گره خورده بود (sākmāq، ۱۷۳۸۲۰:۱۲). تبعات نهایی این مسئله خسارت به محصول چغندر قند و کارخانه آبکوه بود. در مقابل، اسناد نشان می‌دهد که کارخانه مهم دیگری در مشهد به نام کارخانه

چاره‌ای نبود جز اینکه کارخانه خرید سنگ آهک را نیز شروع کند. شرکت تضامنی ربیع، محصول را از معدن جم‌آب چناران به کارخانه قند آبکوه در ۱۳۱۶ش، فروخت (sākmāq، ۱۷۳۴۵۶:۴۵) و خریدها در سال‌های بعد سیر صعودی گرفت (sākmāq، ۱۷۳۸۴۶:۶۰، ۱۸۴؛ ۱۷۳۷۹۹:۳۵، ۷۸). سنگ آهک خریداری شده حتماً در لابراتوار کارخانه آزمایش و تجزیه می‌شد. ظاهراً از روستای نوبهار هم برای کارخانه، سنگ آهک حمل می‌شده است. گاه کسانی که مسئولیت و کنتراست حمل سنگ آهک به کارخانه قند آبکوه را به عهده می‌گرفتند برای سهولت تحویل محصول، جاده‌های فرعی را داوطلبانه مرمت می‌کردند (sākmāq، ۱۷۳۷۹۹:۵۲). در این زمان بنگاه‌های باربری هم به شدت و متناسب با نیازهای کارخانه‌های مشهد، رشد کردند که از این میان می‌توان به بنگاه بین‌المللی فردوسی-حسینی و ایران‌نو

نخریسی مشهد در بحث حمل و نقل زغال دچار مشکل و بی‌نظمی نشد که دلایلش پنهان است ([sākmāq](#)). (۹۵: ۱۷۳۸۲۰).

روند خرید هیزم خشک از همان ۱۳۱۵ ش شروع شده بود ([sākmāq](#), ۶۰: ۱۷۳۳۲۱). استفاده از چوب ارس و چوب سفید در حد ۵۰ تُن در ۱۳۱۶ ش برای مصرف کوره کارخانه قند آبکوه ادامه یافت. اسناد در اینکه سوزاندن چوب درختان در این حجم چه صدمه‌ای به محیط‌زیست و پوشش گیاهی منطقه زده، خاموش است. در سال بعد هم ۳۰ تُن چوب ارس و سفید برای سوخت کوره و بخاری‌ها خرید شد که نسبت به سال قبل ۲۰ تُن کاهش داشت ([sākmāq](#), ۱۷۳۸۴۶: ۹، ۲۶). خرید این محصولات از افراد حقیقی صورت می‌گرفت ([sākmāq](#)). (۷: ۱۷۳۸۱۲).

امنیت

برپایی کارخانه قند آبکوه در حومه مشهد، نتایج دیگری نیز داشت. ثروت حاصل از تولیدات کارخانه، توجه راهزنان را به خود جلب کرد. گزارش‌هایی متعدد از عدم امنیت راه‌ها در اسناد گزارش شده است که به نحوی شگفت‌انگیز، بازه زمانی ۱۳۱۷-۱۳۲۴ ش را در بر می‌گرفت. اوباش و زورگیران از همان ابتدا مزاحمت‌هایی برای متخصصان و کارگران ایجاد می‌کردند. اغلب شب‌ها، مسیر کارخانه تا مشهد ناامن بود و نجار و انباردار و متخصصان، بارها از سوی دزدان مورد سرقت قرار گرفتند ([sākmāq](#), ۱۷۳۳۴۲: ۴؛ ۱۷۳۳۵۲: ۱، ۳، ۷، ۹). داستان ورود ارتش شوروی در شهریور ۱۳۲۰ ش به خراسان و همچنین سرما و برف‌های شدید، ناامنی راه‌ها را تشدید و مسیر سبزوار و شاهرود را عرصه فعالیت راهزنان می‌کرد ([sākmāq](#), ۱۷۳۶۵۴: ۱۳). سند جالبی از درخواست رئیس اداره بازرگانی و پیشه و هنر

استان نهم به کنسولگری شوروی مشهد وجود دارد که در آن تقاضا شده، کارخانه قند آبکوه از سیم‌های تلفن آن کنسولگری که در امتداد جاده قوچان است، استفاده کند. به عبارت دیگر، از عامل اصلی ناامنی یعنی شوروی چنین تقاضایی می‌شود ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۷۰: ۱۸۷). اقدام راهزنان محدود به سرقت محصولات کارخانه قند آبکوه نبود، بلکه در ۱۳۲۴ ش حتی دزدان به کامیون شرکت قند مرودشت نیز شلیک کردند ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۶۰: ۲۲). علاوه بر حمله به کارکنان و محصولات کارخانه قند آبکوه، به‌طور مداوم، سیم‌های تلفن^۱ از ۱۳۱۸ ش مورد سرقت قرار قرار می‌گرفت که می‌باید ارتباط چغندرکاران و کارخانه را تضمین می‌کرد. ظاهراً وجود ناامنی‌ها بی‌ارتباط با حوادث شهریور ۱۳۲۰ ش نبوده است، به این سبب که در سال‌های قبل یا بعدتر چنین آمار گسترده‌ای از سرقت و راهزنی در اسناد دیده نمی‌شود. وجود چنین گزارش‌هایی از همان ابتدای تأسیس کارخانه قند آبکوه و پیش از افتتاح رسمی، باعث شد تا از اداره امنیت خراسان، تعدادی مأمور برای نظم‌بخشی جهت ورود و خروج افراد درخواست کنند ([sākmāq](#), ۱۷۳۲۹۲: ۳۷۷ و ۳۸۶). ظاهراً کمبود نیروی نظامی تا ۱۳۱۶ ش برای مأموریت در کارخانه قند آبکوه وجود داشته است. از سوی دیگر گهگاه پاسبانان اعزامی از سوی اداره شهربانی در بسیاری از موارد از مسئولیت‌های موجود به دلیل فاصله کارخانه از مشهد و محدودیت‌های رفت و آمد، شانه خالی می‌کردند و همین امر باعث جابجایی‌شان می‌شد ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۳۰: ۲۴). در ۱۳۲۶ ش تمام کارخانه‌های قند از نخست‌وزیر وقت، تقاضای درخواست تأسیس پاسگاه در کنار کارخانه‌های خود می‌کنند. حضور ۲۰ ژاندارم در همین سال نشان از نیاز کارخانه برای ایجاد و تداوم امنیت در این واحد صنعتی دارد. در زمان فصل بهره‌برداری، به تعداد

توکلی رونق گرفتند و راه‌سازی نیز متعاقباً توسعه یافت. ناگفته نماند فقط در ۱۳۱۸ش، حدود هفده هزار تن، چغندر قند اضافه بر پیش‌بینی بودجه تولید شد که کارخانه قصد خرید تمامی آن را داشت. این امر مستلزم حضور پرنگ شرکت‌های باربری در مشهد از همان سال‌های نخست تأسیس کارخانه قند آبکوه بود ([sākmāq](#)).
 (۱۶:۱۷۳۸۲۴). گه‌گاه فرآوری انبوه محصولات کارخانه قند آبکوه از همان سال‌های نخست، اخلاق تولید را متزلزل می‌کرد. پیش می‌آمد که قند نامرغوب زردرنگ تولیدی کارخانه به نام محصول قند کارخانه میان‌دوآب وارد بازار و نهایتاً با نظارت وزارت پیشه و هنر به کارخانه قند آبکوه هشدارهایی داده می‌شد که قند بی‌کیفیت به دست مصرف‌کننده نرساند ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۸۷: ۱۳).
 با این حال، در ۱۳۱۷ش، کارخانه قند آبکوه با افتخار اعلام کرد که در تولید قند سالم‌تر و کمتر شیمیایی شده از محصول آلمانی، پیشی گرفته است ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۲۶: ۲۵).
 دو سال بعد در نمایشگاه بین‌المللی کالای ایران، به معرفی کالاهای تولیدی خود پرداخت ([sākmāq](#), ۱۷۳۴۴۷: ۳۶).

فروش محصولات جانبی: مِلاس و تفاله

یکی دیگر از نتایج اولیه تأسیس کارخانه قند آبکوه در خراسان، تولید و فروش تفاله چغندر قند بود که از همان ابتدای ۱۳۱۶-۱۳۱۷ش صورت گرفت ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۱۸: ۱۷; ۱۷۳۵۹۸: ۱۸). روند کار به این صورت بود که کارخانه با فروش این محصول از سوی مالکان موافقت کرد تا مشوقی برای تولید و سود بیشتر ایجاد کند. در همین سال حدود ۱۶ هزار تن تفاله از طریق مزایده جهت مصرف علوفه گاو به فروش رفت. همچنین کارخانه قند آبکوه مستقیماً درخواست خرید تفاله کارخانه قند کهریزک

نیروهای نظامی افزوده می‌شد. تمام امور حفاظتی کارخانه با ژاندارمری بود. بخشی از حقوق فوق‌العاده نیروهای انتظامات به شرط طی نمودن مسافت ۱۵ کیلومتر از مشهد تا کارخانه از اعتبار پیش‌بینی نشده بهره‌برداری تأمین و پرداخت می‌شد. حتی با وجود این امتیازات، گزارش‌های عملکرد بد نیروهای انتظامی در کارخانه قند آبکوه تا ۱۳۲۳ش ادامه یافت.

رونق تولید

به نظر می‌رسد کارخانه قند آبکوه ویژگی انحصاری تبدیل شکر به قند را در بین همه کارخانه‌های قند کشور بر عهده داشته است، چراکه اسناد، گزارش‌هایی مبنی حمل شکر کارخانه جاوه و کرج به کارخانه مذکور از همان آغازین سال‌های ۱۳۱۷ش به بعد به دست می‌دهد ([sākmāq](#), ۱۷۳۵۷۸: ۱۱; ۱۷۳۵۷۵: ۱۶۷). حدود ۱۱۳ تن شکر در این سال جهت تبدیل به قند به کارخانه قند آبکوه می‌رسد. محصول شکر کارخانه قند در سال‌های بعد سیر صعودی گرفت، به طوری که در ۱۳۱۹ش از شکر موجود اولیه وارداتی به کارخانه که حدود ۶۶۰ تن بوده ۴۱۳ تن به قند تبدیل شد ([sākmāq](#), ۱۷۳۸۱۱: ۱۴). حجم زیادی از محصول شکر همان‌طور که پیشتر گفته شد از کارخانه جاوه و کرج برای تبدیل به قند حمل می‌شد. اسناد نشان می‌دهد که در همین سال اداره پخش تهران از کارخانه ۵۰۰ تن قند جهت تحویل، درخواست کرده و هم‌زمان ۲۰۰ تن قند به نماینده شهر بابل، ۳۰۰ تن قند به رشت، ۱۳۰ تن قند به شاهرود و ۱۵۰ تن قند به نماینده شرکت گرگان حمل شده است. واسطه عقد قرارداد و تحویل محصولات وزارت دارایی^۱ بود. در این بین با چنین حجم واردات و صادرات محصولات مذکور، همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، بنگاه‌هایی مانند شرکت سهامی باربری بین‌المللی ایرانفو یا بنگاه باربری

۱. از ۱۳۴۶ش به بعد قند و شکر تولیدی کارخانه‌ها جهت توزیع به سازمان مرکزی قند و شکر محول شد (Zoheri, 1972: 75).

و ورامین و کرج را از سوی نماینده‌اش پیگیری کرد (sākmāq، ۱۷۳۵۸۸: ۵). این مسئله مزیت دیگری نیز داشت؛ روستاییان را تشویق به پرورش دام می‌کرد. از ۱۳۱۵ش به بعد یکی از محصولات کارخانه قند آبکوه، ملاس بود. مقداری از آن جهت خوراک دام مصرف می‌شد اما بیشتر آن بلااستفاده می‌ماند (sākmāq، ۱۷۳۴۳۶: ۲۰). در نتیجه، از همان ابتدا با شرکت نوش قراردادهایی منعقد شد تا ملاس کارخانه را تحویل بگیرد و جهت تولید نوشابه الکلی استفاده کند. با وجود مخالفت وزارت صنعت و معادن با تهیه الکل از ملاس موجود در کارخانه‌های قند به دلیل نبود متخصص و عدم رعایت بهداشت و مشکل در تقطیر، فروش این محصول ادامه یافت و البته مشخصاً اسناد نشان می‌دهند که خرید این محصول منحصر به شرکت نوش نبود. اشخاص حقیقی مانند آرشاک ملیک سرکیسیان برای خرید تمام ملاس کارخانه قند آبکوه در ۱۳۱۹ش که حدود دو هزار تن بود، قراردادی منعقد می‌کند (sākmāq، ۱۷۳۵۷۴: ۱۰، ۱۶)، درحالی‌که شرکت نوش در این سال فقط سیصد تن ملاس از کارخانه خرید می‌کند. ناگفته نماند در این مقطع زمانی تنها در تهران و مشهد و قزوین تهیه الکل از ملاس مقدور بوده است. در کنار منابع درآمد اصلی کارخانه قند آبکوه از همان سال‌های نخستین تأسیس، املاک استیجاری در اختیار داشته است. از ۱۳۱۷ش به بعد دو باب دکان و یک سالن غذاخوری و یک نانوايي برای اجاره به افراد به مناقصه داده می‌شده است که مستأجران موظف به تهیه غذا و نان برای کارکنان کارخانه قند آبکوه بوده‌اند (sākmāq، ۱۷۳۵۰۷: ۴، ۷، ۵۳).

پیامدهای ثانویه

به نظر می‌رسد، تأسیس کارخانه قند آبکوه با تمام کارنامه درخشان خود در تولید و تحول شهر مشهد، تأثیرات

ثانویه‌ای نیز داشت که تمام نتایج مثبت اولیه آن را معکوس کرد.

مسئله کم‌آبی و آلودگی محیط‌زیست

کشمکش بر سر منابع طبیعی و از جمله آب شیرین به‌اندازه تاریخ بشر قدمت دارد و در دوره معاصر اهمیت دوچندان یافته است. بنابراین، اغراق نیست اگر گفته شود مهم‌ترین وظیفه حکومت‌های خاورمیانه‌ای، حفظ شبکه‌های تأمین آب برای شهروندانشان است. مناقشات امروزه بر سر آب تأکیدی پررنگ بر این وظیفه و بحران قریب‌الوقوع دارد که اگر به آن بی‌توجهی شود، نتیجه آن به‌ویژه با افزایش جمعیت، پیش‌بینی‌ناپذیر خواهد بود. به نظر می‌رسد، کارخانه قند آبکوه بزرگ‌ترین پروژه از مجموعه کارخانه‌های قند کشور، در ایالتی تأسیس شد که از همان ابتدا با مقوله تنش آب روبرو بود. در گزارش‌های اولیه کارشناسان حوزه کشاورزی بر این نکته تأکید شده بود که کشت صیفی‌جات چهار الی شش آب می‌خواهد، اما چغندر پانزده آب می‌برد. در ۱۳۱۷ش هنوز کشت زمین‌ها بین پنبه و تریاک در نوسان بود و تلاش زیادی می‌شد تا چغندر جایگزین شود (sākmāq، ۱۷۳۵۸۶: ۵۷)، اما مقاومت علیه کشت چغندر کم نبود. گزارش‌های بازرسان چغندرکاری نشان می‌دهد که در بلوکات رادکان و زاب و چناران، بسیاری از اراضی باوجود تعهدات اولیه زارعان، زیر کشت بذر چغندر نرفته بود. بسیاری از کشاورزان تمایلی به کشت و تولید این محصول نداشتند.

از سوی دیگر، کمبود میزان آب رودخانه‌های فصلی در برخی از روستاها مانند روستای عاشقان به بی‌انگیزگی زارعان دامن می‌زد. گهگاه مالکان به رعایا، آبی برای کشت چغندر نمی‌دادند. بی‌آبی حتی در زمین‌های اطراف کارخانه قند آبکوه قابل‌مشاهده بود (sākmāq، ۱۷۳۶۰۶: ۳۲). شوربختانه عقلانیت، اندک و مخالفت‌ها در حوزه کشت چغندر مخفیانه بود. برخی از نمایندگان شرکت سهامی

به‌طورکلی، کمبود آب حتی در همین سال که باران باعث افزایش تولید چغندر شده بود، بسیار جدی بود (sākmāq, ۱۷۳۶۴۱: ۲۲۶، ۴۶۱). گزارش جالبی از اداره چغندرکاری در ۱۳۱۸ ش موجود است که اشاره به کشت تریاک در اطراف کارخانه قند آبکوه دارد و تأکید می‌کند که به خاطر نیاز این محصول به آب کم زیر کشت رفته و از استانداردهای نهم درخواست مساعدت بیشتری برای کشت چغندر و فشار بر زارعان دارد اما پاکروان به این درخواست پاسخ منفی می‌دهد و می‌نویسد: «کشت تریاک هیچ ارتباطی به چغندر ندارد. چون خشخاش یک محصول بهاره است که تا موقع احتیاج چغندر به آب اساساً جمع‌آوری می‌شود و با آبی که خشخاش می‌کارند حتی یک هکتار هم نمی‌شود چغندر کاشت». با این حال، استاندار کشت خشخاش را منع زبانی کرده از آن حیث که از منظر بهداشت و حفظ نژاد اهمیت دارد (sākmāq, ۱۷۳۳۰۹: ۲۶۷). آنچه استاندار و اداره چغندرکاری نادیده می‌گرفتند این بود که روستاییان حتی بعد از کشت خشخاش تمایلی برای کشت بذر چغندر بعد از فصل بهار در زمین‌هایشان نداشتند. بنابراین، از همان گزارش‌های اولیه اوضاع بد کم‌آبی در اسناد مشهود است. رئیس کارخانه قند آبکوه در گزارش دیگری از شرایط بد بارندگی و خشک شدن آب رودخانه‌ها و کاهش آب قنات در روستاهای خراسان سخن گفته و این‌که چغندرکاری نیاز به آب زیاد دارد و از سوی دیگر یکی از کارشناسان اداره چغندرکاری تأکید می‌کند که با توجه به کم‌آبی، شیوع آفت شدید در محصولات،

کشاورزی با کشت وسیع ۲۰ هکتاری چغندر در روستای آبکوه مخالف بودند. با این حال، کارخانه قند آبکوه توانسته بود همان میزان را زیر کشت ببرد. در همین سال، بسیاری از روستاها تا ۶۰ کیلومتری کارخانه با در نظر گرفتن دوری و نزدیکی به جاده برای کشت و حمل‌ونقل چغندر در نظر گرفته شدند. صورت آب موجودی رودخانه‌ها و قنات‌ها برای کشت چغندر، سنجیده می‌شد. تفاوت میزان تعهد چغندر تحویلی و مقدار واقعی اساساً به این عامل بستگی داشت، مثلاً در ۱۳۱۷ ش مقدار تعهد زارعان، ۲۵۳۶ هکتار بوده اما مقدار تحویلی که پس از آفت باقیمانده صورت جدیدی پیدا کرد، به ۱۹۶۶ هکتار کاهش یافت. نکته مهم دیگری که کارخانه قند آبکوه را در محاسبات مربوط به میزان آب سالانه به‌اشتباه می‌انداخت، باران‌های زیاد و افزایش محصول بود که این میزان را مثلاً برای سال بعدتر پیش‌فرض می‌گرفتند. در ۱۳۱۸ ش به‌عنوان نمونه چنین اتفاقی افتاد که در میزان تولید کارخانه بسیار تأثیر گذاشت. از سوی دیگر، کارخانه آب‌ملکی را هم زیاد فرض می‌کرد؛ آبی که عملاً مربوط به نزولات آسمانی بود و حتی ممکن بود به سیل و مصائب طبیعی منجر شود. عدم بهره‌مندی دقیق از آب باران به دلیل کمی مطالعات فنی در آغاز کار، سیل را به عاملی مخرب در فصل بهره‌برداری کارخانه قند آبکوه تبدیل می‌کرد. فقدان مسیلهای دقیق، کارخانه را با سیل در ۱۳۲۰ ش مواجه کرد (sākmāq, ۱۷۳۵۰۲: ۳۰۹).

۱. با وجود گزارش‌های کم‌آبی از همان آغاز تأسیس کارخانه قند آبکوه، در دهه‌های بعد، خراسان به یکی از کانون‌های صنعت قند تبدیل شد. به‌عنوان نمونه شهر چناران کارخانه‌ای مشابه در ۱۳۲۳ ش ایجاد و در زمینه آبیاری به قنات‌ها و چاه‌های عمیق تکیه کرد (Zoheri, 1972: 6.11.41). از ۱۳۲۸ ش به بعد کارخانه قند فریمان، شیروان و قوچان نیز شروع به کار کردند و در این دهه ۸ کارخانه در کنار کارخانه قند آبکوه در خراسان تأسیس شدند. ظهیری در تحقیقاتش با ایجاد جدول نشان داده است که تقریباً محصول قند تولیدی‌شان از کارخانه قند آبکوه بیشتر بود. به عبارت دقیق‌تر هیچ‌کدام از این کارخانه‌ها تجربه کارخانه آبکوه را در بحران ایجادشده در تولید ندیدند و صرفاً به هر طریق درصد کشت بیشتر چغندر و افزایش تولید بودند. در این بازه زمانی از ۳۱ واحد صنعتی تولید قند در کشور، ۹ کارخانه در خراسان بود و بیش از یک‌سوم تولید چغندر، حدود ۵۰۰ هزار تن را شامل می‌شد (Bonchenari, 1972: 3).

محتمل است. نتیجه اولیه از این مشاهدات با توجه به معضل آب، توجیه منطقی برای روستاییان، اولویت‌بندی در آب‌دهی و کشت گندم و جو بود که طبیعتاً باعث خسارت زیاد به چغندرکاری می‌شد.

دریافت اطلاعات دقیق از آمار جوی و نزولات آسمانی و آب‌های سطحی برای کارخانه قند آبکوه، اهمیت حیاتی داشت. در گزارش‌هایی که از دی‌ماه ۱۳۲۹ ش مشخص می‌شود، مقدار نزولات ماهانه برف $cm\ 7$ ، آب برف $cm\ 23/6$ بود ([sākmāq, ۱۷۳۸۱۸: ۷-۸](#)). هرمه آمار نزولات آسمانی را دقیق و بدون تأخیر می‌گرفتند^۱. این آمار نه فقط شامل میزان آب که حداکثر و حداقل میزان آب و رطوبت و فشار را هم در بر می‌گرفت که هر ۱۵ روز کارخانه قند آبکوه موظف بود به شرکت سهامی کارخانه‌های قند ایران گزارش دهد. نیاز حیاتی به دقت در این مسئله باعث شد که دستگاه‌های دقیق رطوبت‌سنج، تبخیرسنج، فشارسنج و بادسنج از آمریکا و آلمان از سوی بنگاه آبیاری خریداری و تحویل کارخانه قند آبکوه در ۱۳۳۵ ش شد.

آغاز ۱۳۲۹ ش، مرحله بسیار مهمی برای شهر مشهد و ایالت خراسان بود. نخستین علائم زنگ خطر بحران کمبود آب، آشکار شد. کارخانه تا این سال از آب نهر گناباد که موقوفه آستان قدس رضوی بود، بهره می‌گرفت ([sākmāq, ۱۷۳۵۰۲: ۱۲۴](#)). البته از آب بند گلستان همچنین در فصل بهره‌برداری خصوصاً در دهه ۱۳۳۰ ش استفاده می‌شد، اما ترجیح با آب خالص و تمیز نهر گناباد بود. در سال‌های نخستین تأسیس، آب منطقه چشمه-گیلاس نیز کاربرد داشت، اما در نهایت به خاطر بد بودن کیفیت آب آنجا بین رئیس کارخانه قند آبکوه و شرکت

سهامی فلاحتی خراسان برای استفاده از آب گناباد قراردادی بسته شد. قطع ناگهانی آب نهر گناباد به علت سیل‌های گه‌گاهی، کارخانه را متوجه آب نهر خیابان می‌کرد که البته همان آب هم از بند گلستان در ۱۳۳۲ ش تأمین می‌شد. با این حال، در دوره بهره‌برداری استفاده از آب نهر گناباد برای کارخانه قند آبکوه اهمیت حیاتی داشت.

در ۱۳۲۹ ش اولین درخواست‌ها در راستای حفر چاه عمیق از سوی کارخانه قند آبکوه مطرح می‌شود^۲ و گزارشی موجود است که نشان می‌دهد شرکت الکساندر کیپ در ۵ کیلومتری کارخانه، چاه‌هایی حفر کرده است. آستان قدس رضوی موازی با این اقدام، شرکتی به نام شرکت سهامی آبیاری و شیار خراسان برای حفر چاه عمیق تأسیس می‌کند که موتور پمپ‌هایش از آمریکا و آلمان سفارش داده می‌شد. همان‌طور که پیشتر گفته شد، برای دسترسی به آب نهر گناباد نیاز به حفر چاه‌های عمیق بود که حتماً باید اجازه آستان قدس را می‌داشت. در این مسیر، قراردادهایی بین کارخانه قند آبکوه و آستان قدس رضوی برای استفاده از آب نهر گناباد بسته شد. مخصوصاً چهار ماه هرسال در فصل بهره‌برداری کارخانه این موضوع مهم شمرده می‌شد. هرسال کارخانه موظف بود حقاچه را بدهد که در ابتدا حدود ۹۲ هزار ریال بود. با این حال، همین حقاچه از ۱۳۳۵ ش به بعد موضوع اختلاف جدی بین کارخانه و آستان قدس بود که با قطع و کمبود آب به خاطر یخ و برف و باران بیشتر می‌شد. این مسئله هزینه‌گزافی برای کارخانه به بار می‌آورد. ناگفته نماند که در سال‌های قبل‌تر آب نهر گناباد در اجاره شهرداری یا املاک احمدآباد بود و آن‌ها بودند که با واسطه، قراردادهایی در این خصوص تنظیم

۱. داده‌های مربوط به میزان بارش و آب منطقه در شماره فایل ۱۷۳۸۱۸ از ۱۳۱۸ ش تا ۱۳۲۹ ش در آرشیو اداره اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی موجود است.

۲. از دهه ۳۰ شمسی به بعد کارخانه قند فریمان جهت تشویق کشاورزان به کشت چغندر و حفر چاه عمیق، وام می‌دهد ([Zoheiri, 1972: 52](#)). در دهه ۴۰ شمسی کارخانه قند شیرین در حومه مشهد نیز با حفر چاه عمیق، اراضی موات را به بهره‌برداری حداکثری رساند ([Bonchenari, 1972:38](#)).

شد که همگان جهت استفاده از آب ملزم به رعایت آن بودند ([sākmāq, ۱۷۳۸۲۶: ۴۱](#)).

نتیجه‌گیری

جامعه ایران در عصر پهلوی تحولات عمیقی را در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی از سر گذراند. شبه انقلاب اقتصادی ایجاد شده در یک مثال مشخص و محدود، واردات و مونتاژ کارخانه‌های صنایع قند و شکر از کشور چکسلواکی بود. محصول قند و شکر در این زمان به صورت کالای تجاری در سبد غذایی ایرانیان شناخته می‌شد و بیشتر در انحصار روسیه بود. تأسیس کارخانه‌های مذکور در سراسر کشور، نتایج اولیه و ثانویه‌ای برای اقتصاد و همچنین جغرافیای نیمه‌خشک ایران داشت و نشان داد که بنیان‌های فکری ایرانیان در سطوح زیرین دستخوش دگرگونی نشده است و الگوی تکرارشونده منافع زودبازده و بی‌توجهی به توسعه پایدار در ذهن ایرانی، ارجح بوده و تأسیس رتجیره‌وار حداقل ۸ کارخانه همانند آبکوه در خراسان دهه‌های بعد، دلیلی بر این مدعا است. یافته‌های این پژوهش مبنی بر مطالعه اسنادی، برای نخستین بار ضمن ارائه اطلاعات نوین، به نمایش زوایای پنهان مثبت و منفی حضور بزرگ‌ترین کارخانه قند ایران در خراسان به نام آبکوه پرداخت. اطلاعات حاصل دربردارنده این موضوع است که از سویی با راه‌سازی و نیاز به تأمین انرژی به تغییر چهره شهر مشهد منجر شد و طبقه کارگر حرفه‌ای ایجاد کرد و به اقتصاد منطقه و رونق تولید در گام نخست یاری رساند و از دیگر سو فقدان همسویی و هماهنگی بین جغرافیای منطقه و عوامل تولید و نیازهای کارخانه‌های قند، مسئله کم‌آبی را با کشت بی‌رویه بذر چغندر در بلندمدت تشدید نمود و با ایجاد پساب‌هایی که از این واحد صنعتی به درون کشف‌رود سرازیر شد، بر آلودگی محیط‌زیست تأثیری بیش از پیش نهاد.

می‌کردند. استفاده بی‌رویه از منابع محدود آب منطقه و تأثیر منفی‌اش از سوی کارخانه قند آبکوه محدود به این مسئله نبود.

تاریخچه مطالعات زیست‌محیطی و آلودگی‌های مخرب و رهاشدگی پساب‌های صنعتی در رودخانه‌ها سابقه طولانی ندارد و تأثیرات آن به صورت اندک بررسی شده است ([Keivani, 2007: 60-77](#)). با این حال، مشخص است که صنایع تولید قند و شکر از جمله واحدهای عمده آلاینده محیط‌زیست به شمار می‌رود. طبیعتاً کارخانه‌های صنعت قند در ایران نیز یکی از مشکلات عمده‌اش ایجاد آلودگی در محیط‌زیست بود و فاضلاب آب کارخانه قند آبکوه مانند بسیاری از کارخانه‌های همانندش در رودخانه‌های اطراف شهر تخلیه می‌شد. فاضلاب تصفیه نشده علاوه بر ایجاد بوی ناخوشایند باعث تکثیر حشرات و شیوع بیماری و می‌باید حتماً فکری اساسی برای آن اندیشیده می‌شد.

برای حل مشکل در ابتدا فاضلاب کارخانه قند آبکوه به نهر خیابان ریخته شد و به این دلیل که ملاس چغندر، آب نهر مذکور را آلوده کرد، اداره پیشه و هنر استان نهم در ۱۳۱۸ ش با هماهنگی شرکت فلاحتی خراسان، دستور توقف تخلیه را صادر کردند و پیشنهاد شد فاضلاب کارخانه به کشف‌رود وارد شود ([sākmāq, ۱۷۳۸۵۲: ۲](#)). در نهایت به وسیله کانال مخصوصی که ایجاد شد از همان زمان با کمک تلمبه‌های خریداری شده توسط شرکت اشکودا برای کارخانه قند آبکوه، فاضلاب کارخانه در دوره بهره‌برداری به سمت رودخانه کشف‌رود سرازیر شد ([sākmāq, ۱۷۳۴۶۳: ۱۱، ۲۱](#)). این موضوع بالقوه می‌توانست در بهداشت آب‌های زیرزمینی و قنات‌ها تأثیر منفی بگذارد و به همین دلیل برای حفظ بهداشت آب آشامیدنی به نهادهای شهری، مصوباتی جهت اجرا، ابلاغ

،۱۷۳۸۰۲ ،۱۷۳۳۷۰ ،۱۷۳۴۶۱ ،۱۷۳۵۹۲
 ،۱۷۳۳۳۷ ،۱۷۳۳۹۷ ،۱۷۳۴۳۹ ،۱۷۳۴۶۹
 ،۱۷۳۴۰۲ ،۱۷۳۵۲۷ ،۱۷۳۴۶۹ ،۱۷۳۴۱۷
 ،۱۷۳۸۳۸ ،۱۷۳۴۵۲ ،۱۷۳۴۵۷ ،۱۷۳۳۳۲
 ،۱۷۳۴۲۸ ،۱۷۳۳۷۳ ،۱۷۳۴۱۲ ،۱۷۳۵۹۰
 ،۱۷۳۴۸۶ ،۱۷۳۳۰۶ ،۱۷۳۳۰۴ ،۱۷۳۳۶۱
 ،۱۷۳۴۲۲ ،۱۷۳۳۲۸ ،۱۷۳۳۲۵ ،۱۷۳۴۰۶
 ،۱۷۳۴۹۳ ،۱۷۳۵۰۸ ،۱۷۳۳۰۹ ،۱۷۳۲۹۸
 ،۱۷۳۳۴۱ ،۱۷۳۵۰۴ ،۱۷۳۶۰۶ ،۱۷۳۳۲۳
 ،۱۷۳۸۲۴ ،۱۷۳۴۹۴ ،۱۷۳۸۲۳ ،۱۷۳۸۵۴
 ،۱۷۳۴۴۷ ،۱۷۳۳۷۲ ،۱۷۳۶۳۶ ،۱۷۳۴۹۶
 ،۱۷۳۸۱۹ ،۱۷۳۷۹۱ ،۱۷۳۳۴۳ ،۱۷۳۳۶۹
 ،۱۷۳۴۹۸ ،۱۷۳۵۷۸ ،۱۷۳۸۱۷ ،۱۷۳۸۰۴
 ،۱۷۳۷۹۱ ،۱۷۳۷۹۹ ،۱۷۳۸۴۶ ،۱۷۳۴۵۶
 ،۱۷۳۳۷۱ ،۱۷۳۸۲۰ ،۱۷۳۸۱۹ ،۱۷۳۳۷۱
 ،۱۷۳۳۵۲ ،۱۷۳۳۴۲ ،۱۷۳۸۱۲ ،۱۷۳۸۴۶
 ،۱۷۳۲۹۳ ،۱۷۳۵۶۰ ،۱۷۳۴۷۰ ،۱۷۳۶۵۴
 ،۱۷۳۸۱۱ ،۱۷۳۵۷۵ ،۱۷۳۵۷۸ ،۱۷۳۵۳۰
 ،۱۷۳۴۳۷ ،۱۷۳۵۲۶ ،۱۷۳۵۸۷ ،۱۷۳۸۲۴
 ،۱۷۳۴۳۶ ،۱۷۳۵۸۸ ،۱۷۳۵۹۸ ،۱۷۳۵۱۸
 ،۱۷۳۶۰۶ ،۱۷۳۵۸۶ ،۱۷۳۵۰۷ ،۱۷۳۵۷۴
 ،۱۷۳۸۱۸ ،۱۷۳۳۰۹ ،۱۷۳۴۶۱ ،۱۷۳۵۰۲
 ،۱۷۳۸۳۶ ،۱۷۳۴۶۳ ،۱۷۳۸۵۳ ،۱۷۳۵۰۲

References

Bonchenari, M. (1972). *Sugar industry in the territory of sweet sugar factory*. bachelor's thesis, Mashhad: University of Ferdowsi.

Fotouhi ,K. (2017). *Investigating genetic changes for drought tolerance in sugar beet Nanti families*. *Sugar beet, 1*. 1-16.(in Persian with English abstract) <http://doi.org/10.22092/JSB.2017.107740.1130>.

Keivani, E. (2007). *Investigating the pollution of sugar industry wastewater in Iran*. the environment,4. pp 60-77. (In Persian).

<https://ensani.ir/file/download/article/20120326120337-1153-29.pdf>

Nouraei, M. (2007). Kahrizak factory and new documents, *History of foreign relations*. 33.pp 32-90. (In Persian) http://www.localhistory.ir/article/sugar_factory_of_kahrizak_and_newfound_documents

Report. Economy and Commerce Newspaper. 6-7. Pp124-128. Shirazi, (1942).

Sheikhol eslami, R.(2005). *Examining the performance of Iranian sugar factories in the last four years*. *Sugar beet,2*. 197-198 (in Persian with English abstract).<http://doi.org/10.22092/JSB.2006.8209>

[10.22092/JSB.2006.8209](http://doi.org/10.22092/JSB.2006.8209)

Zoheiri, Sh. (1972). *Investigation of sugar industry in Chenaran region*. bachelor's thesis, Mashhad: University of Ferdowsi.

Sākmāq (Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi) (in Persian)

،۱۷۳۲۹۹ ،۱۷۳۳۹۱ ،۱۷۳۴۳۳ ،۱۳۳۳۰۹
 ،۱۷۳۶۱۲ ،۱۷۳۶۰۳ ،۱۷۳۳۱۲ ،۱۷۳۴۳۳

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 13 Dec 2022

Accepted 10 Jun 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Recognizing the Commercial Routes of the Seljuk Territory of Iran and Rome Based on Archaeological Evidence (Caravanserais) and Historical Written Sources

Samira Motie ^(a), Zarin Fakhar ^{(b)*}, Farzad Mafi ^(c)

a) PhD Candidate, Islamic Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Abhar Branch, Zanjan, Iran (samira1363.moti@gmail.com)

b) Azad University, Abhar Branch, Zanjan, Iran

c) Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Abhar Branch, Zanjan, Iran (mafifarzad@gmail.com)

Keywords

East-West Route, Great Khorasan Highway, Silk Road, Caravanserai, Seljuk Period.

Citation

Mati, Samira; Fakhar, Zarin, and Mafi, Farzad. (2024). Recognition of trade routes in the Seljuk territory of Iran and Rum based on archaeological evidence (caravanserais) and historical written sources. *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 143-170.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The commercial prosperity and growth of handicraft industries during the Seljuk period in Iran and Rome, and the recognition of the importance of roads in facilitating trade and increasing wealth, led to the establishment and construction of roads. Although the extent of trade in Seljuk Iran was widespread, Eastern Rome (Anatolia) played a significant role in trade through land and sea routes with Iran. Which trade routes are recognizable in the Seljuk territories of Rome and Iran, and which routes were more important during the Seljuk period between these two lands are among the questions raised in this research. The main goal of this article is to recognize the trade routes of transportation between Seljuk Iran and Rome in the fifth and sixth centuries AH based on archaeological evidence and historical written sources. Understanding the cultural interactions, structural characteristics, and architectural styles of caravanserais in these two lands, and identifying their differences and similarities, is another objective. This research was conducted using library and field methods with a historical and archaeological approach. The variables of this research are the East-West international trade routes and Seljuk caravanserais in Iran (15 caravanserais) and Anatolia (17 caravanserais). As a result, several important trade routes between Iran and Anatolia in the Seljuk period were identified. Among them, the Tabriz-Konya route was the main commercial communication route between these two lands. The caravanserais established are mainly located on the Great Khorasan Road. The examination of the architecture of the caravanserais showed that although the Seljuk caravanserais in Iran and Anatolia have similar uses, they are generally different in terms of style and plan, and the roots of the Seljuk caravanserais cannot be traced back to Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.388195.1107>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206304.htm

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (z.fakhar783@gmail.com)

Introduction

Communication pathways have been one of the most important factors in the transmission of culture and art among humans from ancient times to the present. While the climate has played an influential role in choosing communication routes, the prevailing economic, social, and religious conditions have also been of great importance in shaping transportation routes. The establishment of roads has been of special political, cultural, and economic importance to all governments. This research is based on three main questions: 1. How many trade routes in the Seljuk territories of Rome and Iran can be identified based on historical written sources and archaeological evidence, with an emphasis on caravanserais? 2. Which routes during the Seljuk period were more important between these two lands, and what factors influenced their selection and use? 3. What similarities and differences exist between the architectural style of Seljuk caravanserais in Iran and Rome?

Materials and Methods

This article aims to recognize the trade routes between the Seljuk territories of Iran and Rome, identify important routes and factors influencing their selection, and also achieve an understanding of the mutual cultural and stylistic influences in the architecture of caravanserais in these two cultural and geographical areas. A total of 17 caravanserais in Anatolia (Eastern Rome) and 15 caravanserais in Iran during the Seljuk period, located along the trade routes between Iran and Anatolia, are studied. This research was conducted using field and library research methods with a historical and causal approach, which are part of qualitative research. The research process includes data collection, library studies, field studies, analysis of various data such as documents, maps, historical texts, and

comparison of Seljuk caravanserais in Iran and Rome. Field methods include visiting and documenting some caravanserais in Iran. Additionally, the locations of caravanserais were identified on maps using satellite images and ArcGIS software, and the main trade routes between Iran and Anatolia were identified through the modeling performed.

Discussion and Findings

From the mid-fifth century AH, after the settlement of a branch of the Seljuks in Kerman, Makran, and the eastern coasts of the Persian Gulf, an international trade route was established between the coast of Makran and the bustling port of Tizbandar to Khorasan and beyond. In the east-west route, there were also many important cities that had an exceptionally advantageous commercial and economic position. Isfahan, the capital of the Great Seljuks, Rey, Hamadan, Zanjan, and Qazvin had a prominent position in this international trade route. The international trade of Iran, namely the east-west route leading to the mountains and Azerbaijan, could be linked to Anatolian trade through two routes. Firstly, through Hamadan to Baghdad, then to Mosul, Mardin, Diyarbakır, and Malatya. The second route was through Tabriz, Erzurum, Erzincan, Sivas, Caesarea, and Aksaray to Konya. Of course, trade along the Tabriz-Konya route was of much greater importance, connecting Iran to the shores of the Black Sea and Europe. The courtyards in the Seljuk caravanserais in Iran played a central role, and covered spaces were created around them. In the caravanserais of the Seljuks of Rum, the courtyard did not play a central role in shaping the plan of the caravanserais, and covered spaces were important. Another distinguishing feature is the type of materials used, with Iran using bricks and tiles, while Anatolia used stones. The geographical analysis of caravanserais shows that Iranian caravanserais were

generally built in open plains, while the Seljuk caravanserais were located in mountain valleys and higher, colder climates. The location of caravanserais is influenced by the geographical characteristics of these two regions.

Conclusion

The Seljuk caravanserais in trade routes, especially the Great Khorasan Road, were built to provide comfort and security for caravans. The examination of the location of caravanserais and their placement in trade routes also indicates their main role and function in strengthening economic and trade issues. Additionally, different architectural and artistic styles were used in the construction of caravanserais in Iran and Anatolia in the fifth and sixth centuries AH.

Acknowledgements

We would like to thank the members of the academic faculty of the Archaeology Department at the Islamic Azad University, Abhar Branch, for their collaboration in conducting this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

بازشناسی مسیرهای تجاری در قلمرو سلاجقه ایران و روم بر اساس شواهد باستان‌شناختی (کاروانسراها) و منابع مکتوب تاریخی^۱

سمیرا مطیع (الف)، زرین فخار (ب)، فرزاد مافی (پ)

(الف) دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، زنجان، ایران (samira1363.moti@gmail.com)

(ب) استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، زنجان، ایران

(پ) استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، زنجان، ایران (mafifarzad@gmail.com)

چکیده

رونق تجاری و رشد صنایع دستی در دوره سلاجقه ایران و روم و آگاهی از اهمیت جاده‌ها در سهولت تجارت و فزونی ثروت، باعث تأسیس و عمران راه‌ها شد. گرچه گستره تجارت ایران دوره سلجوقی در مناطق بوده، روم شرقی (آناتولی) نقش چشمگیری در تجارت از مسیرهای خشکی و دریایی با ایران داشته است. اینکه چند مسیر تجاری در قلمرو سلاجقه روم و ایران قابل‌بازشناسی است و چه مسیری در دوره سلجوقی از اهمیت بیشتری بین این دو سرزمین برخوردار بوده‌اند؟ ازجمله پرسش‌های مطرح در این پژوهش هستند. هدف اصلی این نوشتار، بازشناسی راه‌های تجاری مواصلاتی سلاجقه ایران و روم در قرن پنجم و ششم هجری قمری بر اساس شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب تاریخی است. آگاهی از تعاملات فرهنگی، ویژگی‌های ساختاری و سبک معماری کاروانسراهای این دو سرزمین و شناسایی وجوه تمایز و اشتراک آن‌ها، از دیگر اهداف است. این پژوهش با روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی با رویکرد تاریخی و علی انجام شده است. متغیرهای این پژوهش، مسیرهای تجاری بین‌المللی شرقی-غربی و کاروانسراهای دوره سلجوقی در ایران (۱۵ کاروانسرا) و آناتولی (۱۷ کاروانسرا) هستند. در نتیجه، چندین مسیر مهم تجاری بین ایران و آناتولی در دوره سلجوقی شناسایی شد. از این بین، مسیر تبریز-قونیه، اصلی‌ترین راه ارتباطی بازرگانی بین این دو سرزمین بوده است. کاروانسراهای ایجادشده، عمدتاً در شاهراه خراسان بزرگ قرار دارند. بررسی معماری کاروانسراها نشان داد که هرچند کاروانسراهای دوره سلجوقی در ایران و آناتولی کاربری یکسانی دارند، به‌طورکلی از نظر سبک و پلان با یکدیگر متفاوت هستند و نمی‌توان ریشه کاروانسراهای سلاجقه روم را در ایران جستجو کرد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۷۰-۱۴۳

واژگان کلیدی:

مسیر شرقی-غربی، شاهراه خراسان بزرگ، جاده ابریشم، کاروانسرا، دوره سلجوقی

استناد به مقاله:

مطیع، سمیرا؛ فخار، زرین و مافی، فرزاد. (۱۴۰۳). بازشناسی مسیرهای تجاری در قلمرو سلاجقه ایران و روم براساس شواهد باستان‌شناختی (کاروانسراها) و منابع مکتوب تاریخی. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۱۴۳-۱۷۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.388195.1107>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206304.html

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

۱- مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول تحت عنوان «بازشناسی مسیرهای تجاری قلمرو سلاجقه روم و ایران بر اساس شواهد باستان‌شناختی (مطالعه موردی معماری کاروانسراها و تأسیسات وابسته)» است که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر به انجام رسیده است.

نویسنده مسئول مکاتبات: (z.fakhar783@gmail.com)

مقدمه

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان غز و خزر بودند که در نبرد دندانقان، میان سرخس و مرو، توانستند غزنویان را شکست دهند و به قدرت برسند (Bosworth, 2016: 29). در دوران اسلامی، دولت سلجوقیان گسترده‌ترین پهنه سرزمینی را از کاشغر تا انطاکیه به خود اختصاص داد و درخشان‌ترین روزهای فرمانروایی آنان به روزگار طغرل اول، البارسلان و ملکشاه بازمی‌گردد (تصویر ۱). گسترش نفوذ سلجوقیان در آناتولی پس از نبرد ملازگرد (۴۶۲ق/ ۱۰۷۱م)، سرآغاز نفوذ دامنه‌دار ترکان سلجوقی بر منطقه وسیع آسیای صغیر بود. دولت سلجوقیان توانست بیشتر نواحی آناتولی را از چنگ بیزنس خارج سازد و حدود دو و نیم سده (۷۰۷-۴۷۳ق/ ۱۲۰۷-۱۰۸۱م) با اقتدار به حکمرانی بپردازد (Roosta, 2015: 12).

راه‌های ارتباطی، یکی از مهم‌ترین عوامل انتقال فرهنگ و هنر بین انسان‌ها از دوران باستان تا کنون بوده‌اند. با آنکه اقلیم در انتخاب مسیرهای ارتباطی نقش مؤثری داشته، اما شرایط اقتصادی، اجتماعی و دینی حاکم نیز در شکل‌گیری راه‌های مواصلاتی از اهمیت زیادی برخوردارند. تأسیس جاده برای همه حکومت‌ها به لحاظ سیاسی، فرهنگی و اقتصادی اهمیت ویژه‌ای داشته است. رونق تجاری و رشد صنایع دستی (برنکاری، عاج‌کاری، چوب‌کاری و غیره) در دوره سلجوقه ایران و روم و آگاهی از اهمیت جاده‌ها در سهولت بازرگانی و فزونی ثروت، باعث تأسیس و عمران جاده‌ها شد. گرچه گستره تجارت ایران دوره سلجوقی در مناطق متعددی از جمله آذربایجان، ارمنستان، چین، هند، حبشه، زنگبار، روم و مصر بوده، اما روم شرقی نقش چشمگیری در تجارت از مسیرهای خشکی و دریایی با ایران داشته است.

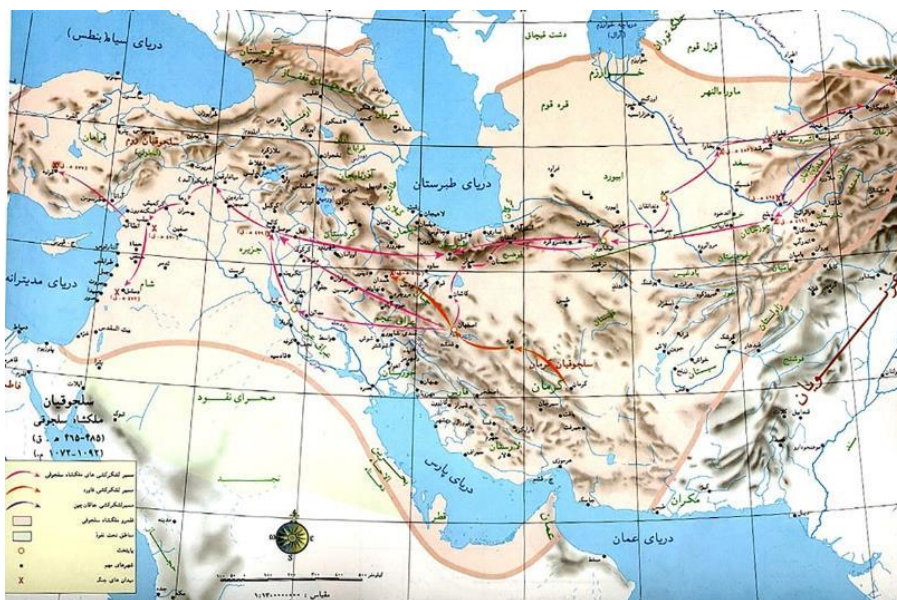
این پژوهش مبتنی بر سه پرسش اصلی است: ۱. چند مسیر تجاری در قلمرو سلجوقه روم و ایران بر اساس منابع

تاریخی و شواهد باستان‌شناختی با تأکید بر کاروانسراها قابل‌بازشناسی است؟ ۲. چه مسیرهایی در دوره سلجوقی از اهمیت بیشتری بین این دو سرزمین برخوردار بوده‌اند و چه عواملی بر انتخاب و استفاده از آن‌ها مؤثر بوده است؟ ۳. سبک معماری کاروانسراهای سلجوقه ایران و روم چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد؟ پیرو پرسش‌های مطرح‌شده، فرضیات این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. احتمالاً مسیرهای ارتباطی دوره سلجوقی با مسیرهای ارتباطی امروزی بین ایران و ترکیه تا حدودی همخوانی داشته و دو مسیر اصلی مورد استفاده بوده که یکی از شمال غرب به ترکیه و دیگری از غرب ایران به عراق و سپس به ترکیه منتهی می‌شده است. ۲. به نظر می‌رسد مسیرهایی که در ادامه شاهره خراسان بزرگ یا جاده ابریشم قرار دارند از اهمیت بیشتری برخوردار بوده‌اند و از شهرهای مهمی نظیر ری، زنجان، تبریز، ارزروم، قیصریه و قونیه عبور می‌کرده‌اند و ویژگی‌های جغرافیایی و زمین‌شناسی بر انتخاب آن‌ها مؤثر بوده است. ۳. مفروض است که سبک ساخت کاروانسراهای آناتولی از نمونه‌های ایرانی تأثیر پذیرفته باشد و اشتراکات قابل‌توجهی بین آن‌ها وجود دارد.

این مقاله، در پی بازشناسی مسیرهای تجاری بین قلمرو سلجوقه ایران و روم و شناسایی مسیرهای مهم و عوامل مؤثر در انتخاب آن‌ها و همچنین دستیابی به تأثیرات متقابل فرهنگی و سبک‌شناختی در معماری کاروانسراهای این دو حوزه فرهنگی و جغرافیایی است. بررسی معماری و نوع سازه‌های کاروانسراها و تأسیسات بین‌راهی از اهم موضوعات پژوهش است. به‌طورکلی، ۱۰۴ کاروانسرا از دوره سلجوقه روم شناسایی شده است. از این بین، ۴۵ کاروانسرا تقریباً به‌صورت کامل باقی مانده‌اند و بقیه بر اساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد معماری اندک، بازشناسی شده‌اند (Erdmann, 1961: 12). تراکم این کاروانسراها عموماً در مسیرهای تجاری و مهم است. شمار ۱۷ کاروانسرا از جمله

ایران و آناتولی قرار دارند، به‌عنوان مورد مطالعاتی، بررسی می‌شوند. هرچند بسیاری از جاده‌ها در طول تاریخ از بین رفته‌اند و شواهدی از آن‌ها باقی نمانده، می‌توان از متون تاریخی برای بازشناسی آن‌ها استفاده کرد.

آلای‌خان^۱، آغزی کاراخان^۲، علاءالدین^۳، آکسارای‌خان^۴ در آناتولی (روم شرقی) و جز این‌ها و شمار ۱۵ کاروانسرا از جمله رباط شرف، رباط دیرکاج، رباط کریم، کاروانسرای سرچم و جز این‌ها در ایران طی دوره سلجوقی که در مسیرهای تجاری

تصویر ۱: نقشه سیاسی امپراتوری سلجوقیان در ایران و ترکیه (مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور، اطلس تاریخ ایران)

پیشینه پژوهش

جدا از منابعی که در مورد تاریخ سیاسی و اجتماعی سلاجقه ایران و آناتولی وجود دارد، چندین مطالعه در مورد تجارت و مسیرهای تجاری و کاروانسراهای این دوره انجام شده است. از این‌بین، پایان‌نامه‌ای با موضوع «تجارت ایران در دوره سلجوقیان» به مسائل تجارت دریایی خلیج فارس و بررسی مسیرهای تجاری پرداخته است (Khalifeh, 2006: 6). ماکسیم سیرو (Siroux, 1978: 25) در کتاب کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، به طبقه‌بندی پلان کاروانسراهای ایران در دوران تاریخی و چگونگی شکل‌گیری کاروانسراهای ایوان‌دار با حیاط مرکزی در

دوران اسلامی و تأثیر این سبک بر مناطق هم‌جوار، به‌خصوص همسایگان شرقی می‌پردازد. ویژگی‌های معماری تعدادی از کاروانسراهای ایران در دوره سلجوقی در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان آمده است (Hillenbrand, 2000: 73). هیلن براند (Hillenbrand, 2001: 76)، نویسنده کتاب معماری اسلامی، کاروانسراهای جهان اسلام را به دو گونه شهری و برون‌شهری تقسیم نموده و ضمن ارائه پلان و تصویر آن‌ها، در انتها به نحوه سفر کاروانی اشاره کرده است. کیانی (Kiyani, 1997: 5) در کتاب تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تاریخچه‌ای عمومی از کاروانسراهای ایرانی ارائه

1. Alay Han
2. Agzi Kara Han
3. Aladdin Han
4. Aksaray Han

نوشته شده است که از جمله می‌توان به کتاب *راه‌های ابریشم و ادویه: اکتشاف از طریق زمین نوشته پل استراترن (Strathern, 1998: 4)*، کتاب *جاده ابریشم نوشته فرانک و براونستون (Frank and Brownstone, 1997: 40-45)* و کتاب *جاده ابریشم نوشته ناصر تکمیل‌همایون (Takmil Homayoun, 2016: 6)* اشاره کرد.

چندین پژوهش نیز در ارتباط با راه‌ها و کاروانسراها در کشور ترکیه انجام شده است. اردمن یکی از نخستین پژوهشگرانی است که به بررسی معماری کاروانسراهای ترکیه پرداخته است (*Erdmann, 1961: 1*). پایان‌نامه‌ای با عنوان «راه‌ها در دوره سلاجقه آناتولی» حاوی اطلاعاتی درباره راه‌های اصلی و فرعی تجاری آناتولی با دولت‌های دیگر و داخل منطقه در عصر سلاجقه است (*Ozgerin, 1959: 10*). در منابع دیگری در مورد اوضاع اقتصادی آناتولی پیش از عهد مغول (*Polat, 1997: 8*)، بازارهای بین‌المللی آناتولی در زمان سلجوقیان و کاروانسراهای سلجوقی (*Turan, 1999: 32*) بحث شده است. گونول پانتای (*Pantai, 2019: 13*) سبک و روند شکل‌گیری کاروانسراهای دوره سلجوقی در منطقه آناتولی را در مقاله «کاروانسرا در معماری منطقه آناتولی» بررسی کرده است. حسن‌زاده و طارم (*Hassanzadeh & Taram, 2018: 63*) در مقاله «کارکرد راه‌های آناتولی در دوره سلاطین سلجوقی روم» به شناسایی مسیر شاهراه‌های آناتولی و چگونگی بهره‌برداری دولت از آنها پرداخته‌اند. همانطور که ملاحظه می‌شود، انجام پژوهش مستقل و یکپارچه بر مبنای شواهد باستان‌شناختی (کاروانسراها) و منابع مکتوب تاریخی به هدف بازنشاسی مسیرهای تجاری ایران و آناتولی در عهد سلجوقیان ضرورت دارد.

روش پژوهش

داشته و انواع کاروانسراها را بر اساس موقعیت جغرافیایی و اقلیمی طبقه‌بندی کرده است. کلایس و کیانی (*Kleiss & Kiyani, 1995: 13*) در کتاب *کاروانسراهای ایران*، اطلاعات ارزنده‌ای در مورد برخی از کاروانسراهای ایران و پلان و نقشه آن‌ها منتشر کرده است. پیرنیا و افسر (*Pirnia & Afsar, 1991: 16*) در کتاب *راه و رباط* به معرفی بناهای مربوط به راه‌ها، انواع میل‌ها، پل‌ها و کاروانسراهای ایران، وسایل نقلیه و وسایل سفر پرداخته‌اند.

لباف‌خانکی و همکاران (*Labfaf Khaniki et al., 2013: 33*) در کتاب *کاروانسراهای خراسان*، منابع مکتوب و کاربرد کاروانسراهای خراسان، راه و رباط و محورهای اصلی ارتباطی خراسان را تجزیه و تحلیل کرده‌اند. سلطان‌احمدی و سیدحمزه (*Soltan Ahmadi & Seyed Hamzah, 2015: 38*) در مقاله «الگو و شاخصه‌های معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی شاهراه خراسان»، به بررسی ویژگی‌های کاروانسراهای سلجوقی واقع در مسیر خراسان بزرگ و مقایسه آن‌ها با دیگر کاروانسراها در مناطق مختلف ایران و مناطق هم‌جوار پرداخته‌اند. مهیمنی و نبوی (*Mohimani and Nabavi, 2022: 113*) در چارچوب مقاله‌ای در *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، به بررسی ساختار کالبدی-فضایی کاروانسراهای دوره‌های مختلف اسلامی در مسیر جاده ابریشم در خراسان بزرگ پرداخته‌اند. همچنین پژوهشگران ایتالیایی و ایرانی، دِچاریس و همکاران (*De Cesaris et al, 2014: 43*)، در کتاب *شهرهای ایران، مسیرهای کاروانسرا*، از طریق مجموعه‌ای از شواهد و مدارک به بررسی و تفسیر پیچیدگی مکان‌ها، تنوع گونه‌شناسی، غنای سبک‌های معماری و اصلاح راهبردهای زیستی و اقلیمی می‌پردازند که توسط انسان در فلات ایران اجرا شده است. کتاب‌های متعددی درباره اهمیت و نقش بسیار مهم شاهراه خراسان بزرگ و جاده ابریشم در رشد و توسعه سیاسی و اقتصادی حکومت‌های گوناگون ایران

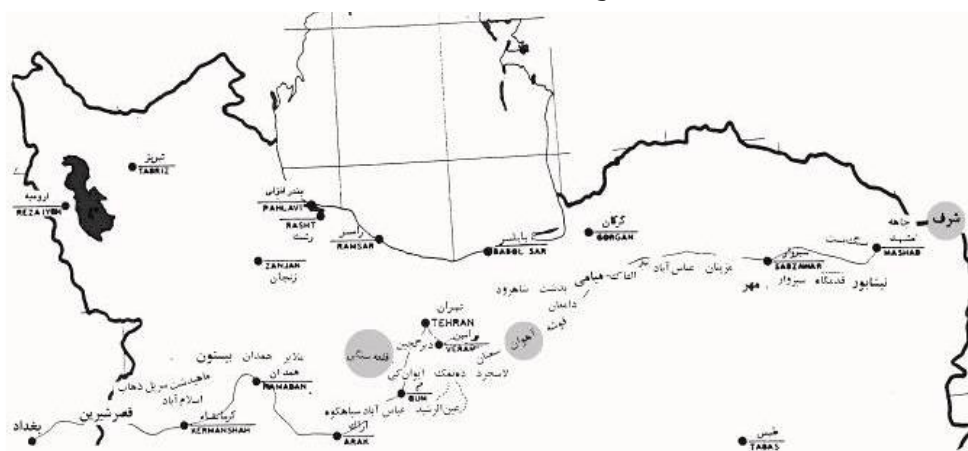
این پژوهش با روش‌های میدانی و کتابخانه‌ای با رویکرد تاریخی و علی که از زیرمجموعه‌های پژوهش کیفی هستند انجام شده است. فرآیند انجام پژوهش شامل مراحل گردآوری داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی، تحلیل داده‌های مختلف نظیر اسناد، نقشه‌ها، متون تاریخی و مقایسه کاروانسراهای سلاجقه ایران و روم با یکدیگر است. روش‌های میدانی شامل بازدید و مستندنگاری برخی کاروانسراهای ایران می‌شود. همچنین موقعیت کاروانسراها با استفاده از عکس‌های ماهواره‌ای و نرم‌افزار آرک‌جی‌آی‌اس روی نقشه مشخص شد و از طریق مدل‌سازی انجام‌شده، مسیرهای اصلی تجاری ایران و آناتولی بازشناسی شدند.

یافته‌های پژوهش

مسیر تجاری بین‌المللی شرقی-غربی ایران و آناتولی

از اواسط سده پنجم هجری قمری، پس از استقرار شاخه‌ای از سلجوقیان در کرمان، مکران و سواحل شرقی خلیج فارس،

مسیر تجاری بین‌المللی و پرفت‌وآمدی از ساحل مکران و بندر تیز تا خراسان و ماوراءالنهر برقرار شد. نقطه ثقل این مسیر تجاری، کرمان و شهر معروف آن جیرفت بود. از جیرفت مسیر کاروان‌ها به چند جهت اصلی تغییر می‌یافت. دو جاده منشعب شده از کرمان جنبه بین‌المللی داشت: ۱. جاده‌ای که به خراسان و از آنجا به ماوراءالنهر و سواحل دریای خزر منتهی می‌شد. ۲. جاده‌ای که به اصفهان، منطقه جبال آذربایجان و از آنجا به سواحل ولگا و آناتولی می‌رسید. این جاده از طریق همدان با عراق و شام و سواحل مدیترانه پیوند می‌یافت. در مسیر شرقی-غربی نیز شهرهای بسیار مهمی قرار داشتند که از موقعیت تجاری و اقتصادی فوق‌العاده مناسبی برخوردار بودند. اصفهان پایتخت سلجوقیان بزرگ، ری، همدان، زنجان و قزوین در این مسیر تجاری بین‌المللی موقعیتی بسیار برجسته داشتند (Khalifeh, 2006: 215) (تصویر ۲).

تصویر ۲: مسیر فرضی راه ابریشم در دوره سلجوقی (Kivani, 1996: 597)

کاروان‌های آذربایجان و آناتولی نیز با ادامه مسیر و با گذشتن از قزوین و زنجان به آذربایجان و از آنجا به آناتولی می‌رسیدند. در آذربایجان برخی جاده‌های فرعی از این مسیر جدا می‌شد، از جمله جاده‌ای که از طریق دربند به شمال‌غربی دریای خزر و منطقه بلغار می‌رسید. اصلی‌ترین کارکرد مسیر شرقی-غربی،

اتصال تجارت بین‌المللی ایران به اروپا و سواحل دریای مدیترانه بود. این مسیر از طریق شام با سواحل مدیترانه و به‌ویژه مصر، افریقایه و اندلس ارتباط می‌یافت و از طریق آناتولی به اروپا متصل می‌شد (Khalifeh, 2006: 215)

همهٔ محلت‌ها و کوچه‌ها را هم دربندها و دروازه‌های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود. و کوچه‌ای بود که آن را کوطرز می‌گفتند، و در آن کوچه پنجاه کاروانسرای نیکو، و در هر یک بیاعان و حجره‌داران بسیار نشستند» ([Qabadiani](#) [Marvzi, 1983: 117](#)). مسیر شرقی-غربی که از کرمان به یزد و از آنجا به اصفهان می‌رسید، از جمله مسیرهای مهم تجاری در عصر سلجوقی بود. مسیر خراسان-اصفهان که از قدمت بسیار زیادی برخوردار بود، اصفهان را به ماوراءالنهر و خوارزم متصل می‌کرد.

آذربایجان: تبریز، خوی و سلماس جزو شهرهای آبادان و پررونق آذربایجان در سدهٔ ششم هجری قمری ذکر شده‌اند ([Ibn Hawqal, 1987: 336](#)). استان‌های آذربایجان شرقی و غربی به دلیل موقعیت بسیار مناسبشان در شمال‌غرب کشور، عامل اتصال ایران در مسیر تجاری شرقی-غربی به عراق، شام، ارمنیه، آناطولی، قسطنطنیه و اروپای شرقی از یک‌سو و از سوی دیگر از طریق دربند به ساحل ولگا بودند.

آناطولی: پایه‌های اصلی دولت سلجوقیان روم بر تجارت بنا شده بود، زیرا به دلیل موقعیت مناسب آناطولی، قلمرو آنان به‌راحتی با دریای مدیترانه، مهم‌ترین آبراه تجاری سده‌های پنجم و ششم هجری قمری، ارتباط می‌یافت. همچنین از طریق دریای سیاه و دریای اژه به‌راحتی به اروپا وصل می‌شد. درواقع، منطقه آناطولی واسطه راه‌های زمینی متصل‌کنندهٔ شرق جهان اسلام-به‌ویژه ایران- با اروپا بود. جاده شرقی-غربی ترانزیت که از ایران به آناطولی می‌رسید نیز از اهمیت زیادی برخوردار بود. این جاده هنگام رسیدن به آناطولی به دو شعبه جداگانه تقسیم می‌شد. اولین شعبه پس از گذشتن از

(215). در ادامه به چند استان مهم که در مسیر تجاری شرق به غرب قرار داشتند اشاره شده است.

خراسان: در قرن‌های پنجم و ششم هجری قمری، پیشه‌های هنری ترقی شگرفی کرد. امرای سلجوقی به نگهداری و حفظ امنیت راه‌ها توجه ویژه داشتند. رباط ماهی در راه سرخس به نیشابور به‌وسیله ترکان خاتون همسر سلطان سنجر و دختر ارسلان‌خان تعمیر شده است ([Mohimani &](#) [Nabavi, 2022: 120](#)).

ری: این منطقه در دوران اسلامی همواره از موقعیت تجاری فوق‌العاده‌ای برخوردار بود. ری در قرن چهارم هجری قمری، مرکزی مهم برای تولید پارچه‌ها و جامه‌های معروفی بود که به نام «رازی» یا «صاحبی» شناخته می‌شدند ([Abu Dolaf, 1963: 75](#)). همچنین، مرکزی برای تولید کرباس، برد، پنبه، پرده، غضاره، مسله، شانه و نمکدان چوبی بود ([Hodud Al A'lam, 1993: 392](#); [Maqdas, 1982: 592](#)). مهم‌ترین نقش ری، در اتصال آذربایجان به خراسان بود و در زمان سلجوقیان اهمیت آن دوچندان شد ([Bendari Isfahani, 1977: 144](#)). معین‌الدین مختص‌الملک ابونصرکاشانی، والی ری، اقدام به بنای رباط قهرود و رباط احمدآباد و تعمیر رباط دیرگچین و همچنین تعمیر جادهٔ میان ری و قم با گچ و سنگ کرد ([Monshi Kermani, 1985: 66-68](#)).

اصفهان: فرش‌ها و پرده‌های معروف بافت اصفهان ([Ibn Rasteh, 2001: 181](#)) و انواع جامه‌های ابریشمین مرغوب چون حله، عتابی و سقلاطون ([Istakhri, 1994: 206](#); [Hodud Al A'lam, 1993: 389](#); [Ibn Faqih, 1970: 86-87](#)), جزو محصولات اصلی اصفهان به شمار می‌آمده‌اند. ناصر خسرو قبادیانی در ۴۴۴ق، موقعیت تجاری شهر را چنین توصیف می‌کند: «و اندرون شهر همه آبادان-که هیچ از وی خراب ندیدم- و بازارهای بسیار و بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود و هر بازاری را دربندی و دروازه‌ای و

ارزروم،^۱ بی‌بورت^۲ و زیگانا^۳ به بندر ترابوزان^۴ در ساحل دریای سیاه ختم می‌شد. دومین مسیر نیز با گذشتن از ارزروم، ارزنجان،^۵ سیواس،^۶ قیصریه،^۷ آکسارای (آقسرای)^۸ و قونیه^۹ به آتالیا،^{۱۰} علائیه (آلانی)^{۱۱}، ایاس^{۱۲} و بنادر دریای مدیترانه می‌رسید. این راه اصلی، گرجستان و ارمنستان را نیز به بنادر دریای مدیترانه متصل می‌کرد. تجارت شرقی-غربی قونیه پس از سیواس به دو شاخه تقسیم می‌شد. بازرگانی که از بغداد می‌آمدند، مسیر ماردین^{۱۳}، ملاطیه^{۱۴}، البستان^{۱۵}، قیصریه، آکسارای، قونیه، آتالیا و علائیه را در پیش می‌گرفتند. بازرگانی هم که از حلب می‌آمدند با گذشتن از قیصریه، همین مسیر را تا رسیدن به بنادر دریای مدیترانه تعقیب می‌کردند (Turan, 1946: 474-475).

تجارت بین‌المللی ایران، یعنی مسیر شرقی-غربی که به جبال و آذربایجان می‌رسید، از دو طریق می‌توانست به تجارت آتاتولی پیوند یابد. نخست از طریق همدان به بغداد، از آنجا موصل^{۱۶}، ماردین، دیاربکر^{۱۷} و ملاطیه. مسیر دوم نیز از طریق تبریز، ارزروم، ارزنجان، سیواس، قیصریه، آکسارای به قونیه. البته تجارت در مسیر تبریز-قونیه از اهمیت بسیار بیشتری

برخوردار بود و ایران را به سواحل دریای سیاه و اروپا وصل می‌کرد. کاروانسراهای بسیار زیادی که در این مسیر مهم توسط سلجوقیان روم از پایان سده ششم هجری قمری تا پایان سده هفتم هجری قمری برپا شده نیز حکایت از اهمیت تجاری این مسیر دارد. وجود راه‌های بین‌المللی معروف در آتاتولی باعث شده بود که شهرهای قلمرو سلجوقیان به بازارهایی بین‌المللی برای عرضه محصولات نقاط مختلف جهان تبدیل شوند. قبل از نفوذ سلجوقیان در آتاتولی نیز، آنجا به‌عنوان محلی برای عرضه برده معروف بود و جایگاه‌هایی به‌عنوان بازار برده‌فروشان در روم وجود داشت (Khalifeh, 2006: 261). کالاهایی که از آتاتولی به اروپا حمل می‌شد شامل پشم، ابریشم و پارچه‌های ابریشمی، پنبه، قالی، گلیم، نمداکارا، صابون، مواد مختلف رنگرزی و عطریات و دیگر امته رسیده از شرق بود (Polat, 1997: 178).

ارتباط تجاری ایران و آتاتولی در عصر سلجوقی

1. Erzurum
2. Bayburt
3. Zigana
4. Trabzon
5. Erzincan
6. Sivas
7. Kayseri
8. Aksaray
9. Konya
10. Antalya
11. Alanya
12. Ayaz
13. Mardin
14. Malatya
15. Elbistan
16. Musul
17. Diyarbakir

دیگر به قونیه و از آنجا به قسطنطنیه متصل می‌شد. در دوران زمامداری سلاجقه کرمان، به‌ویژه زمان ارسلان شاه (۵۳۷-۴۹۵ق)، به ورود «قوافل روم» به کرمان و قمادین (مهم‌ترین شهرک بین‌المللی جیرفت) اشاره شده است (Kermani, 1994: 382, 426).

ارتباط تجاری خراسان با آناتولی در نیمهٔ دوم سدهٔ ششم هجری قمری، نشان می‌دهد که پس از افول مسیر بین‌المللی شرقی-غربی، در پی سقوط سلجوقیان کرمان، خراسان همچون گذشته نقشی اساسی در تجارت بین‌المللی به‌عنوان پیونددهندهٔ جاده ابریشم با آناتولی و اروپا برعهده گرفته است (Johari Neishabouri, 2004: 187).

بنابراین، در نیمهٔ دوم سدهٔ ششم هجری قمری، مسیر ایران-آناتولی از کرمان و اصفهان به تبریز منتهی نمی‌شد، بلکه از خراسان (نیشابور) و از آنجا به ری، قزوین، زنجان، میانه و تبریز و از آنجا به قونیه و قسطنطنیه می‌رسید. در سال‌های پایانی سدهٔ ششم هجری قمری و اواخر عهد سلجوقیان نیز ارتباط تجاری مستمری میان همدان و قونیه در جریان بود (Ravandi, 1985: 461). این ارتباط با سقوط سلاجقه هم منقطع نشد و در زمان جانشینانشان، خوارزمشاهیان، نیز ادامه یافت. در سندی رسمی مربوط به عهد خوارزمشاهی که از سوی جلال‌الدین خوارزمشاه خطاب به علاءالدین کیقباد، سلطان سلاجقه روم (۶۳۴-۶۱۶ق/۱۲۳۷-۱۲۲۰م) نگارش یافته و پاسخ علاءالدین به او، به تواتر بازرگانان میان قلمرو دو دولت تأکید شده است: «[...] چنان‌که بعالیوم تردد رسولان و اختلاف سفیران و آمد و شد بازرگانان متواتر باشد» (Turan, 1988: 101).

در نیمهٔ دوم سدهٔ ششم هجری قمری، دریای خزر نقش مهمی در پیوند با آناتولی از طریق دربند و قفقاز برعهده داشت (Ibn Esfandiari Kateb, 1987: 132).

در عصر سلجوقیان، تشکیل شاخه‌ای از آن دولت در آناتولی (۴۷۳ق/۱۰۸۱م) که به سلاجقه روم معروف شدند، ارتباط تجاری گسترده سلجوقیان بزرگ (ایران) با قلمرو سلجوقیان روم (آناتولی) را در پی داشت. با به قدرت رسیدن سلجوقیان روم و توجه بیش‌ازحد آنان به شکوفایی تجاری شهرهای قلمرو خود، برقراری امنیت راه‌ها و نیز ساختن کاروانسراهای بسیار در مسیرهای تجاری، ارتباط تجاری ایران و آناتولی رونق چشمگیری یافت و مسیر تجاری تبریز-قونیه-قسطنطنیه اهمیت یافت، زیرا این مسیر هم متصل‌کننده شرق و غرب بود و هم مسیر بین‌المللی شرقی-غربی ایران عصر سلجوقی را که از بندر تیز به کرمان، اصفهان، جبال و تبریز می‌رسید، به اروپا متصل می‌کرد. این مسیرها بر اساس منابع مکتوب تاریخی و کاروانسراهای موجود، بازنشاسی شده و در نقشه GIS جانمایی شده‌اند (تصویر ۳).

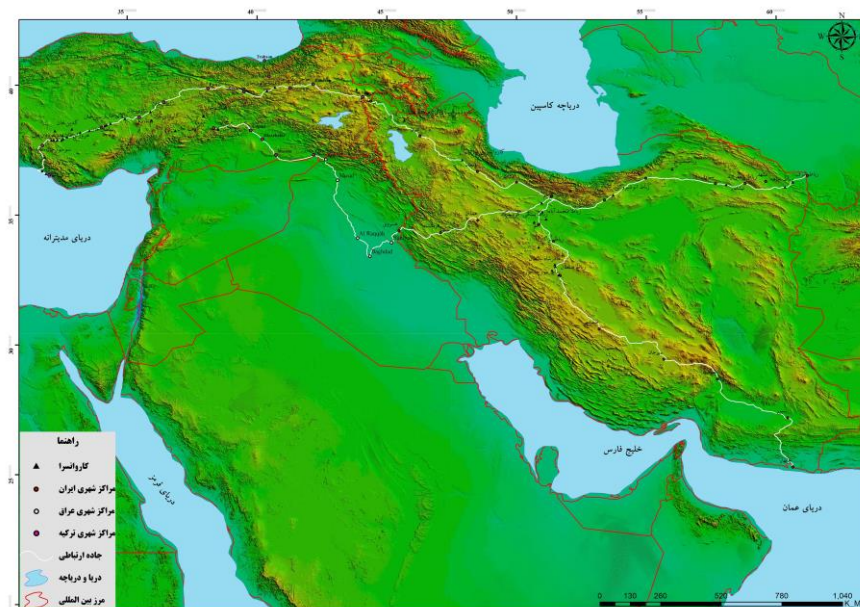
مسیر غربی-شرقی در ارتباط اصلی با تبریز بود. این راه از آنتالیا شروع می‌شد. با گذشتن از بوردور^۱، اسپارت^۲ و قونیه به آکسارای می‌رسید. همچنین پس از گذشتن از منازل مهم دیگری، در سیواس به راه شمالی-جنوبی می‌پیوست. سپس از آنجا به ارزروم می‌رفت و از ارزروم به تبریز وصل می‌شد. مسافت بین مراکز بزرگ تجاری در طول این مسیر (از قونیه تا تبریز)، طی چهل روز پیموده می‌شد و در این راه، تنها از قیصریه به سیواس، ۲۴ کاروانسرا تأسیس شده بود (Sümer, 1998: 4).

مسیر غربی-شرقی آناتولی، پس از رسیدن به تبریز به مسیر شرقی-غربی ایران می‌پیوست و مسیر بین‌المللی زمینی بسیار طولانی را تشکیل می‌داد. مسیری که از بندر تیز در جنوب-شرقی ایران شروع می‌شد و پس از گذراندن چند هزار کیلومتر مسیر زمینی از طریق کرمان، اصفهان و منطقهٔ جبال به تبریز می‌رسید. سپس با پیمودن چند هزار کیلومتر مسیر زمینی

1. Burdur

2. Isparta

طبق منابع ارمنی، لشکرکشی‌های سلجوقیان در ارمنستان باعث شد که ارمنستان برای مدت طولانی اهمیت خود را در تجارت جهان از دست بدهد (Sirarpi, 1978: 54).

تصویر ۳: نقشه جی‌آی‌اس کشورهای ایران، ترکیه و عراق که مسیرهای اصلی (شرقی-غربی) ارتباطی ایران و آناتولی در دوره سلجوقی را به همراه موقعیت برخی کاروانسراهای موجود در این مسیر نشان می‌دهد (مأخذ: نگارندگان)

کاروانسراهای سلجوقی در مسیرهای تجاری ایران

شاهراه خراسان بزرگ یا جاده ابریشم یکی از عوامل مهم تغییر و تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در دوران اسلامی بوده و تسلط بر این جاده تجاری برای حکومت‌های مختلف از جمله غزنویان و سلجوقیان اهمیت داشته است (Bahranipour et al, 2018: 16). امنیت و رونق تجاری منجر به پیشرفت‌های اقتصادی در قلمروی حکومت سلجوقیان و ایجاد راه‌های مواصلاتی شد. با روی کار آمدن ملکشاه در ۴۶۵ق، شهرهای خراسان از جمله نیشابور در مسیر راه کاروانی قرار داشتند که عراق و بغداد، بزرگ‌ترین مراکز مصرفی خاورمیانه و ماورای آن را به ماوراءالنهر متصل می‌ساخت (Rahmati et al, 2013: 158). بر اساس مطالعات انجام‌شده، تعداد محدودی از کاروانسراهای باقی‌مانده شاهراه خراسان بزرگ مربوط به دوره سلجوقی هستند. ۱۵ کاروانسرا از این دوره در این پژوهش مورد بررسی

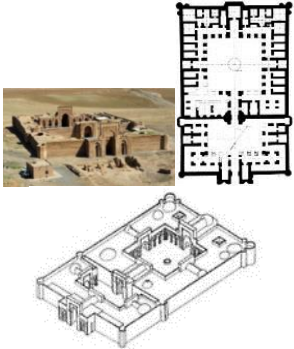
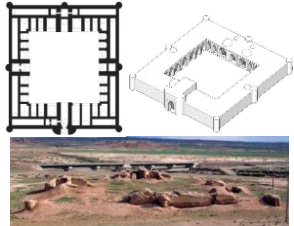

قرار گرفته‌اند. فهرست این کاروانسراها و ویژگی‌هایشان در جدول شماره ۱ آمده است. در دوره سلجوقی به‌جای کاروانسرا از واژه رباط استفاده می‌شد. رباط‌های نخستین، استحکامات ساده‌ای در نقاط بی‌حفاظ مرزی بودند که می‌توانستند پناهگاه گروهی جهادگر باشند و در ساده‌ترین شکل شامل یک دیوار استحکاماتی در اطراف، اتاق‌های زندگی، انبار اسلحه، انبار تدارکات و برج برای علامت دادن بودند. گاه رباط فقط یک برج دیده‌بانی بود (Karimi, 1996: 508). بیشتر این رباط‌ها در راه ابریشم و منطقه خراسان جای داشته است (Labaf Khaniki, 2012: 36).

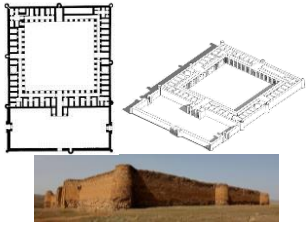
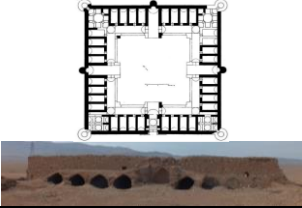
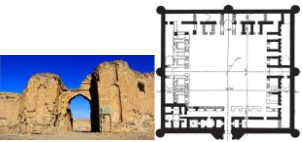
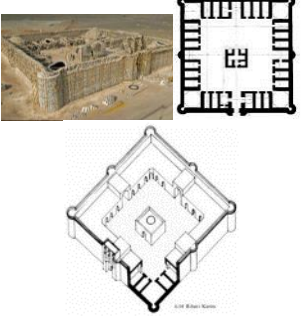
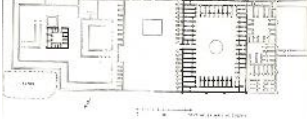

کاروانسراهای بررسی‌شده، تقریباً با فضایی شبستانی و چهار ایوانی اجرا شده‌اند که این وضعیت در ۱۲ کاروانسرای سلجوقی اجرا شده و سه کاروانسرا (رباط ترک، رباط سلطان و کاروانسرای آلاکی) فاقد این نوع نقشه هستند (جدول ۱).

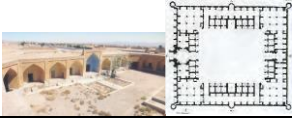
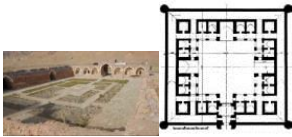

اسطبل و باربند در کاروانسراهای دوره سلجوقی به اشکال مختلف ساخته شده است. در کاروانسرای قلعه سنگی قم، حیاطی محصور و فاقد حجره را در جلوی کاروانسرا ساخته‌اند که محل نگهداری حیوانات بوده است. در رباط شرف، اسطبل‌ها در چهارگوشه کاروانسرا قرار گرفته‌اند و فقط بخش کوچکی از فضای رباط را اشغال کرده‌اند. این در حالی است که در دوره‌های بعد در کاروانسراها، اتاق‌های مسافران معمولاً پیرامون حیاط ساخته می‌شد و پشت آن‌ها اسطبل قرار می‌گرفت. در کاروانسراهای سلجوقی در طرفین فضای دروازه ورودی (دالان) نیز معمولاً اتاق‌هایی برای پاسداران کاروانسرا ساخته می‌شد ([Kiyani, 1987: 204](#)). تزئینات وابسته به معماری یکی دیگر از عوامل مهم معماری محسوب می‌شود که در این دوره تعداد ۱۰ کاروانسرا دارای تزئینات آجرکاری، کتیبه‌هایی با خط کوفی و هندسی و غیره هستند و تعداد پنج کاروانسرا، تزئینات معماری ندارند.

در کاروانسراهای دوره سلجوقی، فضای نیمه‌باز رواق مانند پیوسته‌ای حیاط را دور می‌زند و در پشت رواق‌ها اتاق‌های مسافران قرار گرفته است. رواق دارای پیوستگی فضایی است و فقط گاهی این پیوستگی توسط ایوان که معمولاً ایوان روبه‌روی ورودی اصلی است، از بین می‌رود. برخی از کاروانسراهای این دوره مانند رباط کریم و کاروانسرای علی-آباد قم، ایوان ندارند و میانسرا، بی‌واسطه به حجره (اتاق) راه دارد ([Pirnia, 2012: 314](#)). ویژگی دیگر، فضای چهار صفا است که در الگوی معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی جایگاه ویژه‌ای دارد ([Godard et al, 2009:](#) [248](#)). گاه جای فضای چهار صفا، فضایی گنبدخانه‌ای، مانند آنچه در کاروانسراهای رباط کریم می‌بینیم، در گوشه کاروانسراها ایجاد شده است ([Pirnia, 2012: 315-](#) [316](#)).

جدول ۱: ویژگی‌های معماری کاروانسراهای بررسی شده در این پژوهش از دوره سلجوقی در ایران (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پلان	وابسته تأسیسات	تزئینات معماری	رنگ	طرح پلان
۱	رباط شرف	خراسان- سرخس	آجر، گچ	مستطیل- چهار ایوانی	مسجد، محراب، آبنبار	کتیبه‌های گلی		
۲	رباط چاهه (ماهی)	خراسان- سرخس	آجر، گچ	مربع- چهارایوانی	-	کتیبه‌های کوفی، آجرکاری، نقوش هندسی		
۳	کاروانسرای زعفرانیه	خراسان- سبزوار	آجر و ملات کاه‌گل	چهارایوانی	بازار، مسجد و حمام	آجرکاری		

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پلان	تأسیسات وابسته	معماری تزیینات	منبع	طرح پلان
۴	رباط انوشیروانی	سمنان-گردنه آهوان	سنگ و آجر	مربع- چهارایوانی	آبانبار	آجرکاری، طاق و ایوان‌های ضربی	Kiyani, 1996: 602	
۵	کاروانسرای سپنج (جهان‌آباد)	سمنان-شاهرود	آجر و ملات گچ	چهارایوانی	مناره و مسجد	آجرکاری منقوش	Seyed Hamzeh, 2017: 157	
۶	رباط دیرکاج (محمدآباد)	ری-قم	سنگ، آجر، خشت و گل، آهک	مستطیل- چهارایوانی	برج، مسجد، شبستان، آسیاب، حمام، آبانبار	آجرکاری	Kiyani, 1983: 435; Arab, 2006: 99	
۷	کاروانسرای سنگی (کوه‌نمک)	ری-قم	سنگ و آجر	مربع- چهارایوانی	برج‌های تزیینی	-	Kiyani, 1996: 600	
۸	رباط سنگی (علی‌آباد)	ری-قم	سنگ و گچ	مربع- چهارایوانی	برج	-	Siroux, 1949: 100; Arab, 2007: 107-108	
۹	کاروانسرای قلعه‌سنگی رباط‌طکریم	ری-قم	سنگ	مربع- چهارایوانی	برج	آجرکاری	Siroux, 1949: 92	
۱۰	رباط سلطان	اصفهان	سنگ لاشه آهکی	مستطیل- دواایوانی	-	-	Siroux, 1978: 110	
۱۱	کاروانسرای سنگی چاله سیاه (شیخ علیخان)	اصفهان	گل، گچ	مربع- چهارایوانی	-	مقرنس‌کاری	Siroux, 1978: 110	

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پلان	تأسیسات وابسته	معماری تزیینات	منبع	طرح پلان
۱۲	رباط تُرک	اصفهان	گل، گچ	دو ایوانی	-	-	Ehsani, 2012: 25-29	
۱۳	رباط مورچه‌خورت	اصفهان	خشت	مربع- چهارایوانی	-	-	Siroux, 1978: 98	
۱۴	کاروانسرای سرچم	زنجان	گچ و سنگ	مربع- چهارایوانی	-	کتیبه	Siroux, 1978: 98; Mashkour, 1970: 405-407	
۱۵	کاروانسرای آلاکی	مرند	سنگ و آجر	مستطیل- تک ایوانی	-	آجرکاری، کاشی‌کاری، کتیبه کوفی	Moradi, 2012: 85-99	

کاروانسراهای سلجوقی در مسیره‌های تجاری آناتولی

معماری سنگی کاروانسراها، ریشه در آناتولی دارد ([Polat, 2018: 213](#)). در آناتولی، بهترین جنبه‌های معماری سلجوقی را در ویرانه‌های کاروانسراهای بزرگی می‌توان شاهد بود که هنوز بسیاری از راه‌های تجاری پیشین را مشخص می‌سازد که روزگاری شاهراه‌های پررفت‌وآمدی بودند ([Rice, 2007: 185](#)). کاروانسراها دومین گروه بزرگ ساختمان‌ها پس از مساجد در میراث معماری سلاجقه روم هستند که به آن‌ها خان یا هان هم می‌گویند. ۱۷ کاروانسرا از دوره سلجوقی در ترکیه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند. فهرست این کاروانسراها و ویژگی‌های آن‌ها در جدول شماره ۲ آمده است.

عمومی‌ترین نوع نقشه کاروانسراهای سلاجقه روم، مشتمل بر دو عنصر متمایز و پیوسته به یکدیگر (حیاط باز احاطه‌شده با رواق و یک سرسرای سرپوشیده) بود. در مواردی، این دو عنصر هم‌عرض هستند، اما معمولاً سرسرای کم‌عرض‌تر از حیاط رواق‌دار است. این سرسرای ممکن است یا با طاق آهنگ‌های عمود بر دیوار پشتی پوشیده شود، یا توسط ردیفی از طاق‌های موازی دیوار پشتی که با یک راهروی

مرکزی عمود بر آن دیوار قطع گردد. طرح غیرمعمول‌تر، کاروانسراهایی هستند که فقط یک سرسرای داشتند و فاقد حیاط باز بودند. گاه سرسرای به صورت ردیف چشمه‌های پیوسته طاق‌دار باز با یک ورودی مرکزی جانبی طراحی شده است (مانند شرفشاهان). نادرتر از همه، کاروانسراهای بدون سرسرای سرپوشیده و تنها مشتمل بر حیاط باز، با ابعاد متفاوت است که حجره‌ها و اسطبل‌ها در اطراف آن قرار دارند. بیشتر این طرح‌ها شباهت بسیار زیادی با انواع متداول مسجد دارد. از این‌رو، نقشه هروزلوهان، طرح این‌چنینی بناها را جاودانه می‌سازد که نمونه آن مسجد «کوچه میر» نطنز از دوره سلجوقی در ایران است. درحالی‌که انجیرهان به مسجد کبیر دمشق شباهت دارد. به همین قیاس، مساجد کوشکی کوچک در حیاط تعدادی از کاروانسراهای بزرگ‌تر، به‌عنوان نمونه‌های کوچک گنبدخانه‌های سلجوقی و مساجد اولیه ایران است که خود احتمالاً از کاخ‌های ساسانی و آتشکده‌ها که طرح آن‌ها تقریباً غیرقابل تشخیص از مساجد در کاروانسراها است، نشأت گرفته است. کاروانسراهای این گروه تقریباً همگی در قرن سیزدهم میلادی ساخته شده و بیش از چهار سلطان در

آن‌ها کنگره‌ها قرار دارد. این دیوارهای ضخیم و پشتیبان‌دار، پنجره‌های کوچک و کنگره‌ها، به‌طورکلی بخشی از عناصر اصلی نمای بیرونی معماری سلاجقه آناتولی هستند. از سقف خان‌ها به‌وضوح برای دفاع استفاده می‌شد. به بسیاری از آن‌ها می‌توان از طریق پله‌ها دسترسی یافت و حتی برخی از آن‌ها اتاق‌های ویژه‌ای را در پشت‌بام در موقعیت‌های استراتژیک قرار داده‌اند. وجود یک درگاه ورودی باعث تسهیل کنترل دسترسی به داخل بنا می‌شد (Yavuz, 1997: 80-95).

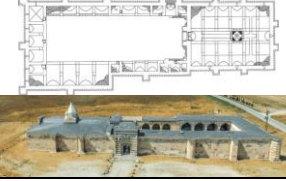
برپایی آن‌ها در این دوره سهیم بوده‌اند (Hillenbrand, 2001: 348-349).

ورود به کاروانسرا در تمام موارد، به‌وسیله یک دروازه انجام می‌شد. دیوارها را غالباً از سنگ تراشیده می‌ساختند و سپس با تخته‌سنگ‌های بزرگ تخت، می‌پوشاندند. برج‌ها از لحاظ شکل با یکدیگر فرق داشتند و معمولاً یا مربع یا مستطیل و گاهی مدور یا شش‌گوشه هستند. پنجره‌های باریک را در قسمت فوقانی دیوارها تعبیه می‌کردند که احتمالاً اقدام احتیاطی دیگری در مقابل دزدان بود (Rice, 2007: 146). اکثر دیوارها دارای پشتیبان هستند و روی

جدول ۲: ویژگی‌های معماری کاروانسراهای بررسی‌شده در این پژوهش از دوره سلجوقی در آناتولی (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پنجره	تأسیسات وابسته	تزیینات معماری	نقشه	منبع
۱	کاروانسرای شرفشاخان (Sarafsa Han)	آلتا-آلتالیا	سنگ و گچ	مستطیل-سریوشیده	-	طاق ضربی		Darendeli and Sakir Binan, 2021: 137-172; Hillenbrand, 2001: 348
۲	هروزلوخان (Horozlu Han)	قونیه-آکسارای	سنگ و گچ	مستطیل-سریوشیده	-	تزیینات هندسی		Hillenbrand, 2001: 348
۳	اینجیرخان (Incir Han)	آلتالیا-اسپارتا	سنگ و گچ	مستطیل-تک‌ایوانی-سریوشیده و حیاط‌دار	-	ایوان، تزیینات هندسی		Hillenbrand, 2001: 348
۴	کاراتای‌خان (Karatay Han)	قیصریه-مالاتیا	سنگ و گچ	مستطیل-سریوشیده و حیاط‌دار	-	تزیینات هندسی، مقرنس		Hillenbrand, 2001: 350; Yavuz, 1997: 80-95
۵	سلطان‌خان (قونیه) (Sultan Han)	قونیه-آکسارای	سنگ و گچ	مستطیل-تک‌ایوانی-سریوشیده و حیاط‌دار	-	-		Karadavi Yenice, 2020: 22

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پلان	تأسیسات وابسته	تزیینات معماری	منابع	طرح پلان
۶	کاروانسرای ماماخاتون (Mamahatun)	ارزروم- ارزینجان	سنگ و گچ	مربع- تک ایوانی- سرپوشیده و حیاطدار	-	-	Yavuz, 1997: 50 ; Polat, 2018: 220	
۷	کاروانسرای آلاراخان (Alara Han)	آلانیا- قونیه	سنگ و گچ	مستطیل- تک ایوانی- سرپوشیده	حمام و استخر	طاقهای صلیبی	Yavuz, 1997: 50	
۸	کاروانسرای اصحاب کهف (Eshab-i Khef Han)	پسنی- کاپسری	سنگ و گچ	مستطیل- تک ایوانی- متحدالمرکز	-	-	Yavuz, 1997: 51	
۹	پرخان (سوسرک خان) Yer Han / Sevserrek Han	مالاتایا- پوتورگه	سنگ و گچ	مستطیل- بدون ایوان	-	-	Yavuz, 1997: 51	
۱۰	اُوبروک خان (قونیه) (Obruk Han)	آکسارای	سنگ و گچ	مستطیل- تک ایوانی- سرپوشیده و حیاطدار	-	طاق گهواره‌ای	Polat, 2018: 217	
۱۱	آغزی کاراخان (آکسارای) Ağizkara Han	آکسارای- نوشهر	سنگ و گچ	مستطیل- تک ایوانی- سرپوشیده و حیاطدار	-	تزیینات هندسی	Polat, 2018: 218	
۱۲	سلطان خان (قیصریه) (Sultan Han)	قیصریه- سیواس	سنگ و گچ	مستطیل- سرپوشیده و حیاطدار	-	حجاری، سنگ، مقرنس، تزیینات هندسی	Darendeli and Sakir Binan, 2021: 137-172	

ردیف	نام کاروانسرا	مسیر	مصالح	پلان	تأسیسات وابسته	تزیینات معماری	منابع	طرح پلان
								
۱۲	حاجی‌نکیرخان (ارزروم) (Haci Bekir Han)	ارزروم-ارزینجان	سنگ و گچ	مستطیل	-	-	Polat, 2018: 224-213	-
۱۴	اودیرخان (Evdır Han)	آنتالیا-بوردر	سنگ و گچ	مستطیل-چهارایوانی-حیاط‌دار	-	مقرنس، حجاری سنگ، تزیینات هندسی	Polat, 2018: 221	
۱۵	کارگی‌خان (Kargı Han)	آنتالیا-قونیه	سنگ و گچ	مستطیل-دوایوانی-حیاط‌دار	-	-	Yavuz, 1997: 80-95	
۱۶	کاروانسرای سعدالدین زازادین (Zazadın Han)	آکسارای-قونیه	سنگ و گچ	مستطیل-تک‌ایوانی-سرپوشیده و حیاط‌دار	-	-	Darendeli and Sakir Binan, 2021: 137-172	
۱۷	اُرسین‌خان (دلیک‌تپه‌سی خان) (Öresin Han)	آکسارای-نوشهیر	سنگ و گچ	مربع-تک‌ایوانی-سرپوشیده	-	-	Polat, 2018: 213-224	

مقایسه کاروانسراهای دوره سلجوقی در ایران و آناتولی

در مسیر تجاری ایران، ۱۵ کاروانسرا از دوره سلجوقی بررسی شد. فضای چهار صفه در الگوی معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. فضای چهار صفه، حیاطی با چهار ایوان و اتاقی در هر یک از زوایای آن است (Godard et al, 2009: 248). این الگو در واقع، کهن‌ترین الگوی معماری است. فضای چهار صفه معمولاً در گوشه‌های کاروانسرا قرار گرفته و از دیگر فضاهای کاروانسرا کاملاً مجزاست. پوشش میانی این فضا در برخی از کاروانسراها با گنبد پوشیده شده و گاه بدون گنبد و به‌مثابه

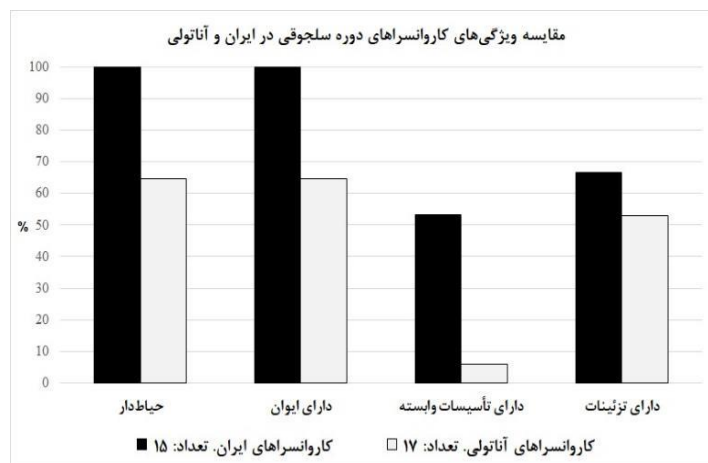
حیاط روباز عمل می‌کرده است. ساخت اسطبل برای نگهداری احشام به‌مانند دوره‌های بعدی، رواج نداشت و کاروانیان احشام خود را در کنار ایوانچه و در میانسرا می‌بسته‌اند (Pirnia, 2012: 315-316). یکی از عوامل تعیین‌کننده در کیفیت ساماندهی فضاهای داخلی کاروانسرا، ساختار فضای ورودی است، به‌گونه‌ای که قرارگیری دروازه ورودی در محور اصلی به‌عنوان یک اصل در معماری کاروانسراها، موجب ایجاد الگویی واحد در معماری کاروانسراها شده است. کاروانسراهای دوره سلجوقی بررسی‌شده، فاقد هشتی هستند و دسترسی به درون

آن‌ها به‌عنوان نوع «سلطان‌خان» یاد می‌شود، هیچ‌گونه تقارنی ندارند. بهترین نشانه این است که حیاط، نقطه شروع طراحی نیست، بلکه وجود یک اتصال ساختمانی بین بخش‌های سرپوشیده (بسته) و حیاط است (Yavuz, 1997: 82). از میان کاروانسراهای بررسی شده، اودیرخان، کارگی-خان، کرکگزان و سپس ماماخاتون و اصحاب کُهِف دارای پلانی تا حدودی شبیه نمونه‌های ایرانی هستند و حیاط توسط سراسرا احاطه شده است. در چندین خان مانند شرفشاخان، آلاراخان و اوبروک‌خان (قونیه)، سکو با یک طاق پوشانده شده، اما در اکثر کاروانسراها، هر رواق با یک طاق مقعر پوشانده شده است. بسیاری از کاروانسراها فقط از فضای سرپوشیده (بسته) تشکیل شده‌اند. فضاهایی که در این کاروانسراها ساخته شده‌اند عموماً شامل یک پناهگاه نیمه‌باز، یک مسجد، اتاق‌هایی برای اهداف مختلف، ایوان، یک چشمه، حمام، توالی و در چند مورد، اتاق‌هایی برای مراقبت از جاده است. همه کاروانسراها ایوان دارند که ۱۶ مورد تک ایوانه و یک مورد چهار ایوانه است. برخی از کاروانسراها مانند آلاراخان دارای مسجد هستند. گاهی اوقات مساجد در وسط حیاط ساخته می‌شدند که به‌عنوان «مسجد کوشک» شناخته می‌شود. برخی کاروانسراها دارای فضاهای خدماتی بهداشتی نظیر سرویس بهداشتی و حمام هستند (Yavuz, 1997: 80-95) (تصویر ۴).

کاروانسرا بدون گذر از فضای واسط صورت می‌پذیرد. همچنین، در برخی از کاروانسراهای این دوره مانند رباط شرف، رباط انوشیروانی و رباط کریم، راهی از ورودی به فضای بالای درگاه وجود دارد.

ساخت کاروانسراها در ایران پس از برقراری امنیت در دوره سلجوقی و رشد و شکوفایی تجاری، گسترش یافت. از دوران سلجوقی به بعد می‌توان تحول کاروانسراها را از نظر الگوی معماری بررسی کرد. کاروانسراهای سده پنجم هجری قمری در ایران بر اساس الگویی واحد طراحی شده‌اند که متمایز از کاروانسراهای ادوار بعد است. بررسی کاروانسراهای شناسایی شده از این دوره در شاهراه خراسان بزرگ، ویژگی‌های مشترکی را نشان می‌دهد که از جمله مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از الگوی چهار ایوانی و ترکیب آن با گنبدخانه، رواق به‌عنوان فضای واسط با اتاق‌ها، الگوی کهن چهار صفا برای اقامت، نبود اسطبل یا وجود نمونه‌های کوچک آن در کنار ورودی‌ها و یا استقرار آن در حیاطی مجزا، همچنین الگوی فضای ورودی که بدون واسطه هشتی و مستقیم وارد حیاط می‌شود.

بررسی ویژگی‌های ۱۷ کاروانسرای سلاجقه روم نشان می‌دهد که تعداد کمی از خان‌های آناتولی، تقارن دارند و وقتی تقارن اجرا می‌شود، تنها روی یک محور قرار دارد. همه آن‌ها، خان‌هایی با اندازه متوسط هستند. خان‌های بزرگی که از

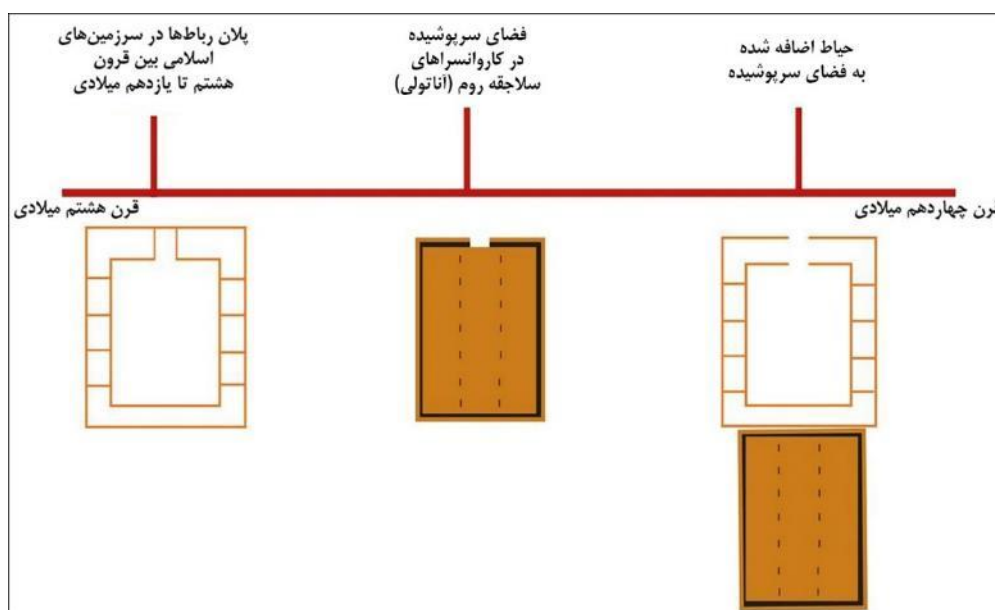

تصویر ۴: مقایسه درصد فراوانی چهار ویژگی اصلی (حیاط، ایوان، تأسیسات وابسته و تزیینات) کاروانسراهای دوره سلجوقی در ایران و روم (آناتولی) بر اساس نمونه‌های بررسی شده (مأخذ: نگارندگان)

استراحت کاروانیان می‌ساخته‌اند و سپس حیاط به آن اضافه می‌شده است. به این معنی که فضای سرپوشیده، اساس ساخت کاروانسراها بوده است. طبق نظر یاووز، طبقه‌بندی کاروانسراها با تأکید بر نوع کارکرد و عملکرد، تلاش برای اثبات فرضیه موجود دربارهٔ مبدأ کاروانسراها و جستجوی خاستگاه آن‌ها در کاروانسراهای حیاط‌دار سوریه یا سایر کاروانسراهای شرقی از طریق وجود حیاط را از بین می‌برد (Yavuz, 1997: 82). در واقع، در کاروانسراهای سلاجقهٔ روم، حیاط فقط یک فضای گردش است و نه هستهٔ طرحی که کل بنا پیرامون آن ساخته شده باشد. این همان دلیلی است که خان‌های سلاجقهٔ آناتولی، شبیه خان‌های قراخانی، غزنوی و ایرانی و دیگر کاروانسراهای شرقی نیستند، زیرا در مناطق شرقی، حیاط نقطه شروع پلان با تقارن رسمی در دو محور است. به نظر می‌رسد که این‌گونه از بناها مخصوص کاروانسراهای سلاجقهٔ آناتولی است. پلان متحدالمرکز، یکی دیگر از گونه‌های پیشرفتهٔ کاروانسراهای خاص سلاجقهٔ آناتولی است (تصویر ۵).

پلان متحدالمرکز در واقع نوع معمول در میان کاروانسراها نیست. اکثریت کاروانسراهای سلاجقهٔ روم، پیرو پلان افزودنی هستند، به این معنی که در این پلان، فضاهای دیگر به بنای اصلی اضافه می‌شده است. به هر صورت، هشت کاروانسرای شناخته‌شده با پلان متحدالمرکز و ویژگی‌های این نوع پلان نسبتاً قابل‌توجه و کافی هستند و می‌توان پیشنهاد داد که این ساختمان‌ها می‌بایست طبق کارکردی که دارند طبقه‌بندی شوند. باید توجه داشت که حیاط پیش‌شرط وجود یا ساخت فضاهای خدماتی دیگر نیست و فقط حیاط، یکی از راه‌حل‌های سازماندهی فضاهای دیگر است، چنانکه در کاروانسراهای دارای طرح متحدالمرکز مشاهده می‌شود (Darendeli & Sakir Binan, 2021: 137-172).

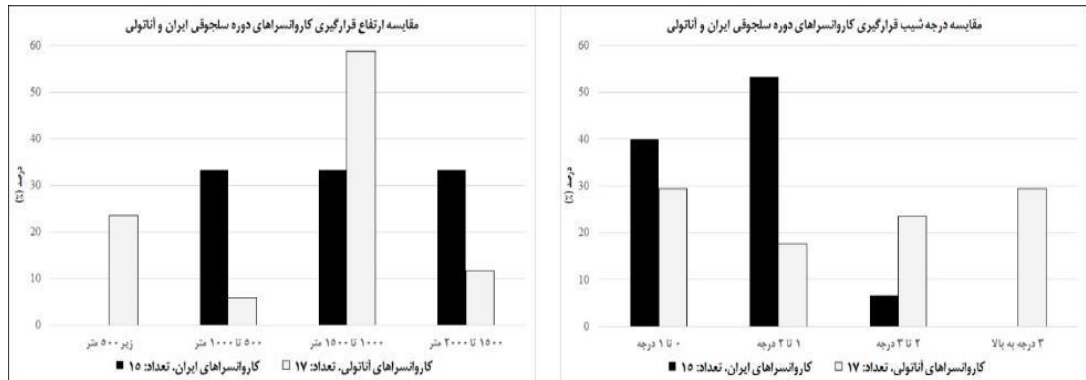
معماری کاروانسراها در آناتولی به نظر می‌رسد که سبک خاص خود را دارد. سلاجقهٔ روم اهمیت زیادی به تجارت داده‌اند و به همین دلیل کاروانسراها را در مسیرهای تجاری ساخته‌اند. به دلیل طولانی بودن سرما در این منطقه، ابتدا آن‌ها فضاهای بسته (سرپوشیده) را برای تأمین امنیت و

تصویر ۵: مدل شماتیک استفاده از فضاهای سرپوشیده و باز در کاروانسراهای سلاجقهٔ روم (آناتولی) از قرن هشتم تا چهاردهم میلادی (مأخذ: نگارندگان)

۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ و ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر در کاروانسراهای ایران دیده می‌شود. درحالی‌که بیشتر کاروانسراهای بررسی شده در ترکیه در ارتفاع ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ متری بالاتر از سطح دریا و سپس ارتفاع زیر ۵۰۰ متر قرار گرفته‌اند. کاروانسراهای قرارگرفته در ارتفاع زیر ۵۰۰ متر، در مسیرهای منتهی به بنادر هستند (جدول ۳، تصویر ۶).

بررسی موقعیت قرارگیری و مکان‌گزینی کاروانسراها نشان می‌دهد بیشتر کاروانسراهای دوره سلجوقی ایران در زمین‌های مسطح، در شیب بین ۰ تا ۲ درجه قرار گرفته‌اند. حال‌آنکه تقریباً نیمی از کاروانسراهای بررسی شده در ترکیه، در شیب بالای ۲ درجه قرار گرفته‌اند. از نظر ارتفاع از سطح دریا، تقریباً توزیع نسبتاً برابری بین ارتفاع ۵۰۰ تا ۱۰۰۰،

تصویر ۶: نمودار درصد فراوانی درجه شیب قرارگیری (راست) و ارتفاع از سطح دریا (چپ) کاروانسراهای بررسی شده (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۳: ارتفاع از سطح دریا و شیب کاروانسراهای بررسی شده (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	نام کاروانسرا (ایران)	ارتفاع از سطح دریا (متر)	شیب (درجه)
۱	رباط شرف	۶۹۹	۲,۶۲
۲	رباط چاهه (ماهی)	۸۸۷	۱,۲
۳	کاروانسرای زعفرانیه	۱۰۰۱	۱,۲
۴	رباط انوشیروانی	۱۸۶۱	۱,۸
۵	کاروانسرای سپنج (جهان‌آباد)	۹۹۹	۱,۸
۶	رباط دیرکاج (محمدآباد)	۸۱۸	۰,۲۹
۷	کاروانسرای سنگی (کوه‌نمک)	۹۵۲	۰,۷۱
۸	رباط سنگی (علی‌آباد)	۱۲۴۴	۱,۹۲
۹	کاروانسرای قلعه سنگی رباط کریم	۱۱۰۰	۱,۳
۱۰	رباط سلطان	۱۵۷۶	۰,۲۷
۱۱	کاروانسرای سنگی چاله سیاه‌کهنه (شیخ علیخان)	۱۷۳۷	۰,۸۱
۱۲	رباط تُرک	۱۸۳۹	۰,۴۶

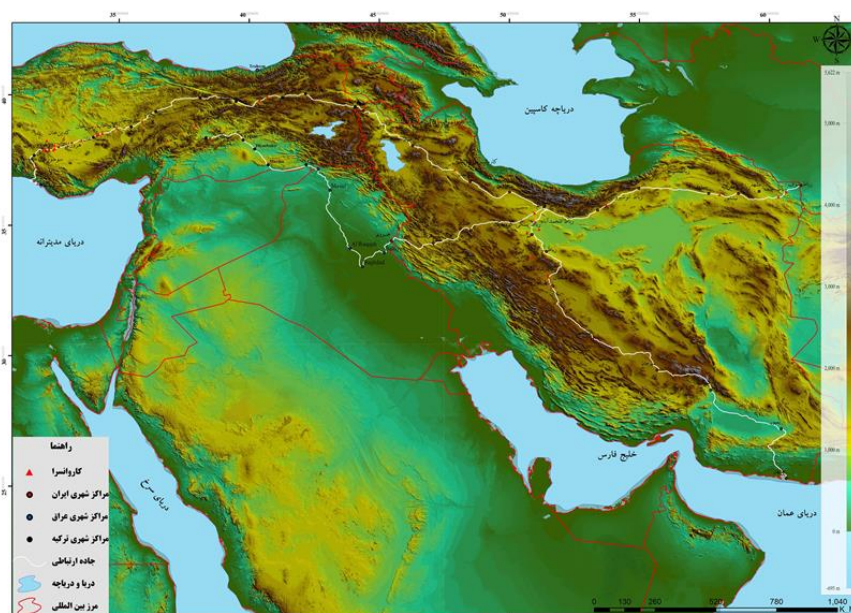
ردیف	نام کاروانسرا (ترکیه)	ارتفاع از سطح دریا (متر)	شیب (درجه)
۱	شرفشاخان	۱۸	۲,۷۱
۲	هُروزلوخان	۱۰۲۰	۰,۴۴
۳	اینجیرخان	۱۰۰۹	۳,۳۱
۴	کاراتای‌خان	۱۴۲۸	۲,۱۲
۵	سلطان‌خان (قونیه)	۹۵۰	۰,۴۳
۶	کاروانسرای ماماخاتون	۱۴۳۵	۴,۷۷
۷	آلاراخان	۴۴	۴,۵۷
۸	کاروانسرای اصحاب کهف	۱۵۰۵	۹,۳۷
۹	پرخان (سوسرک‌خان)	۱۰۹۶	۳,۶۸
۱۰	اُوبروک‌خان (قونیه)	۱۰۰۹	۱,۷۷
۱۱	آغزی‌کاراخان (آکسارای)	۱۱۸۱	۲,۹۰
۱۲	سلطان‌خان (قیصریه)	۱۱۹۷	۰,۲۷

۱۳	رباط مورچه‌خورت	۱۶۷۲	۰,۲۱
۱۴	کاروانسرای سرچم	۱۱۵۸	۱,۴۸
۱۵	کاروانسرای آلاکی	۱۴۵۷	۱,۴۰

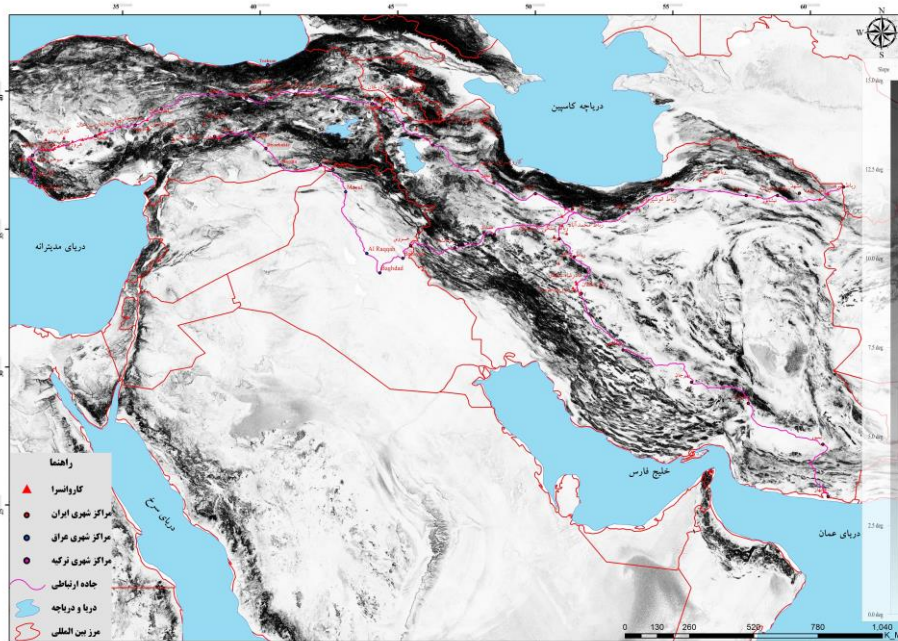
۱۳	حاجی‌بکیرخان (ارزروم)	۱۶۴۰	۱,۹۷
۱۴	اودیرخان	۳۰۴	۰,۸۱
۱۵	کارگی‌خان	۳۹۷	۲,۳۵
۱۶	کاروانسرای سعدالدین	۱۰۰۴	۰,۲۴
۱۷	اُرسین‌خان (دلیک‌تپه‌سی‌خان)	۱۴۶۹	۱,۷۷

کاروانسراهای سلاجقه روم در دره‌های میان‌کوهی و مرتفع‌تر و اقلیم سردتر ترکیه قرار دارند (تصاویر ۷-۸). احتمالاً یکی از دلایل تأثیرگذار در انتخاب نوع پلان سرپوشیده در ترکیه و پلان حیاط‌دار در ایران، عوامل جغرافیایی بوده است. البته کاروانسراهای سلاجقه روم نیز دارای حیاط بوده‌اند، اما حیاط آن‌ها کوچک‌تر بوده و مرکزیت نداشته است.

کاروانسراهای دوره سلجوقی ایران و ترکیه روی نقشه مدل رقومی ارتفاع و درجه شیب با استفاده از نرم‌افزار جی‌آی‌اس جانمایی شدند. از این طریق می‌توان موقعیت کاروانسراها را به نسبت ارتفاع از سطح دریا و درجه شیب مشاهده کرد. در نتیجه، کاروانسراهای دوره سلجوقی در فلات ایران، عموماً در دشت‌های باز و اقلیم نیمه‌خشک واقع شده‌اند و

تصویر ۷: نقشه جی‌آی‌اس که مدل رقومی ارتفاع کاروانسراهای بررسی‌شده را در مسیرهای اصلی (شرقی-غربی) ارتباطی ایران و آناتولی در دوره سلجوقی نشان می‌دهد (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: نقشه جی‌آی‌اس که مدل شیب زمین در محل قرارگیری کاروانسراهای بررسی شده را در مسیرهای اصلی (شرقی-غربی) ارتباطی ایران و آناتولی در دوره سلجوقی نشان می‌دهد (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

از دیرباز در ایران و آناتولی به علت قرار داشتن در مسیر شاهراه تجاری شرق و غرب (شاهراه خراسان بزرگ) و گستردگی قلمرو جغرافیایی دو سرزمین، به ایجاد راه‌های تجاری و نظامی و تأمین امنیت کاروان و کاروانیان و احداث کاروانسراها و تأسیسات وابسته توجه خاصی شده است. شرایط خاص اقلیمی ایران و آناتولی، سبب شده که شهرها و آبادی‌های این سرزمین‌ها در فواصل دور از هم قرار گیرند. در این شرایط، تنها یک شبکه ارتباطی منظم می‌توانسته است نقاط دورافتاده را یکپارچه کند. بنابراین، احداث و گسترش راه‌ها و به تبع آن برپایی تأسیسات اقامتی در طول مسیرها اجتناب‌ناپذیر بوده است. منابع مکتوب تاریخی کاملاً این موضوع را تأیید می‌کنند و با بررسی آن‌ها می‌توان راه‌های ارتباطی دوره سلجوقی در ایران و آناتولی را بازشناسی کرد. توجه به کاروانسراها به‌ویژه در ارتباط خاص با شرایط سیاسی و اجتماعی هر دوره بوده است. کاروانسراها فضای اسکان و تأمین امنیت کاروانیان و خرید و فروش کالا را فراهم می‌کرده و نقشی تأثیرگذار در رونق تجاری داشته‌اند. همچنین، در کاروانسراها تعامل فکر و اندیشه و تقابل آداب

و رسوم اقوام و ملل مختلف صورت می‌گرفته است، چنانکه هرزمانی که حکومت‌های مقتدر و دولت‌های توانمند در سرکار بوده‌اند، احداث کاروانسرا رونق یافته و پیرو آن، ارتباطات و تجارت نیز در سطح بالایی قرار گرفته است. در ارتباط با پرسش نخست این پژوهش، بر مبنای منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناختی باید اذعان داشت که سیاست قوی با پشتوانه اقتصادی سلاجقه ایران و روم بود که جاده‌هایی را به صحنه درآورد که آن‌ها را با کاروانسراها به همدیگر متصل می‌کرد. در سده پنجم هجری قمری پس از استقرار سلجوقیان در ایران، مسیر تجاری بین‌المللی و پرفت‌وآمدی از ساحل مکران و بندر تیز تا خراسان و ماوراءالنهر برقرار شد. به‌خصوص این مسیرهای تجاری و ساخت کاروانسراها در دوره طغرل، آلبارسلان و ملکشاه سلجوقی رواج بیشتری داشته، چراکه امنیت سیاسی و اقتصادی قابل‌توجهی در این زمان برقرار بوده است. شهرهای اصفهان پایتخت سلجوقیان بزرگ، ری، قزوین، همدان، زنجان و تبریز در مسیر تجاری بین‌المللی شرقی-غربی از موقعیت ویژه‌ای برخوردار بودند. کاروان‌ها به‌سوی غرب، با گذشتن از قزوین و زنجان به آذربایجان و از آنجا به

آناتولی می‌رسیدند. طبق بررسی‌های انجام‌شده، کاروان‌هایی از آناتولی، ارمنیه، آذربایجان، عراق، شام، منطقه جبال، به‌ویژه اصفهان در مسیر شرقی-غربی در رفت‌وآمد بوده‌اند.

در ارتباط با پرسش دوم باید اذعان داشت، در آناتولی، جاده‌های کاروان‌رو از شرق به غرب، از جنوب به شمال و از جنوب‌غربی به شمال‌شرقی از این سرزمین عبور می‌کردند. مراکز مهم در دوره سلجوقی عبارت بودند از: تبریز در ایران، بغداد در عراق و حلب در سوریه، در جنوب شامل ایاس و علائیه، آتالیا در دریای مدیترانه، در غرب شامل ایازلوغ و ازمیر، فوچا در دریای اژه، در شمال‌غربی شامل استانبول در تنگه بسفر، در شمال شامل سینوپ و سامسون و تراپزون در دریای سیاه. ارتباطات تجاری گسترده آناتولی با ایران در دوره سلجوقی از مسیر شرقی-غربی از دو طریق ممکن بود: ۱. از مسیر همدان، بغداد، موصل، ماردین، دیاربکر و ملاطیه. ۲. از مسیر تبریز، ارزروم، ارزنجان، سیواس، قیصریه، آکسارای به قونیه. تجارت در مسیر تبریز-قونیه از اهمیت بسیار بیشتری برخوردار بود و مورد تأکید و تمرکز این پژوهش است، چراکه ایران را به سواحل دریای سیاه و اروپا مرتبط می‌نمود. کاروانسراهای سلجوقی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند نیز عموماً در همین مسیر شاهراه خراسان بزرگ ساخته شده‌اند.

در راستای پرسش سوم مبنی بر وجوه تمایز و اشتراک ویژگی‌های کاروانسراهای سلاجقه ایران و آناتولی باید اشاره کرد که نخستین وجه تمایز در پلان کاروانسراها است. حیاط در کاروانسراهای سلجوقی ایران نقش مرکزی داشته و فضاهای سرپوشیده حول آن ایجاد می‌شدند، اما در کاروانسراهای سلاجقه روم، گویا حیاط نقش مرکزی در شکل‌گیری پلان کاروانسراها نداشته و فضاهای سرپوشیده اهمیت داشته‌اند. وجه تمایز دیگر در نوع مصالح است که در ایران از خشت و آجر و در آناتولی از سنگ استفاده شده است. تحلیل

موقعیت جغرافیایی کاروانسراها نشان می‌دهد که کاروانسراهای ایران عموماً در دشت‌های باز ساخته شده‌اند و کاروانسراهای سلاجقه روم در دره‌های میان‌کوهی و مرتفع‌تر و اقلیم سردتر قرار دارند. مکان‌گزینی کاروانسراها تحت تأثیر ویژگی‌های جغرافیایی این دو سرزمین است. در نتیجه، ویژگی‌های جغرافیایی یکی از عوامل تفاوت در سبک‌های معماری کاروانسراهای سلاجقه ایران و آناتولی بوده است.

در مجموع می‌توان چنین بیان داشت که کاروانسراهای دوره سلجوقی در مسیرهای تجاری-به‌ویژه شاهراه خراسان بزرگ- و جهت تأمین امکانات رفاهی و امنیتی کاروان‌ها ساخته شده‌اند. بررسی موقعیت مکانی کاروانسراها و قرارگیری آن‌ها در مسیرهای تجاری نیز نشان‌دهنده نقش و کاربری اصلی آن‌ها در تقویت مسائل اقتصادی و تجاری است. همچنین، سبک‌های معماری و هنری متفاوتی در ساخت کاروانسراهای ایران و آناتولی در قرون پنجم و ششم هجری قمری استفاده شده است.

برای مطالعات آتی پیشنهاد می‌شود که مسیرهای تجاری و ویژگی‌های کاروانسراهای ایران و آناتولی پس از دوره سلجوقی مورد بررسی قرار گیرند. همچنین راه‌های ارتباطی ایران در دوره سلجوقی با کشورهای شرقی هم‌مرز و کشورهای آسیای میانه بررسی شوند تا امکان ارزیابی ارتباطات سیاسی و فرهنگی این مناطق با یکدیگر و تأثیرات متقابل آن‌ها، به‌خصوص وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها در معماری کاروانسراها و بناهای وابسته، فراهم شود.

منابع

Abu Dolaf (1963). *Abu Dolaf's travelogue in Iran (in 341 AH)*. Translated by Seyyed Abolfazl Tabatabai, With comments and research by Vladimir Minorsky, Tehran: Farhang-e Iran Zamin.

Arab, Kazem (2006). "Caravans of Qom". *Archeology report* (Special letter of the

- Moghadam, 2 Vols., Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Hassanzadeh, Ismail. and Maryam Taram. (2018). "Functions of Roads in Anatolia in Roman Seljuk Sultans Period". *Islamic History Studies*. No. 43: 61-80 ([20.1001.1.22286713.1398.11.43.5.4](https://doi.org/10.1001.1.22286713.1398.11.43.5.4)).
- Hatam, Gholamali (2000). *Islamic Architecture of Iran during the Seljuk period*. Tehran: Jihad-e Daneshgahi Organization.
- Hillenbrand, Robert (2001). *Islamic Architecture*. Translated by Baqir Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rozeneh.
- Ibn Esfandiari Kateb, Bahaoddin Mohammad bin Hasan (1987). *History of Tabaristan*. Abbas Eqbal (ed.), Kalaleh Khavar.
- Ibn Faqih, Abu Bakr Ahmad bin Muhammad. (1970). *A brief translation Baladan, the part related to Iran*. Translated by H. Massoud. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Ibn Hawqal (1987). *Ibn Hawqal's travelogue: Iran on Earth*. Translated by Jafar Shaar, Tehran: Amir Kabir.
- Ibn Rasteh, Ahmad bin Omar. (2001). *Al-Alaaq Al-Nafisa*. Translated by Hossein Qarachanlou. Tehran: Amir Kabir.
- Iqbal Ashtiani, Abbas. (1959). *Ministry during the reign of the great Seljuk sultans*. by the efforts of Mohammad Taghi, Research by Yahya Zakka, Tehran: University of Tehran.
- Istakhari, Abu Ishaq Ibrahim. (1994). *Countries and territories*. Translated by Mohammad Bin Asad Bin Abdullah Testari. With the efforts of Iraj Afshar, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Johari Neishabouri, Mohammad bin Abi al-Barakat (2004). *Javahernameh Nizami*. Through the efforts of Iraj Afshar, Tehran: Miras-e Maktoub.
- Islamic Era): 101-126 (<https://book.richt.ir>).
- Arab, Kazem. (2007). "Dirkaj Caravanserai". *Athar*, Vol. 40 and 41: 97-109 (<https://ensani.ir/fa/article/277273>).
- Bahranipour, Ali; et al. (2018). "The Impact of Trade on the Silk Road on the Rise and Social Mobility of Turkish Commanders (Ghaznavids Case Study)". *Journal of Greater Khorasan*, Vol. 9, No. 32: 15-30 (DOR: [20.1001.1.22516131.1397.8.32.2.6](https://doi.org/10.1001.1.22516131.1397.8.32.2.6)).
- Bendari Esfahani, Fateh Bin Ali. (1977). *The history of the Seljuq dynasty, Zubda al-Nasr and Nakhba al-Asra*. Translated by Mohammad Hossein Jalili, Tehran: Iran Culture Foundation.
- Bosworth, Clifford Edmund. (2016). *Iran's political and dynastic history, in Cambridge History of Iran: From the arrival of the Seljuks to the collapse of the Mongols*. Translated by Hassan Anoushe, J. A. Boyle (ed.), Tehran: Amir Kabir.
- Darendeli, T., Binan, C. Ş. (2021). "Seljuks inherit to Anatolia; caravanserais". *Athens Journal of Architecture*. (Vol. 7), 137-172 (<https://doi.org/10.30958/aja.7-0-2>).
- De Cesaris, A., Valeria Ferretti, L., Osanloo, H. (2014). *Iran città, percorsi caravanserragli*. EdilStampa, Roma (<https://iris.uniroma1.it/handle/11573/641994>).
- Ehsani, Mohammad Taghi. (2012). *A reminder of caravanserais, rabats and caravans in Iran*. Tehran: Sepehr.
- Erdmann, K. (1961). *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. Volume 31, *Istanbul Forschungen*.
- Frank, Irene, Brownstone, David (1997). *Silk road*. Translated by Mohsen Thalasi, Tehran: Soroush.
- Godard, André; et al. (2009). *Iran Athar*. Translated by Abul Hasan Soruqd

- Mashkour, Mohammad Javad (1970). *A comment on the history of Azerbaijan and its ancient monuments and demography*. Tehran: Publications of the Association of National Artifacts.
- Maqdasi, Abu Abdallah Muhammad bin Ahmad (1982). *Ahsan Al-Taqasim fi Ma'rifat Al-Aqalim*. Translated by Ali Naghi Manzavi. 2 Vols., Tehran: Iran Authors and Translators Company.
- Mohimani, Mahla; Nabavi, Faezeh (2022). Investigation of the formative-spatial structure of caravanserais along the Silk Road in Great Khorasan. *Greater Khorasan*, Vol. 13, Issue 48: 113-134 (<https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308605.0>).
- Monshi Kermani, Naseraddin. (1985). *Nasaim al-Ashar, my Lataim al-Akhbar*. Mir Jalaladdin Hosseini Ermoy Muhadith (ed.), Tehran: Information.
- Moradi, Amin. (2012). *Archaeological survey of physical and decorative elements of the building known as Alaki*. MA thesis, Archeology department, Mohaghegh Ardabili University.
- Ozergin, K. (1959). "Anadolu Selcuklulari Caginda Yollari, Istanbul (I.U.E.F.)". PhD thesis. Tarihi Bolumu Basilmami.
- Pantai, Gunol. (2019). "Caravans in Anatolian Architecture". Translated by Sosan Nezhatzadeh, *Proceedings of the first conference of Iranian caravanserais: past, present, future*, Nader Karimian-Sardashti and Mohammad Reza Jalilvand (eds.), Tehran: Institute of Social Studies and Research, University of Tehran.
- Pirnia, Mohammad Karim, Afsar, Karamatullah. (1991). *Rout and Robot*. Tehran: Organization of Cultural Heritage of Iran and Armin Publications.
- Pirnia, Mohammad Karim. (2012). *Introduction to the Islamic architecture of*
- Karadayi Yenice, T. (2020). "The conservation and restoration performances under seljuk architectural patronage". *International Journal of Human Sciences*. (Vol. 17), 21-31 (<https://doi.org/10.14687/jhs.v17i1.5723>).
- Karimi, Fatemeh. (1996). "An introduction to the knowledge of Robat in Iran". *Proceedings of the first congress of the history of architecture and urban planning*. Vol. 3, Tehran: Cultural Heritage Organization.
- Kermani, Afzaluddin Abu Hamid. (1994). *Seljuks and Ghos in Kerman*. Written by Mirza Mohammad Ibrahim Khabisi. Mohammad Ibrahim Bastani Parizi (ed.), Tehran: Koroush.
- Khalifeh, Mojtaba. (2006). *Iranian trade during the Seljuq period*. PhD thesis, Department of History, Tarbiat Madras University.
- Kiyani, Mohammad Yousef. (1983). *List of caravanserais in Iran*. Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran.
- Kiyani, Mohammad Yousuf. (1987). *Architecture of Iran during the Islamic period*. Tehran: Islamic Guidance.
- Kiyani, Mohammad Yousuf. (1996). "Silk Road Caravanserai". *Proceedings of the first congress of the history of architecture and urban planning in Bam*. Vol. 3: 595-630.
- Kiyani, Mohammad Yousuf. (1997). *History of Iranian architectural art in the Islamic period*. Tehran: SAMT.
- Kleiss, Wolfram, Kiyani, Mohammad Yousuf (1995). *Caravanserais of Iran*. Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran.
- Labbaaf Khaniki, Rajab Ali; et al. (2012). *Khorasan Caravanserais*. Tehran: Tehran Cultural Heritage Research Institute.

- Sirarpi, Darnarsisan. (1978). *Armenians*. Translated by Masoud Rajabnia, Tehran: Asian Cultural Documentation Center.
- Siroux, Maxime (1949). *Iranian caravanserai and small buildings in the middle of the roads*. Translated by Eesa Behnam, Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran.
- Siroux, Maxime (1978). *Ancient roads of Isfahan district and related buildings*. Translated by Mehdi Mashaikhi, Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran.
- Strathern, Paul. (1998). *Silk and Spice Roads: Exploration by Land*. Translated by Mohammad Javad Omidvarnia. Tehran: Nashr-e Farhang-e Eslami.
- Soltan Ahmadi, Bahman, Seyed Hamzah, Maryam (2015). "Architecture patterns and characteristics of Seljuk period caravanserais on Khorasan highway". *Athar*, Vol. 73: 21-42 (<http://journal.richt.ir/athar/article-1-596-fa.htm>).
- Sumer, F. (1998). *Selcuklular Devrinde Doga Anadolude Turk Beylikleri*. Baski. Ankara. Turk Tarih Kurumu.
- Sykes, Serpersi. (1951). *History of Iran*. Translated by Seyyed Mohammad Taqi Fakhrdaei Gilani. Tehran: Ministry of Culture and Guidance.
- Takmil Homayoun, Nasser (2016). *Silk road*. Second edition. Tehran: Cultural Research Office.
- Turan, O. (1946). *Selcuklular Tarihi Ve Turk*. Islam Medeniyeti.
- Turan, O. (1988). *Turkiye Selcuklulari Hakkinda Rasmi Vasikalar*. Ikinci Baski. Ankara. Turk Tarih Kurumu Basimavi.
- Turan, O. (1999). *Sekcuklu Kervansaralari, Selcuklular ve Islamiyet*. 5B aski. Istanbul. Bogazici yayinlari.
- Unknown (1993). *The limits of the world from the East to the west (Hodud Al A'lam Iran*. Gholam Ali Memarian (ed.), Tehran: Nagheme Navandish.
- Polat, N. (2018). "Creating New Touristic Fashion Routes with Caravanserais on the Ancient Silk Road in Turkey". *Almatourism Special, Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*. (Vol. 9), 213-224 (<https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/8564>).
- Polat, S. M. (1997). "*Mogul Istilasina kadar Turkiye Selcuklularinda ictimai ve iktisadi hayat*". Unpublished PhD thesis. University of Marmara. Istanbul.
- Qabadiani Marvzi, Naser bin Khosrow (1983). *Nasser Khosro's travelogue*. Nader Vezinpour (ed.), Tehran: Pocket books.
- Rahmati, Mohsen; et al. (2012). "[The Effect of saljuqids on the Commercial Conditions of Neishabur](https://hiq.bou.ac.ir/article_10634.html)". *History of Islam*, No. 3: 151-170 (https://hiq.bou.ac.ir/article_10634.html).
- Ravandi, Mohammad bin Ali bin Suleiman (1985). *Raha al-Sudor and Ayah al-Suror in the history of Al-Seljuq*. Mohammad Iqbal (ed.), Tehran: Amir Kabir.
- Rice, David Talbot (2007). *Islamic Art*. Translated by Mahmalek Bahar, Tehran: Scientific and Cultural.
- Roosta, Jamshid (2015). "Analysis of Transoxiana and Khorasan political history, from the perspective of the relations between the Qara Khitai and Seljukids". *Journal of Greater Khorasan*, Vol. 5, No. 17: 11-24 ([20.1001.1.22516131.1393.4.17.1.7](https://doi.org/10.22516/131.1393.4.17.1.7)).
- Seyed Hamzeh, Maryam. (2017). *Capacity of Seljuk caravansaries on the Khorasan highway (Tehran-Semnan) with a sustainable development approach*. MA thesis, Islamic Azad University, Tehran Central Branch.

men al Mashregh-e men al Maghreb).

Translated by Mirhossein Shah, Notes by Minorsky, Maryam Mirahmadi and Gholamreza Varahram (eds.), Tehran: Al-Zahra University.

Yavuz, A. T. (1997). "The Concepts That Shape Anatolian Seljuq Caravanserais". *Muqarnas*. (Vol. 14), 80-95 (<https://doi.org/10.2307/1523237>).

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 23 Jun 2022

Accepted 20 Jan 2023

Published 22 Aug 2024

ISSN(Online): 2717-1671

ISSN(Print): 2251-6131

Research article

Analyzing the development course of the creation of the Othlo Matlo doll in the rain prayer of the people of Rashtkhar city (based on the concept of transformation)

Sahar Changiz ^(a), Mahbobe Zabbah ^{(b)*}

- a) Ph.D. student, Lecturer, Department of Art, Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran (mozaaffar.mazhar2@gmail.com)
b) Masters student, Department of Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran

Keywords

Goddess Anahita, ataloo Mataloo doll, rain prayer, developmental critique, Roshtkhar city, The concept of transformation

Citation

Changiz, Sahar, and Zabab, Mahboubeh. (2024). Exploration of the evolutionary trend of creating Atlo Metlo dolls in the Rain Prayer of the people of Rashtkhar County (based on the concept of transformation). *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 171-188.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Background and Objective: The purpose of this article is to investigate the reasons for the change in the nature of the ataloomataloo doll in the process of creating the rain prayer of the people of Roshtkhar. The main question is, has the doll (ataloo, Mataloo) changed in the path of evolutionary creation?

Methods: This research is a form of developmental research and from the point of view of descriptive-analytical data analysis, by collecting information in the form of documents,

Results: The rain prayer ceremony in Roshtkhar city scary doll called (ataloomatloo), which is not beautiful in appearance and is worthless. According to the evolutionary view, the puppets of Le Mataloo are repeated as the final text and work of art in a vacuum and have not been created in practice. Therefore, with common themes and early pre-texts with intensity and weakness in the historical context, it is prone to the bite of pre-texts and changes over time for various reasons. In the course of this transition, according to the transformation aspect based on developmental critique, while making changes in minor factors, the internal relations and its main identity should not be harmed.

Conclusion: it is concluded that Ataloomataloo doll is the goddess Anahita, but under the influence of contexts such as ideological (political, economic), Cultural and religious) influenced by values and norms over time has undergone changes in factors such as image and personality and manner of dress and social status, and identity in internal factors.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.361907.1081>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206307.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (mzabbah1268@gmail.com)

Introduction

With the onset of the cold season and the occurrence of consecutive droughts, the necessity of holding a rain prayer ceremony inspired by the rituals performed for the valuable goddess Anahita, has attracted the attention of the agricultural residents of Rashtkhar district. In the process of this ceremony, a puppet-like doll is first created, and then in the form of a collective procession, while reciting poetic verses under the title of rain prayer, they turn it around in the neighborhoods and streets of the city. This process shows that although humanity has entered the agricultural era culturally late, it is still dependent on heavenly gods and weather phenomena. With a little exploration in this ceremony, which is held to alleviate drought and bring rain, one can find the traces of sacrificial offerings and the rituals held for the valuable goddess Anahita. Additionally, based on the evolutionary critique, it can be stated that the puppet (Atloomatloo) created in the image of the goddess Anahita, has an initial pattern and a systematic and structured internal framework. Therefore, it has not suddenly taken shape, but rather as a repeated artistic work, it has roots that date back to ancient myths. According to the theory of transformation, which suggests that the creation of a work is not a unique phenomenon, but is based on foundations and pretexts that evolve during this process and complete changes, it can be considered as a final artistic work or a text that, in the process of transitioning from initial pretexts or the inspired pattern, has not remained immune to the influences and effects of meta-pretexts such as ideological conditions (political, economic, cultural, religious) influenced by norms and values of different eras and backgrounds. However, after considering the aspect of transformation, it should only show a slight difference, so that its internal relationships and original nature are not compromised, and if there are changes and transformations, they should take place in external factors and the axis of composition. For example, if we liken

the creation of the puppet character (Atloomatloo) to a chess game due to having a fixed and systematic pattern, after the transition from the pre-textual form to the final text, similar to the transfer of chess from Iran to other countries, the nature and role of the pieces should remain fixed, so that its internal relationships are not harmed, but if this change occurs in the material of the pieces, such as turning from bone to wood, this change and transformation is in external factors and will show a minor difference. Based on part of the evolutionary perspective, each continuous visual display and chronological sequence has common foundations and changes over time due to various reasons. A notable point in this regard is the identity of the puppet (Atloomatloo). The people of this region, by placing this name on the puppets and scarecrows, use this term as a symbol of insult due to the ugly appearance and somehow the inefficiency of these puppets in relation to each other, and it is prevalent among the general population. This itself brings the mind closer to a different aspect from the perspective of evolutionary critique.

Materials /Methods

The present research is fundamentally descriptive in nature. Data collection in this study was done using library research, fieldwork, and observation. The method of analysis in this research is qualitative. The approach of this article, using the method of deconstructive critique, is based on the concept of transformation. The target population includes the agricultural community of residents in Rashtkhar County, which was selected fully consciously and selectively.

Discussion and Findings

Based on the concept of transformation, the findings of the research show that the Atloomatloo doll in the rain prayer of Rashtkhar County, inspired by the goddess Anahita, has been created for reasons such as transmission through face-to-face

communication in oral culture and influenced by the norms of political, social, and religious traditions of Zoroastrianism and Islam, such as emphasis on simplicity and condemnation of the construction of statues and destruction of fire temples as the last strongholds of Anahita. Additionally, the ideological conditions prevailing in the era, changes in the execution of Anahita worship ceremonies from the rulers to the general public, and economic influences have all played a role in this process in a way that people did not have the ability to make magnificent offerings of the pre-Zoroastrian and Zoroastrian periods and did not have access to the description of his external magnificence in the Avesta, thus influencing this transformation. All these factors have led them to create a new character named Atloomatloo based on their perception of pre-myth and the initial pattern.

Conclusions

Atloomatloo is indeed the same goddess Anahita who, due to the transformation of identity in the internal and structural factors of this goddess, such as appearance and personality, and social status through reduction, has undergone identity transformation in the internal factors over time due to the influence of political, economic, cultural, and religious ideological changes, under the influence of values and norms.

Acknowledgment

As the future of this research, I can use this format to analyze other goddesses present in ceremonies and rituals adapted from ancient Iranian culture.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

واکاوی سیر تکوینی خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار (بر اساس مفهوم دگرگونی)

سحر چنگیز: (الف)، محبوبه ذباح: (ب)*

(الف) استادیار، گروه هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران (sahar.changiz.artscholar@gmail.com)
(ب) دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

چکیده

مراسم دعای باران در شهرستان رشتخوار با الهام از مراسم برگزار شده برای الهه ارزشمند آناهیتا، دارای بن‌مایه و ریشه‌هایی است که به دوران باستان برمی‌گردد. این مراسم با خلق عروسکی مترسک‌وار به نام (اتلومتلو) که از ظاهری نه‌چندان زیبا برخوردار است، همراه می‌شود. عروسک اتلومتلو طبق نگاه تکوینی، به‌عنوان متن و اثر هنری نهایی تکرار شونده، در خلأ و به‌صورت ناگهانی به وجود نیامده است. از این‌رو، با بن‌مایه‌های مشترک و پیشامتن‌های اولیه با شدت و ضعف در بستر تاریخی، مستعد‌گزند پیرامتن‌ها و دگرگونی در گذر زمان بنا به دلایل گوناگون است. در مسیر این انتقال طبق جنبه دگرگونی مبنی بر نقد تکوینی ضمن ایجاد تغییرات در عوامل جزئی باید به روابط درونی و هویت اصلی این الهه صدمه‌ای وارد نشود. هدف این پژوهش، واکاوی علل تغییر ماهیت عروسک اتلومتلو در روند خلق تکوینی دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار است. سؤال اصلی بر این محور قرار دارد که آیا عروسک (اتلومتلو) در مسیر خلق تکوینی دچار دگرگونی شده است؟ این پژوهش از نوع تحقیقات تکوینی و از منظر بررسی داده‌ها به‌صورت توصیفی-تحلیلی، با جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت اسنادی، این نتیجه حاصل شده است که عروسک اتلومتلو همان الهه آناهیتا است، اما تحت تأثیر پیرامتن‌هایی همچون تأثیرات ایدئولوژیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی) و متأثر از ارزش‌ها و هنجارها در گذر زمان دچار دگرگونی در عواملی همچون شمایل، شخصیت، نحوه لباس پوشیدن، موقعیت اجتماعی و هویت در عوامل درونی شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۱۷۱-۱۸۸

واژگان کلیدی

الهه آناهیتا، عروسک اتلومتلو، دعای باران، نقد تکوینی، شهرستان رشتخوار، مفهوم دگرگونی

استناد به مقاله

چنگیز، سحر و ذباح، محبوبه. (۱۴۰۳). واکاوی سیر تکوینی خلق عروسک اتلو متلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار (بر اساس مفهوم دگرگونی). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۵)، ۱۷۱-۱۸۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.361907.1081>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206307.html

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

با آغاز فصل سرما و بروز خشکسالی‌های پی‌درپی، لزوم اجرای مراسم دعای باران با الهام از مراسم برگزارشده برای الهه ارزشمند آناهیتا، در میان اهالی کشاورز شهرستان رشتخوار مورد توجه^۱ قرار می‌گیرد. در روند این مراسم، ابتدا عروسکی مترسک وار ساخته می‌شود، سپس به صورت یک راهپیمایی دسته‌جمعی، درحالی‌که ابیاتی که تحت عنوان دعای باران می‌خوانند، آن را در محلات و خیابان‌های شهر می‌گردانند. این روند نشان می‌دهد که اگرچه بشر از لحاظ فرهنگی دیرزمانی است که وارد دوره کشاورزی شده، اما هنوز هم به خدایان آسمانی و نزولات جوی وابسته است. درواقع، برپایی این مراسم از سالیان دور تا کنون نشان می‌دهد، هنوز هم «خشکسالی یکی از پرهزینه‌ترین بلاهای طبیعی است که به لحاظ کاهش تولیدات کشاورزی اسباب رنج و عذاب روستاییان به شمار می‌رود. همچنین مخاطرات محیطی نظیر خشکسالی این ظرفیت را دارند که در نبرد سیستم‌های کاهش خطر به سوانحی هولناک و ویرانگر برای اجتماعات بشری تبدیل شوند» (Sadeghlo, 2018: & Khairabadi 88). با اندکی کندوکاو در این مراسم که به منظور رفع خشکسالی و بارش باران صورت می‌گیرد، می‌توان ردپای قربانی دادن و مراسم برگزارشده برای الهه ارزشمند آناهیتا را یافت. همچنین با استناد به نقد تکوینی می‌توان گفت، عروسک (اتلومتلو) که با الگو گرفتن از الهه ارزشمند آناهیتا خلق شده، دارای الگوی اولیه و نظام و ساختاری قاعده‌مند و درونی است. از این‌رو، ناگهانی و به صورت اتفاقی شکل نگرفته است. درواقع، به‌عنوان اثر هنری تکرارشونده، دارای ریشه‌های است که به اسطوره‌های کهن برمی‌گردد. بر طبق نظریه دگرگونی مبنی بر اینکه خلق اثر پدیده‌ای یگانه نیست، بر پایه داشته‌ها و پیش‌متن‌هایی است که در طی این فرآیند و تغییرات کامل می‌شود، می‌توان

آن را به‌عنوان اثر هنری نهایی یا یک متن نامید که در مسیر انتقال از پیش‌متن‌های اولیه یا الگوی مورد الهام، از گزند و تأثیرات پیرامتن‌هایی همچون شرایط ایدئولوژیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی) متأثر از هنجارها و ارزش‌های زمانه و زمینه در اعصار مختلف مصون نمانده است. با این وجود، باید بعد از در نظر گرفتن جنبه دگرگونی تنها تفاوت اندکی را نشان دهد، به طوری‌که به روابط درونی و ماهیت اصلی آن صدمه‌ای وارد نشود و اگر تغییرات و دگرگونی هست، در عوامل بیرونی و ترکیب محور آن صورت گیرد. به‌عنوان مثال، اگر خلق شخصیت عروسک (اتلومتلو) را به علت داشتن نقشه‌ای ثابت و قاعده‌مند، به بازی شطرنج تشبیه کنیم، باید بعد از انتقال از قالب پیش‌متن به متن نهایی همچون انتقال بازی شطرنج از کشور ایران به سایر کشورها، ماهیت و نقش مهرها ثابت بماند، تا به روابط درونی آن آسیب وارد نشود، اما اگر این تغییر در جنس مهرها صورت گیرد، به طوری‌که از استخوان به چوب تبدیل شود، این تغییر و دگرگونی، در عوامل بیرونی است و تفاوت جزئی را نشان خواهد داد. مبنی بر بخشی از دیدگاه تکوینی، هر نمایش بصری مستمر و برخوردار از توالی زمانی، دارای بن‌مایه‌های مشترک و تغییراتی در گذر زمان بنا به دلایل گوناگون است. در این میان، نکته قابل توجه هویت عروسک (اتلومتلو) است. مردم این منطقه با قرار دادن این نام بر روی مترسک‌های سر پالیز، این واژه را به‌عنوان نمادی از توهین به علت ظاهر زشت و به نوعی عدم کارایی این عروسک در ارتباط با یکدیگر به کار برده و در میان توده عموم مردم، رواج دارد. این خود ذهن را بیش از پیش به جنبه دگرگونی از منظر نقد تکوینی نزدیک می‌کند. در این بین، آنچه حائز اهمیت است، واکاوی الگوی ثابت ارائه شده در پیش‌متن مکتوب (الهه آناهیتا) و متعاقباً تغییرات صورت گرفته در مسیر خلق

۱. برای کسب اطلاعات کامل در مورد شهرستان رشتخوار، ر.ک: (Tavakoli, Esmailpoor, 2015: 15-21).

و تجسم یافتن آن در قالب عروسک (اتلومتلو) به‌عنوان اثر هنری و متن نهایی است.

هدف پژوهش حاضر، واکاوی علل تغییر ماهیت عروسک اتلو متلو در روند خلق تکوینی در دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار است. سؤال اصلی این است که آیا عروسک (اتلومتلو) در مسیر خلق تکوینی دچار دگرگونی ماهیتی شده است؟ همچنین می‌خواهد دلایل تفاوت‌های موجود بین پیشامتن اولیه (الهه آناهیتا) و متن هنری نهایی (عروسک اتلومتلو) را در دوره‌های پیشازرتشت، زرتشت، پسازرتشت و دعای باران شهرستان رشتخوار مورد واکاوی قرار دهد.

مبنی بر چارچوب نظری ارائه‌شده و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، فرضیه اصلی بر این نگرش استوار است که ماهیت الهه آناهیتا در روند این انتقال تا رسیدن به متن نهایی (عروسک اتلومتلو) دچار تغییر و دگرگونی بوده است. این نوشتار از لحاظ ماهیت، توصیفی و از نوع تحقیقات بنیادی است. گردآوری اطلاعات در این نوشتار با استفاده از روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری و مشاهده است. شیوه تحلیل در این پژوهش، کیفی است. رویکرد این مقاله با بهره‌گیری از روش نقد تکوینی مبتنی بر مفهوم دگرگونی است. جامعه آماری آن شامل طبقه کشاورز اهالی شهرستان رشتخوار است که به‌صورت کاملاً آگاهانه و گزینشی انتخاب شده‌اند.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه، منبعی که به‌طور مستقیم بر اساس مفهوم دگرگونی به سیر تکوینی خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران مردم شهرستان رشتخوار پرداخته باشد، یافت نشد، اما می‌توان به برخی از پژوهش‌های مرتبط در این‌باره اشاره کرد، از جمله در مقاله حاتمی با عنوان «فرهنگ مردم: گلابارون؛ دعای باران در کازرون» در پی موضوع بررسی و توصیف دعای باران در کازرون این نتیجه حاصل شده که دختران نقش به‌سزایی در اجرای این مراسم دارند (Hatami, 1992). همچنین در پژوهشی دیگر از انصاری با عنوان «تحلیل

نشانه‌شناختی آیین قبله دعا، طلب بارش باران در قشم» در پی موضوع تحلیل نشانه‌شناسی عناصر و کارکردهای اجتماعی تشکیل‌دهنده آیین این نتیجه حاصل شده است که یک الگوی ساختاری آئینی به تسلی، امنیت عاطفی، نظم اجتماعی و اجتماعی شدن فرد کمک می‌کند (Ansari, 1392). در پژوهشی دیگری از پوربایرام با عنوان «تحلیل نشانه-معناشناسانه نظام گفتمان امام رضا^(ع) پژوهش موردی: دعای طلب باران» با مسئله چگونگی رقم خوردن هرثمونی مطلوب امام رضا^(ع) یعنی ابلاغ و ترویج امامت فراخور زمان، این نتیجه حاصل شده که انواع گفتمان ما را با پاسخی مناسب مواجه می‌کند (Purbayram, 2019). در مقاله‌ای از رضایی با عنوان «آب، آئینه و آئین، نگاهی به جایگاه آب در زندگی مردم هرمزگان» با بررسی جایگاه آب در زندگی مردم هرمزگان این نتیجه حاصل شده که جایگاه آب و نگاه آئینی به آن در میان مردم هرمزگان در گذر زمان بسیار ارزشمند بوده است (Rezaei, 2007). همچنین در پژوهشی از پوربختیار و خسروی با عنوان «جایگاه ایزد بانو آناهیتا، الهه آب در باورهای ساسانیان» در پی بررسی جایگاه و اهمیت آناهیتا در باورهای ساسانیان این نتیجه حاصل شده که اعتقاد به آناهیتا در میان ساسانیان یک سنت و رکن اساسی بوده و از هیچ ایزدی در آئین زرتشتی به‌اندازه آناهیتا با دگرمی و دل بستگی یاد نمی‌شود (porbakhtyar&khosravi, 2014). در مقاله‌ای از بهروزی‌نیا با عنوان «بررسی ردپای جان‌بخشی آناهیتا بر عروسک‌های آیین باران‌خواهی» در پی بررسی تأثیر جان‌بخشی الهه آناهیتا بر روی عروسک‌های آیین باران خواهی این نتیجه حاصل شده که الهه آناهیتا بر شکل و نحوه حرکت عروسک‌های باران مؤثر بوده است (Behrouzinia, 2015). تفاوت و نوآوری پژوهش حاضر در این است که به مسئله سیر تکوینی خلق عروسک اتلو متلو با تکیه بر مفهوم دگرگونی می‌پردازد تا به دلایل این

اولیه متن نهایی است که در تغییر و تحولات بعدی به متن نهایی ختم می‌شود (NamvarMutlaq & Asadalahi, 2013: 14).

شهرستان رشتخوار

رشتخوار شهری واقع در استان خراسان رضوی و در بخش مرکزی شهرستان قرار دارد. جمعیت آن بر پایه سرشماری عمومی نفوس و مسکن در ۱۳۹۵ ش، ۷/۵۱۴ نفر در ۲/۱۱۳ خانوار است. شهرستان رشتخوار با گستردگی ۴۳۶۰ کیلومترمربع وسعت و مرکزیت شهری به همین نام از شمال شرقی و غربی به تربت‌حیدریه و از جنوب غربی و جنوب به گناباد و از شرق و جنوب شرقی به خواف محدود می‌شود. ارتفاع این شهرستان از سطح دریاهای آزاد ۱۱۴۰ متر است. این شهرستان دارای ۲۱۷۴ هکتار زمین‌های عرصه جنگلی و ۵ هکتار فضای سبز است. این شهرستان دارای آب و هوای خشک و کویری است. فاصله آن با مرکز استان خراسان رضوی حدوداً ۲۰۰ کیلومتر است. این شهرستان که شغل اکثر مرمان آن کشاورزی است، به لحاظ قرارگیری منطقه در عرض متوسط و تأثیر توده‌های شمال و غربی در این منطقه باعث شده است که نوع خاصی از اقلیم در این منطقه حکم‌فرما شود. تأثیر توده‌های باران‌زای غرب باعث ریزش باران در اواخر پاییز و زمستان و اوایل بهار می‌گردد. خصوصیات دلانی دشت باعث نفوذ هرچه بیشتر توده‌های باران‌زای غربی می‌شود (Tavakoli & Ismailpour, 2015: 16).

آناهیتا در آئین زروانی (پیشازرتشت) به‌عنوان پیشامتن اولیه
برای شروع بحث این پژوهش، ابتدا باید دانست که خلق عروسک اتلومتلو در دعای باران اهالی شهرستان رشتخوار طبق روند تکوینی به‌عنوان اثر هنری نهایی که می‌توان نام یک متن را نیز بر آن نهاد، دارای الگوی اولیه یا پیشامتن‌هایی همچون الهه آناهیتا به‌عنوان یک خدا بانوی قابل‌احترام و شکوهمند در دل تاریخ است. عروسک اتلومتلو به‌عنوان اثر

دگرگونی در دوره‌های پیشازرتشت، زرتشت و اسلام در قالب دعای باران شهرستان رشتخوار دست یابد. می‌توان بیان داشت که در هیچ‌یک از پژوهش‌های مذکور به این مسئله پرداخته نشده است.

روش پژوهش

با توجه به چارچوب نظری این پژوهش که بر دیدگاه تکوینی تکیه دارد، می‌توان گفت که نقد تکوینی نقدی است که مراحل پیش از تولید یک اثر ادبی-هنری را بررسی و مطالعه می‌کند و معمولاً به رویدادهای بعد از آن نمی‌پردازد. از آنجاکه در طول تاریخ همواره مهم‌ترین عنصر برای مطالعه یک اثر، متن بوده است، نقد تکوینی نیز با تکیه بر متن، مراحل شکل‌گیری و فرآیند تولید یک اثر را بررسی می‌کند تا عوامل مؤثر در شکل نهایی را پیدا کند. در این حال، چرک‌نویس‌ها و اسکیس‌ها که همیشه دور انداخته می‌شود، گاه از خود متن مهم‌تر است. نقد تکوینی اسرار فرآیند زایش و آفرینش اثر را هویدا می‌کند. بنابراین، بخش آفرینش اهمیت زیادی دارد. درست مثل جنین‌شناسی که قبل از تولد نوزاد صورت می‌گیرد و به مسائلی می‌پردازد که از بحث‌های دیگر متفاوت است. این نقد میان نقدهای ساختارگرا و پساساختارگرا شکل گرفته است و واسطه‌ای میان این دو است. در واقع، نه به‌اندازه ساختارگرایان به بررسی متن می‌پردازد و نه به‌اندازه پساساختارگرایان درگیر مؤلف می‌شود (NamvarMutlaq & Asadalahi, 2013: 93).

بلکه تلاش دارد تا پیشامتن‌ها را نیز مورد مطالعه قرار دهد. می‌توان گفت پیشامتن‌ها صورت‌های پردازش عملی الهام اولیه یا ایماژ در مرحله متن‌پردازی است. در بیشتر موارد، بقایای مادی از آن به شکل دست‌نوشته در ادبیات و یا اتود در نقاشی باقی می‌ماند. پژوهشگر تلاش می‌کند که این موارد را جمع‌آوری و روند تغییرات انجام‌شده در آن سوی مؤلف را مشخص کرده و با متن نهایی مقایسه و علل تغییرات را پی‌جویی کند. پیشامتن، شکل‌ها، طرح‌ها و نسخه‌های

هنری تکرارشونده، دارای ریشه‌هایی است که نشأت گرفته از داستان‌ها و اسطوره‌های کهن است. بر طبق نظریه دگرگونی خلق اثر پدیده‌ای یگانه نیست، در واقع خلق اثر هنری بر پایه داشته‌ها و پیش‌متن‌هایی است که در طی این تغییرات کامل و دگرگونه می‌شود. در این روند هم اگرچه این الهه در دوره پیشازرتشت و در باور انسان عصر اسطوره در آسمان بوده، اما نشان می‌دهد که دیرزمانی است بشر از لحاظ فرهنگی وارد عصر کشاورزی شده است. این الهه به علت ارزش و اهمیت در نزولات جوی همچون باران و برف، مورد پرستش و احترام پادشاهان و عموم مردم بوده است. در واقع، به دلیل ارزش و مقام این ایزد بانوی مؤثر و مورد احترام، مادرسالاری در این دوران بر نظام ارزش‌ها و هنجارها حاکم بوده است، اما اگر رد پا و نحوه تشکیل جنینی این الهه باستانی را دنبال کنیم، ابتدا باید به سرچشمه‌ها و الگوی اعتقادی ایرانیان باستان قبل از شروع زرتشت بپردازیم.

اردشیر دوم هخامنشی در ۴۰۴-۳۵۸ پ.م، ارائه‌کننده روایت ویژه‌ای است. اساس این روایت به پیش از آفرینش هستی و قبل از ظهور زرتشت می‌رسد. روایت این‌طور بیان می‌کند: پیش از آفرینش هستی در جهان، تنها وجود حقیقی زروان^۱ بود. او مدت هزار سال قربانی داد تا خدا فرزندى به او عطا کند تا ادامه آفرینش را به او بسپارد. بعد از هزار سال در اندیشه‌اش شک راه یافت که آیا این فرزند به دنیا خواهد آمد؟ از این‌رو، به دلیل این شک دو فرزند اهریمن و اهورامزدا را آبتن شد. در ادامه زروان که تصمیم گرفته بود به محض به دنیا آمدن اهورامزدا او را حاکم جهان کند، اهریمن با شکافتن شکم پدر، خود را نمایان ساخت. زروان به‌ناچار حیات را به سه دوره هزارساله تقسیم کرد. هزاره اول را که عصر ناامنی است، به اهریمن و پادشاهی دوم را به اهورامزدا و هزاره سوم را به دوران مبارزه این دو برادر برای تسلط بر هستی و جهت

داوری بینشان رقیب میترا را به‌عنوان حدفاصل نور و ظلمت و واسطه میانجی آنان قرار داد (Qadri, 2015: 20). این روند نشان می‌دهد، در دوره آغاز آفرینش هستی روایتی مخصوص و مربوط به خلق آناهیتا هنوز موجودیت نیافته بوده، اما به نظر می‌رسد این الهه که «شخصیت و خویشکاری‌های (ایشتار) بابلی و (کیریشیا) ایلامی را در خود دارد با عنوان اردیسورا، به معنای بی‌آلایش و پاک از خویشکاری نگهبانی آب‌ها و حضور فعال در کنار اهورامزدا و میترا جایگاهی پرشکوه در مناسک آئینی رایج ایرانیان زروانی راه می‌یابد» (Barian, 2012: 56). همچنین توصیف فوق نشان می‌دهد که این الهه در بدو خلقت و از همان ابتدا به دلیل اهمیت آب و نزولات آسمانی و قرارگیری در کنار اهورامزدا از جایگاهی والا و نیک در نزد عموم برخوردار بوده است، به‌طوری‌که معابد و تندیس‌هایی به نشان احترام و گرمی داشت او در نقاط مختلف ایران باستان برپا می‌شود (تصویر ۱). در ادامه این روند، «جشن‌های سال نو، مهرگان و پیرگان که مربوط به آئین‌های کشت و برداشت و سنن و مناسک مربوط به آئین‌های سیاوش و غیره است، در ایلام و در بین ایرانیان باستان رواج می‌یابد» (Barian, 2012: 56). این توصیف و استناد فوق پله‌پله ما را به سمت یکی از پیشامتن‌ها و الگوی اولیه در روند خلق عروسک اتلومتلو راهنمایی می‌کند. با دقت در نحوه توصیف متوجه می‌شویم که پادشاهان به‌عنوان پیرامتن‌های تأثیرگذار در رأس حکومت و رواج‌دهنده ایدئولوژی (سیاست، فرهنگ، مذهب و اقتصاد)، متأثر از هنجارها و ارزش‌های زمانه و زمینه خود، جهت تحکیم و متبرک ساختن قدرتش از این الهه^۲ مورد احترام نزد عموم بهره‌جسته‌اند، به‌طوری‌که در هر دوره بر پیشامتن‌های خلق شده و الگوی اولیه تأثیرات مثبت یا منفی داشته‌اند.

۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد آفرینش در آئین زروانی، ر.ک: (پلوتارخوس- «ایزیس و اوزیرایس»، بخش تعالیم زرتشت مجوس- بند ۴۷).

تصویر ۱: سر و دست برنزی از مجسمه آناهیتا که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. مربوط به ۱۰۰-۲۰۰ ق. م (URL1)

تداوم آناهیتا در دوره ظهور زرتشت و اسلام در قالب پیشامتن‌های ثانویه

با ظهور پیامبری به نام زرتشت و رواج دین و آئین مخصوص، اگرچه ایرانیان با دین جدیدی به نام زرتشت آشنا شدند، اما این پیامبر که اعتقاد داشت انسان موجودی آزاد است و در تصمیم‌گیری‌های خود اختیار دارد، به دلیل اینکه سعی می‌کرد به ارزش‌ها و هنجارهای جاری در میان عموم مردم احترام بگذارد و از طرفی با پذیرش آسان‌تری هم از سوی عموم مردم روبرو شود، با پایبندی به دو نیروی خیر و شر این آزادی را هدیه‌ای از جانب اهورامزدا اعلام کرد. از این‌رو، سایر ایزدان همچون آناهیتا که در دوره‌های قبل از او با ارزش و احترامی والا در کنار اهورامزدا یاد می‌شد، ضمن پایبندی به پیشامتن و الگوی اولیه خود موردتکریم قرار گرفتند. ظهور الهه آناهیتا و قرار گرفتن این الهه محبوب در کنار اهورامزدا به‌طور مشخص، «توسط مغ‌های هخامنشی در سال ۵۵۹-۵۲۹ پ.م و پی آمد منطقی تلاش آن‌ها در جذب سنن و باورهای رایج منطقه در نظام اعتقادی و فرهنگی مزدیسنا بر پایه مثلث قدسی متعلق با ساختار اعتقادی در بابل و ایلام به شمار می‌رفته» (Qadri, 2010: 19)، به‌طوری‌که «در آبان‌یشت که یکی از یشت‌ها و قصاید بلند کتاب اوستا است و دارای ۱۲۲ بند و از نظر ترتیب یشت پنجم و سومین یشت بزرگ به حساب می‌آید، به‌طور کامل و اختصاصی به آناهیتا می‌پردازد. آبان‌یشت از آناهیتا این خدا بانوی ظهور یافته در ایران باستان و اعتقادات زروانی، تحت عنوان زنی زیبا، نیرومند و خوش‌اندام، با کمربندی به میان‌بسته،

بالابند و آزاده، با شاخه‌ای برسم در دست که گوشواره‌ای چهارگوش برگوش، گردنبندی را نیز برگردن دارد، یاد می‌کند» (ChristianSen, 1988: 27). با دقت در نحوه توصیفات الهه آناهیتا به‌عنوان پیشامتن‌های اولیه عروسک اتلومتلو متوجه می‌شویم، از منظر دگرگونی با تکیه بر دیدگاه تکوینی، ضمن تأیید زرتشت بر پیشامتن اولیه بر جایگاه والای او به دلیل این تقویت افزوده شده است. می‌توان گفت تا اینجا مسیر ما هنوز شاهد دگرگون ماهیتی این الهه نشده‌ایم.

در ادامه مسیر همچنین «در بند ۶ آبان‌یشت تأکید می‌کند که ناهید برای گسترش قبیله و نگهبانی و نگهداری آفریده شده» (Kazemzadeh, 2013: 57) و برای استناد بر شکوهمندی این الهه باستانی طبق توصیفات آبان‌یشت می‌توان این‌طور اشاره کرد، «یکی از مهم‌ترین صفات ناهید سورا به معنی نیرومند است. سورا صفت اهورایی و نیرومندیش بر دیوان را به نمایش می‌گذارد. این صفت در کنار آناهیتا ۷۱ بار آمده، به همین خاطر مردمان طلب می‌کنند تا در برابر دشمنان یاریشان کند» (ChristianSen, 1988: 9-11). در توصیف کلمه آناهیتا می‌توان گفت، آناهیتا که به معنی پاکی است، «در کنار اسم اردوی و سورا ۷۱ بار تکرار شده است. این ویژگی به‌صورت پاک‌کننده نطفه مردان و مشمه زنان» (Samudi, 2010: 63)، برای زایش بهتر هستی اشاره شده است. همچنین، در مورد زیبایی او طبق اشارات آبان‌یشت می‌توان گفت که صفات بسیاری در آراستگی و جرئیات او به‌صورت

«کفش‌هایی با بندهای مخصوص اشاره شده است. گویی او را از روی پیکره‌اش در معابد توصیف کرده‌اند. بسیاری از تندیس‌های ناهید، به شکل‌های گوناگون، اما با لباس و آرایش محلی به طوری که چهره‌ای مطلوب را به نمایش بگذارد ساخته شده است» (Carnovy, 2013: 34). در ادامه از ویژگی‌های ارزنده دقیق دیگری که در آبان‌یشت برای او در نظر گرفته شده، آزادگی، بخشندگی، باروری، عشق مادری و درمان‌بخشی است. در مورد اشاره آبان‌یشت به آزادگی که بازم جزه یکی از صفات ارزنده آن‌اهیتا است، این‌طور آمده: «اهورامزدا او را با حرکت زبان خلق کرده است. در نتیجه روحش در او دمیده و اهوراکیش یکی از صفات ناهید است. به خاطر همین در داستان‌های عامیانه که پیرامون آزادگی است، ناهید اهمیت ویژه دارد» (Boyce, 2013: 2/28). همچنین نشان می‌دهد او به‌عنوان یک ایزد آسمانی به دلیل تأکید آبان‌یشت، تعالیم ایران باستان و زرتشت را

با هم درآمیخته و از فرایزدی و قدسیت در میان عموم برخوردار بوده است. در زمینه باروری هم از آنجاکه ناهید «وظیفه هدایت و نگهداری تمام آب‌های جهان را بر عهده دارد و آب خود نماد منشأ هستی مخلوقات، نیرو بخش‌ی چشمه حیات و تولد و مرگ هم در آن نهفته شده است، به‌صورت باران منشأ باروری است. در ادامه به‌عنوان یک رود اسطوره‌ای و نماد تمام آب‌های جهان از کوه هوکر به‌صورت شبانه‌روزی و در تمام فصل‌ها از دریای فراخکرد حرکت کرده و سپس تمام رودهای دیگر و به همین ترتیب تمام هفت‌اقلیم را آبیاری می‌کند»

(Hilens, 2008: 71). همچنین، ناهید از این جهت که «مشمه زنان را برای زایش پاک می‌کند. از زنان و دختران دفاع و به دختران دم‌بخت خانه دلیران عطا می‌کند، موکل ستاره ناهید هم هست» (Amouzgar, 2001: 26) (تصویر ۲).

تصویر ۲: تصویر آن‌اهیتا حک شده بر ظرف نقره‌ای، مربوط به قرن ۴-۶ م. (در حال حاضر در موزه هنر کلیولند نگهداری می‌شود). (Girshman, 2008:377)

دقیق ظاهری بیش از پیش بر شکوه آن‌اهیتا افزوده است. همچنین با تجسم بخشیدن و ملموس ساختن آن‌اهیتا به شیوه‌ای که ضمن الگوبرداری از پیشامتن زروانی و تلفیق آن با آئین زرتشتی احتمالاً با آمیختگی‌شان با زنان ثروتمند و درباری عصر خود، باعث زمینی شدن، قابل‌دسترس و محبوبیت این الهه در بین عموم مردم شدند. کاهنان و رهبران دینی هم با اختصاص دادن مکان خاصی از معابد به این الهه و تکرار این الگو برای پادشاهان به ترتیب و در گذر زمان، اذهان مردم را به‌وسیله این تأکید و تأیید پررنگ‌تر و به شکوه‌مندی این الهه کمک شایانی کردند.

آبان‌یشت در مورد درمان‌بخشی آن‌اهیتا توصیفات فراوانی را اختصاص می‌دهد. برای مثال، «ناهید نیروهای ایزدی را که در نبرد با دیوان زخمی شده‌اند، به‌صورت دائمی درمان می‌کند. اهورامزدا از زرتشت می‌خواهد که ناهید را به خاطر استحکام جهان ستایش کند. ناهید در بند ۱۸۹ آبان‌یشت خودش را چنین معرفی می‌کند: اهورامزدا مرا پاینده همه هستی مقدس تعیین کرد. با فره ایزدی من، مردمان دوپا و چهارپایان و ستوران بر زمین راه می‌روند» (Samudi, 2010: 43). به همین خاطر از هیچ ایزدی به‌اندازه او با دلگرمی یاد نمی‌شود. در اینجا وصف جرئیات و ویژگی‌های

شر مصون دارند. همچنین در سال ۴۲۳-۴۰۱ پ.م در بنای معابد در نقاط مختلف بعد از یادکردن ایزدان آسمانی اهورامزدا و میترا و آناهیتا، دستور تراشیدن و خلق تندیس‌های قدسی برای آناهیتا را تحقق می‌بخشد. او اولین کسی است که فرمان برافراشتن تندیس از آناهیتا را در شوش و اکباتان می‌دهد» (Barian, 2012: 32). با دقت در نحوه ذکر نام و خطاب قراردادن آناهیتا بعد از اهورامزدا توسط (اردشیر دوم هخامنشی پسر داریوش اخس دوم) متوجه می‌شویم که آناهیتا به‌عنوان یک خدا بانوی مقدس و ارزشمند به چنان ارزش و اهمیتی دست پیدا می‌کند که باوجود استناد به روایات زروانی که خلق آناهیتا را بعد از میترا قرار داده است، در اینجا بلافاصله بعد از آوردن نام اهورامزدا نام آناهیتا ذکر می‌شود. در این دوران، تصاویر آناهیتا حتی بر روی سکه‌ها راه پیدا می‌کند (تصویر ۳).

تصویر ۳: ناهید و بهرام دوم (Girshman, 2008: 382)

مبانی اقتصادی و کشاورزی دارد، اما شخصیت شبه انسانی و خلق مجسمه‌ها و تندیس‌های ملموس از آناهیتا که با شرایط ایدئولوژیک سیاسی توسط حمایت پادشاهان از این الهه و اختصاص دادن ثروت که خود زمینه تبلیغات فرهنگی را در بین عموم در ترویج هنجارها و ارزش‌ها فراهم می‌کرد، موجب شد تا چهره‌ای عینی‌تر در اذهان عمومی نسبت به او شکل گیرد. این روند نشان‌دهنده ظهور قدرتمندانه و باشکوه آناهیتا از دوره زروانی تا پایان حکومت هخامنشیان است. در ادامه راه، الگوی ادامه یافته از الهه ارزشمند آناهیتا در دوره هخامنشیان بعد از حمله یونانیان به ایرانیان و از بین رفتن حکومت هخامنشیان در بدو ورود به حکومت سلوکیان باعث درهم‌آمیختگی دو اندیشه ایرانی-سلوکی شد. از این‌رو، خدایان المپ به دلیل هم‌پوشانی و اشتراکات فراوان به‌راحتی با ایزدان الهی درهم‌آمیخته و موردپذیرش واقع

این روند نشان می‌دهد، آناهیتا پله‌پله ضمن الگو از پیشامتن اولیه، تحت تأثیر پیرامتن‌های تأثیرگذار دوران خود، همچنان با قدرت اولیه به حیاتش ادامه می‌دهد. به‌عنوان تصدیق بر این موضوع در ادامه شاهد این هستیم که «در پی تجدید آپادانا، داریوش اول در شوش می‌گوید: به یاری اهورامزدا و آناهیتا و میترا من آپادانا را تجدید کردم» (Barian, 2012: 32). به‌عنوان نمونه‌ای مکتوب و قابل استناد که برای نخستین بار و به‌وضوح می‌توان شاهد نمودارشدن این الهه بود. اردشیر دوم هخامنشی پسر داریوش اخس دوم است که در سال ۴۰۴-۳۵۸ پ.م در کتیبه‌ای در شوش، مربوط به پایان یافتن عملیات ساختمان کاخ خود در این شهر، از (اهورامزدا و آناهیتا و میترا) به‌عنوان ایزدان باشکوه و هم‌تراز هم یاد می‌کند و می‌گوید: «من به یاری اهورامزدا این اقامتگاه را بنا کردم، باشد که اهورامزدا و آناهیتا و میترا مرا از

تصاویر حک شده بر روی سکه‌ها و پول‌های رایج در تمامی دوران و حتی دوره‌ای که ما در آن زندگی می‌کنیم، یکی از مهم‌ترین نکاتی است که تبلیغ‌گر و رواج‌دهنده ایدئولوژی (سیاسی، فرهنگی و مذهبی) است که در پس آن هنجارها و ارزش‌های حاکم در بین یک جامعه حکایت می‌شود. پس این خود یکی از دلایل مهم دیگری است که بر اهمیت و ارزش و جایگاه آناهیتا در آن دوران مهر تأییدی می‌زند و نشان می‌دهد، آناهیتا همچنان به‌عنوان یکی دیگر از پیشامتن اولیه تجسم‌یافته از عروسک اتلو، متلو در مبانی اعتقادی جوامع ایرانی راه‌یافته و سبب رواج قدرت و شکوه گسترده این خدا بانو و سنت مادرسالاری در سایر تمدن‌های شکل‌گرفته در ایران پس از ظهور زرتشت، کماکان ادامه یافته است. از این‌رو، همچنان آناهیتا جایگاه ارزشمند و باشکوه خود را حفظ می‌کند. در این دوران اگرچه اهورامزدا جایگاهی والا در

شدند. برای مثال «در تشابه آفرودیت با آناهید روبه‌رو می‌شویم، زیرا همان‌گونه که آفرودیت را با زیبایی خیره‌کننده، با مویی درخشان، اندامی سیمین، فریبا و موزون با تاجی مزین و زیبا بر سر به تصویر کشیده‌اند؛ تجسم آناهیتا در آبان پشت اوستا نیز زنی است جوان، خوش‌اندام، بلندبالا، زیبا چهره با بازوانی سپید و اندامی برازنده و به جواهر آراسته» (Purdawood, 1968: 235) که نشان می‌دهد، در این دوران به دلیل تشدید و تأکید دو فرهنگ بر اهمیت آناهیتا افزوده شد. درواقع، سرعت پذیرش و اشاعه یک امر فرهنگی یا اعتقادی می‌تواند تحت تأثیر متغیرهایی همچون سهولت در شناخت و هم‌پوشانی برای تعداد زیادی از مردم قرار گیرد و باید توجه داشت که از یک سو وام‌گیری فرهنگی جریانی دوطرفه است.

ارزش و جایگاه آناهیتا که روزبه‌روز به دلیل تلفیق باورهای یونانیان و ایرانیان افزوده شده بود، با روی کار آمدن اشکانیان دوچندان شد. مری بویس معتقد است که در این دوران نه‌تنها تاج‌گذاری شاهان اشکانی در معابد آناهیتا انجام می‌شده است، بلکه «در سرتاسر دوران اشکانی ناهید حتی پرستیده می‌شد. برای مثال، در نزدیکی شهر ری بر فراز چشمه‌ای، آرامگاهی برای ناهید ساخته شده که امروزه به نام بی‌بی (شهربانو) شهرت دارد. طبق کتیبه‌های موجود در آن و باور مردم مقبره شهربانو همسر امام سوم شیعیان و مادر امام چهارم شیعیان حضرت سجاد^(ع) است» (Karimian, 1967: 324). مری بویس^۱ در مقاله «بی‌بی شهربانو و بانو پارس» مقبره بی‌بی شهربانو را به آناهید زرتشتیان قبل از اسلام نسبت داده است. او معتقد است که داستان فرار شهربانو از کربلا افسانه‌ای بیش نیست و به دلیل زمینه‌های دینی، ایرانیان جذب مقبره شهربانو شده است. درواقع، هسته اصلی بنای مزبور در دوره ساسانی ساخته شده است

(MaryBoyce, 1967: 130). ایزدور خاکسی هم در مورد اهمیت الهه آناهید می‌گوید: در اکباتان برای ناهید همیشه یک آتش روشن بود. این روند، نشان می‌دهد که در پایان حکومت اشکانیان به دلیل حمایت و تأثیرات ایدئولوژیک سیاسی شاهان که متعاقباً بر شرایط اقتصادی و فرهنگی و تشدید و تقویت ارزش‌ها و هنجارهای جاری شده در بین توده عموم تأثیر می‌گذاشته، آناهیتا به عصر طلایی و اوج شکوه و درخشش خود از لحاظ ارزش و جایگاه اجتماعی دست‌یافته است.

در ادامه انتقال روند الگوی ارزشمند آناهیتا در دوره اشکانیان به عصر ساسانیان، دین زرتشت که به علت گذشت سال‌های طولانی، قدمت و قدرت بیشتری یافته بود، به‌مرور وجود تندیس را به علت شیوع بت‌پرستی مضموم شمردند، اما شاهان این سلسله هم آناهیتا را گرمی داشته و اعتقاد داشتند، ایزدان باستانی چون آناهیتا، حافظ و نگهبانان فرمان روایان هستند. برای مثال در برخی از کتیبه‌های مربوط به این دوران «نرسی و شاپور سوم حلقه سلطنت را از آناهیتا دریافت می‌کنند» (ChristianSen, 1988: 28). به گفته لوکوسین:

پس از تصرف پارس به دست ساسانیان آناهیتا ارجمندتر شد. بابک از جانب بهرام دوم نگهبان آتشکده‌های اردشیر و آناهید، بانوی اصطخر شد و بالاخره آناهیتا تا حدی ارزشمند شد که کار اهورامزدا بالا گرفت و آیین مزدیسنا و مغان در کشور تبدیل به نیروی بزرگ شد. همچنین جمشید بر فراز کوه (هرازیتی)، صد اسب و هزار گاو و هزار گوسفند را به آناهیتا هدیه کرد و از او خواست بر بدی‌ها مسلط گردد. فریدون هم هدایایی به او اهدا کرد و از او طلب کرد تا بتواند در مقابل اژی‌دهاک بر او توانایی یابد (Hillens, 2008: 71) (تصویر ۴).

۱. استاد دانشگاه و پژوهشگر آیین زرتشتی که تمام عمرش را به پژوهش در رابطه با ایران باستان و آیین آن صرف کرده است.

تصویر ۴: نقش رستم، نرسه شاه ساسانی (وسط)، آناهیتا (راست) (Girshman, 2008: 176)

به دلیل همین تجسم نیافتن آناهیتا در قالب تندیس زمینی، به علت دوری جستن از ترویج بت پرستی در آیین زرتشت، به تدریج تجسم او را از اذهان دور کرد. در ادامه راه «ظهور اسلام در قالب حمله اعراب به ایران و به دست مسلمانان در اواخر دوره ساسانی، در قرن ۷ میلادی و در زمان خلافت ابوبکر که در زمان عمر به اوج خود رسید و در زمان عثمان به سقوط کامل دولت ساسانی در سال ۶۵۱ میلادی مطابق سال (۲۰ هجری) و کشته شدن یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی شد. بدین ترتیب سرآغاز پارادایم مذهب و تغییر ایدئولوژی از زرتشت به اسلام فراهم شد» (Hillens, 2008: 71). دین اسلام هم همانند دین زرتشت نه تنها پرستیدن و ساخت تندیس‌های مختلف از ایزدان باستانی را ممنوع کرد، بلکه با مذموم شمردن آتش و ساخت مساجد بر روی آتشکده‌ها، آخرین جایگاه برای نمود ایزدانی همچون آناهیتا را به دلیل هم‌راستا نبودن با هنجارها و ارزش‌های ایدئولوژیک سیاسی و فرهنگی حاکم بر ساختار اعتقادی خود کم‌رنگ‌تر و حتی حذف کرد، اما از آنجاکه بنای اعتقاد اسلام ضمن تأکید بر یکتا پرستی بر امر اختیار در دین بنا شده بود، آئین گرامی داشت الهه آناهیتا در پیوند با تمدن‌های باستانی ایران به صورت سینه‌به‌سینه انتقال یافت. غلبه قشر کشاورز بر سایر جمعیت جامعه در آن زمانه و زمینه باعث شد تا مراسم بزرگداشت آناهیتا در سایه اعتقادات اسلامی و با ادامه پارادایم مذهب از قالب‌زنی باشکوه، گوشواره به گوش و گردانه به دست، با کمربندی در میان و بروز ویژگی‌های پر زرق و برق و شاهانه در قالب تجسم زمینی دوباره به آسمان‌ها

در آتشکده‌های این دوران همچنان جایگاهی والا به آناهیتا، ایزد بانوی باستانی و شکوهمند اختصاص می‌گیرد. همچنین، بر ارزش و احترام این خدا بانو در نظر حاکمان و مردم در ایدئولوژی (مذهبی، سیاسی، فرهنگی و از همه مهم‌تر اقتصادی) به دلیل نزولات جوی مهر تأیید می‌زند. از جمله این آتشکده‌ها که بعد از ظهور زرتشت «در حفاری‌های استروناج در تپه نوشجان در ۳۰ کیلومتری ملایر کشف شده، مربوط به دوران مادها است. همچنین معابد کعبه زرتشت در نقش رستم و زندان سلیمان در پاسارگاد که در آن حضور آناهیتا به چشم می‌خورد.» (Hillens, 2008: 71). همچنین آتشکده‌های دیگری که جزء معابد آناهیتا به شمار می‌رفته‌اند، به شرح زیر است: «۱. آتشکده آذرگشنسب یا آتش شهریان واقع در آذربایجان. ۲. آتشکده آذربرزین مهر یا آتش کشاورزان در خراسان، ریوند، شمال غربی بیشاپور. ۳. آتشکده آذرقربیع یا آتش روحانیون که مطابق بندهش هندی در کوه رشن در ایالات کابل واقع شده و به گفته طبری، ساسان پدریزگ اردشیر بابکان، تولید این معبد را بر عهده داشته است» (Hillens, 2008: 71). حضور حجم بالای آتشکده‌های مختلف نشان می‌دهد، مردمان کهن حتی پس از ظهور زرتشت با وجود فاصله زمانی و ایدئولوژی مذهبی متفاوت، بیشترین هدایا و جایگاه را برای آناهیتا در نظر می‌گرفته‌اند. به‌طور کلی این ایزد باستانی همواره جایگاه برجسته خود را در میان حکومت‌های باستان (هخامنشیان، سلوکی و اشکانی و ساسانی) حفظ کرده و دچار دگرگونی هویتی نشده است، اما ناگفته نماند که به‌مرور

فرستاده شود. به تدریج تجسم ویژگی‌های دقیق او به دلیل کمرنگ شدن نقشش در زندگی حاکمان و مردم، رنگ باخت. مراسم مربوط به قربانی دادن برای او به دلیل تأکید اسلام بر ارزش‌هایی همچون سادگی و همچنین تغییرات اقتصادی، اجرای مراسم برای او را از سمت حاکمان به سمت مردم سوق داد. از آنجایی که عموم مردم از توانایی اقتصادی هم‌شأن شاه که در ادوار قبل بانی قربانی دادن‌ها برای آنهایتا بود، برخوردار نبودند، شکل و شمایل دقیق و به تبع آن هویت این الهه را به تدریج در گذر زمان مستعد تحول کرد. از این‌رو، باعث شد تا آنهایتا در آینده پیش‌رویش با تبدیل به عروسک باران، به‌عنوان نمادی از الهه آنهایتا در مراسم باران‌خواهی و در میان طبقه کشاورز حضور یابد.

مراسم دعای باران در شهرستان رشتخوار به عنوان اثر هنری نهایی تکرارشونده (عروسک اتلومتلو)

خشکسالی یکی از بلاهای طبیعی است که بی‌تردید «اثرات قابل‌توجهی را بر کاهش تولیدات علوفه و خوراک دام و به تبع آن تولیدات دام و محصولات کشاورزی می‌گذارد. همچنین، خسارت قابل‌توجهی را نیز متوجه نظام سنتی و طبقه کشاورز می‌کند» (MirSuleiman, 2018: 59). اهالی کشاورز شهرستان رشتخوار با بروز فصل سرما، به‌منظور شکستن طلسم خشکسالی، همانند سایر شهرهای ایران و بسیاری از شهرستان‌های دیگر خراسان، مراسمی آئینی و کهنی به نام دعای باران را با الهام از الهه ارزشمند آنهایتا جهت بارش نزولات جوی، برگزار می‌کنند. این مراسم که در روند انتقال از سالیان دور تا کنون، با وجود تغییر به پارادایمی جدید به نام مذهب یا اعتقاد به خدای یگانه یعنی (الله) از عصر اسطوره‌ای و پیشامتنی خود فاصله زیادی گرفته، اما مردم این منطقه بنا بر باورهای دیرین با دعا و راز و نیاز به درگاه خداوند،

از او طلب بارش باران و نزولات جوی را می‌کنند. این مراسم که شباهت‌هایی با سایر مراسم دعای باران در ایران دارد، تقریباً در تمامی آن‌ها طلب باران انجام می‌شود، اما دارای تفاوت‌هایی هم هست که بدان می‌پردازیم. مراسم دعای باران این شهرستان که با عنوان اختصاصی (خدا، خدا، تو بارون) یا (الله بده تو بارون به همت مزارون) نام‌گذاری شده است، رهبری آن را باید مردی که همگان معتقدند باید از سرشتی پاک برخوردار باشد، بر عهده دارد. در روند این مراسم ابتدا عده‌ای از افراد که در اکثر موارد مردان هستند، شروع به ساخت عروسکی به نام اتلومتلو به‌وسیله چوبی ساده که شاید روز قبل از درختی چیده باشند، به همراه پارچه‌های مندرس می‌کنند. تصویر ۵، ظاهر عروسک اتلومتلو که بسیار شبیه مترسک است، چندان دوست‌داشتنی و زیبا نیست. همچنین، سر او که به‌وسیله تکه پارچه‌ای پوشانده شده، شخصیت مؤنث بودن او را نشان می‌دهد. اجرای مراسم دعای باران اینگونه است که شب هنگام، رهبر گروه، به همراه حدوداً ۲۰ یا ۳۰ نفر از مردان کشاورز دارای نیت پاک با در دست گرفتن عروسک اتلومتلو، حرکت و راهپیمایی را در میان محلات و خیابان‌های شهر آغاز می‌کند. در ادامه به‌صورت دسته‌جمعی همان‌طور که در تصویر ۶، مشاهده می‌شود ترانه‌ای را در زمان حال به‌صورت زیر می‌خوانند:

اتلومتلو/ خدا خدا تو بارون/ از همت مزارون/ اونای که دیمه کاشتن/ اوی د جوی نداشتن/ خدا بده تو رحمت/ به آبروی محمد/ چپو پنییر مایه/ سگش فتیرمایه/ بزغاله شیرمایه/ اتلو، متلو/ گندم که سینه‌چاک/ از توشنگی هلاکه/ گل‌های زرد لاله/ د زیرخاک مناله/ از غم اوو جعله/ اتلوی ما توشنه شوده/ ورکوه و ور پوشته شوده/ اتلو، متلو، بارون کن/ بارون بی پایون کن.^۱

۱. برای آگاهی از شرح ترانه و جزئیات بیشتر در مورد اجرای مراسم دعای باران، ر.ک: (Aghaei rad, 2015: 52)

تصویر ۵: ساخت عروسک اتلومتلو (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶: راهپیمایی و گرداندن عروسک اتلو متلو در میان محلات (مأخذ: نگارندگان)

علت قرارگیری در کنار رودخانه فصلی به نام کهریزک به همین نام مشهور است، فراهم می‌آورند. در روند پخت بلغور گندم که این بار زنان در این امر بیشتر مشارکت دارند، ضمن پختن بلغور گندم نباید سخنی جز دعا و ذکر خدا به زبان بیاورند، زیرا مردم این شهرستان (رشتخوار) عقیده دارند، این کار دعای باران را بی‌اثر خواهد کرد. در انتها بعد از آماده شدن بلغور، آن را در میان بانیان اجرای مراسم پخش می‌کنند (تصویر ۷).

اجراکنندگان ترانه باران در ادامه با جمع‌آوری نذورات مردمی شامل کاسه‌ای آرد، گندم، حبوبات و یا هر آنچه مردم در خانه‌های خود موجود دارند و می‌توان آن‌ها را جایگزین قربانی‌های شکوهمند دوره پیشازرتشتی و زرتشتی در نظر گرفت، ضمن توسل جستن به حضرت عباس^(ع) به خاطر نقش خطیری که در رساندن آب به کودکان واقعه عاشورا داشته است، تدارک تهیه بلغور گندم که غذای محلی این منطقه است را در مزار مقدسین شهر، مخصوصاً مزاری که واقع شده در ۲ کیلومتری جاده رشتخوار به خواب است و به

تصویر ۷: جمع‌آوری نذورات (مأخذ: نگارندگان)

مراسم است، بعد از اتمام مراسم، عروسک اتلومتلو را در میان کودکان رها می‌کنند تا با آن مشغول بازی شوند و مانند شی ناچیز، او را به دور می‌اندازند. مرور خشکسالی‌های استان خراسان رضوی، به‌ویژه شهرستان رشتخوار نشان

اجراکنندگان مراسم و عموم مردم این شهرستان به دلیل تجربه‌های چندین ساله اعتقاد دارند، در اکثر موارد روز بعد یا در روزهای آتی حتماً باران خواهد بارید، اما باوجود اعتقاد راسخ بر تأثیر حضور این عروسک که یکی از ملزومات این

می‌دهد، کم‌آبی و عدم بارندگی از مسائل اصلی این شهرستان است. همچنین «شرایط اقلیمی، خاطرات و آداب و رسوم، آیین‌های باران‌خواهی و دعاها و نیایش‌ها و آثار مکتوب نشان می‌دهد که در ۵۰۰ سال گذشته تقریباً در هر دوره نه‌ساله، خشکسالی، خراسان رضوی و جنوبی را درنور دیده» (Ezzati&Khezri, 2011: 84).

تصویر ۸: بچه‌ها در حالی بازی با عروسک اتلومتلو (مأخذ: نگارندگان)

باین‌وجود، اجراکنندگان دعای باران شهرستان رشتخوار، برای مراسم دعای بارانی که سال‌های بعد برگزار خواهد شد، به دلیل اینکه ساخت عروسک اتلومتلو نیاز به صرف وقت زیاد و هزینه هنگفتی ندارد، آن را دور انداخته و دوباره برای مراسم سال‌های آتی به‌راحتی آن را می‌سازند (تصویر ۸).

تندیس آن‌ها و قربانی دادن به‌اندازه ۱۰۰ رأس اسب و ۱۰۰۰ گوسفند و ۱۰۰۰ گاو در دوره پیشازرتشتی و زرتشتی را نداشتند، سبب شد تا این الهه در مسیر رسیدن و تبدیل شدن به عروسک اتلو متلو تحت تأثیر دگرگونی در گذر زمان دچار تغییر هویت شود. هرچند در اینجا جنسیت این الهه به‌عنوان الگویی از یک ایزد بانوی مورداحترام در ایران باستان با پوشاندن یک روسری که آن‌هم تحت تأثیر هنجارهای اسلام مبنی بر پوشش بر روی موها حفظ شده، اما به دلیل ندانستن جایگاه و هویت او در بین عموم و حتی افراد برگزارکننده، مراسم با عبور و فاصله گرفتن از دوره مادرسالاری، حتی رهبری این گروه را باید مردی با سرشت پاک بر عهده داشته باشد. از این‌رو، مقام او را از حد یک خدا بانوی ارزشمند و باشکوه به عروسکی مترسک‌وار و بی‌ارزش تغییر داده است. این انتقال به شیوه‌ای بوده است که اگر از هرکدام از افراد برگزارکننده مراسم در مورد شخصیت و فلسفه حضور و هویت این عروسک سؤال شود، با جواب: نمی‌دانیم، پدران ما نیز این عروسک را می‌ساختند، روبرو می‌شویم. البته ناگفته نماند که اگرچه مقام آن‌ها به عروسک اتلو متلو تنزل پیدا کرده، اما اجرای این مراسم فی‌نفسه و در ارتباط با بزرگداشت مقام آن‌ها برگزار می‌شود. این آئین باوجود انتقال به روش سینه‌به‌سینه در

عروسک اتلومتلو که نامش را از مترسک‌های سریالیزهای خود اقتباس کرده‌اند، در میان کودکان و بعضاً بزرگ‌ترها هم با خطاب قرار دادن و تشبیه یکدیگر با این نام، به‌عنوان نمادی از توهین به دلیل شکل نامتناسب و عدم کارایی این عروسک در نظرشان جنبه مضحک‌تری به این عروسک می‌دهد. درواقع، با مشاهده تصویر اتلومتلو ناخودآگاه چیزی به‌جز مترسک هم در ذهن بیننده تداعی نمی‌شود. این عروسک که با الگو گرفتن از پیشامتن اولیه خود، الهه آن‌ها در دوران پیشازرتشت و پسازرتشت موجودیت یافته، به‌عنوان اثر هنری نهایی تکرار شونده، یا متن نهایی، طبق نگاه تکوینی، به‌طور اتفاقی و ناگهانی به وجود نیامده است. بنابراین، مادامی‌که عناصر اصلی و هویتی الهه آن‌ها شامل «منظره، فضا یا صحنه، شکل و شمایل، شخصیت‌ها، لباس و موقعیت اجتماعی به‌وسیله تقلیل، تقویت، از شکل افتادگی، وارونگی، تشدید، تضعیف و جانیشینی دگرگونه شوند، باید بعد از در نظر گرفتن جنبه دگرگونی مبتنی بر دیدگاه ساختارگرایی صرفاً تفاوت جری را نشان دهد» (Ramin, 2012: 566) تا به عوامل درونی و هویتی این الهه صدمه‌ای وارد نشود. در اینجا تأثیر پیرامتن‌های ایدئولوژیک اقتصادی، مذهبی و سیاسی با تغییر بانی اجرای مراسم از پادشاه به مردم که توانایی دسترسی به

دگرگونی شده است. همچنین، شرایط ایدئولوژیک حاکم بر زمانه و زمینه و تغییر بانیان اجرای مراسم بزرگداشت آن‌ها را از سمت حاکمان به توده عموم مردم که توانایی قربانی دادن‌های باشکوه دوره‌های پیشازرتشتی و زرتشتی را نداشته‌اند و به شیوه وصف شکوه ظاهری او در اوستا هم دسترسی نداشته‌اند، باعث شده تا بر اساس نوع دریافتشان از پیشامتن و الگوی اولیه دست به خلق شخصیتی جدید به نام عروسک اتلومتلو بزنند. عروسک اتلومتلو همان الهه آن‌هاست که به علت دگرگونی هویت در عوامل درونی و ساختاری این الهه، همچون شکل و شمایل و شخصیت و نحوه لباس و موقعیت اجتماعی او به‌وسیله تقلیل، از شکل افتادگی و وارونگی و جان‌شینی، به دلایل تأثیر پذیرفتن از تغییرات ایدئولوژیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، تحت تأثیر ارزش‌ها و هنجارها، در گذر زمان دچار دگرگونی هویت در عوامل درونی شده است. به‌عنوان آینده این پژوهش، می‌توان این قالب را برای تحلیل سایر الهه‌های حضور یافته در مراسم و آیین‌های اقتباسی از فرهنگ ایران باستان استفاده کرد.

Reference

- Amouzgar, Jaleh. (2001). *Mythological history of Iran. Volume 1*. Tehran: Samt. Print 3.
- Aghaei Rad, Alireza. (2015). *Wishing for rain: a look at rain-seeking customs and rituals in Iran and some parts of the world*. Tehran: Dynamic companion test. 1st edition.
- Ansari Nasab, Benjamin. (2012). "Semiotic analysis of Qibla ritual (praying for rain in Qom)". *Hormozgan Cultural Research Journal*, Volume 3, (Number 5), 45-58.
- Barian, Pierre. (2012). *History of the Achaemenid Empire. Volume 1*. Translated by Mehdi Samsar, Tehran: Alam. First edition
- Behrouzinia, Zohreh. "Examination of Jan Bakshi Anahita's footsteps on the dolls of Baranchoi.ritual", *Theater*, (No. 61). 11-26
- Bernard Lewis of ISLAM, p.15-16 sasanian iran(224-651 icE):Portrait of alate Antique Empire, mazda.publishers, p.101.
- Boyce, Mary. (1967). "Bibi Shahrbanu and Banu Pars". *Historical studies*. Translated by Hassan.Javadi. Volume 2, (No. 3 and 4), 135-143

قالب فرهنگ شفاهی که بسیار پویا و قابل‌تغییر است، در دل تاریخ تا رسیدن به مراسم خداخدا تو بارون، کماکان پابرجا مانده است و هنوز هم عموم مردم این شهرستان و مخصوصاً طبقه کشاورز برای آب جایگاه والایی را در نظر می‌گیرند. هرچند نحوه قربانی دادن‌ها باوجود نزول به مرحله‌ای ساده به دلیل واگذاشته شدن این مراسم بر دوش عموم مردم دچار تغییراتی شده، اما این تغییر جزئی است، زیرا هویت کلی و ارزشمند این مراسم کماکان باقی‌مانده است. در این میان، نکته مهم و حائز اهمیت شخصیت و هویت عروسک اتلومتلو است که طبق روند این پژوهش اگرچه به‌مرور و در گذر زمان به وجود آمده، اما این تغییر در عوامل درونی و تأثیرگذار هویتی این الهه است. جایگزینی عروسک مترسک‌وار اتلومتلو که با چوب و پارچه‌های مندرس و بی‌ارزش آذین یافته به‌جای آن‌ها، این خدا بانوی ظهوریافته در ایران باستان و اعتقادات زروانی، تحت عنوان زنی زیبا، نیرومند و خوش‌اندام و با کمربندی به میان‌بسته، بالابند و آزاده، با شاخه‌ای برسم در دست که گوشواره‌ای چهارگوش، بر گوش گردن‌بندی را نیز بر گردن دارد، به دلایل تأثیر پذیرفتن از تغییرات ایدئولوژیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، تحت تأثیر ارزش‌ها و هنجارها، در گذر زمان به‌وسیله تقلیل و وارونگی و از شکل افتادگی نسبت به الگو و پیشامتن اولیه و ثانویه، در رسیدن به متن نهایی دچار دگرگونی هویتی شده است.

نتیجه‌گیری

مفهوم دگرگونی در نقد تکوینی این امکان را به وجود می‌آورد که عناصر اصلی یک آیین را که هنرمندان، مردم و یا سایر حوزه‌های فرهنگی مختلف آن را دگرگون کرده‌اند، مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد. بنابراین، با تکیه بر مفهوم دگرگونی در نتیجه این مقاله می‌توان بیان داشت، عروسک اتلومتلو در دعای باران شهرستان رشتخوار با الهام از الهه ارزشمند آن‌ها در ایران باستان به‌عنوان متن نهایی و اثر هنری تکرار شونده، به وجود آمده است، اما با این وجود، به دلایل انتقال به روش سینه‌به‌سینه در فرهنگ شفاهی و متأثر شدن از هنجارهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی دین زرتشت و اسلام، همچون تأکید بر سادگی و مذمت ساخت تندیس و تخریب آتشکده‌ها به‌عنوان آخرین پایگاه‌های بروز آن‌ها در چهار

- system of Imam Reza (a.s.) case study: Dua seeking rain". Farhang Razavi, (No. 29). 35-58.
- Nyberg Henrik, Samuel. (2004). Religions of ancient Iran. Volume 1. Translated by Saifuddin Najmabadi, Tehran: Shahid Bahonar University of Kerman. Print 1.
- Pordawood, Ibrahim. (2014). Yashta. Volume 2. Tehran: Asatir. Print 2.
- Pourbakhtiar, Ghafar, and Hamida Khosravi. (2013). "The position of the goddess Anahita and the goddess of water in the beliefs of the Sasanians". History of research, (No. 60). 59-72.
- Qadri, Sasan. (1979). Part of the fourth chapter of the book History of Social Developments in Iran. Volume 1. Tehran: Rang Ab.
- Ramin, Ali. (2012). Sociology of art. Volume 1. Tehran: Nashrani. Printing turn 14.
- Rezaei, Ali. "Looking at the place of water in the lives of the people of Hormozgan", page book, (number 63). 21-25.
- Rouhani Guchani, Ali; Sasanpour, Shahrazad; Abadian, Hossein and Kazemi Rashid, Munira. (2018). "The theory of cultural diffusion and evolution of rituals and mourning in the Qajar period". Research Journal of Great Khorasan, Volume 9. (No. 35), 72-75.
- Sadeghlou, Tahira and Khairabadi, Hamid. (2018). "Analysis of the effects of drought on the resilience of villagers' livelihood capitals (a case study of Brakoh-Jalgeh Majhan Khosf villages, Khosf city)". Research Journal of Greater Khorasan, Volume 9, (No. 37), 87-104.
- Samudi, Farah. (2010). Goddess of women in ancient Iran and India. Volume 1. Tehran: Aron. Print time 1.
- Tavakoli, Zahra, and Ismail Salaripour. (2015). The effects of drought on the water resources of Rashtkhar city. Volume 1. Torbat Heydarieh: Qutb vision. 1st edition.
- URL 1:
<https://www.flickr.com/photos/carolemage/8167358544>
- Boyce, Mary. (2013). History of Zoroastrian Cult. Volume 2. Translated by Homayoun Sanetizadeh, Tehran: TOS. First edition
- Carnoy, Albert Joseph. (2004). Iranian mythology. Volume 1. Translated by Ahmad Tabatabai, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Print time 2
- Christian Sen, Arthur. (1987). Iran during the Sasanian era. Volume 1. Translated by Rashid Yasemi, Tehran: Saade Mazazer. Fifth edition.
- Ezzati, Ezzatullah and Khazari, Mohammad Hassan. (2010). "The place of Great Khorasan in water geopolitics". Research Journal of Great Khorasan, volume 1, (number 2), 75-96.
- Girshman, Roman. (2008). Iran from the beginning to Islam. Translated by Mohammad Moin, Tehran: Samir. Printing turn 1.
- Girshman, Roman. (2019). Iranian art in the Parthian and Sasanian periods. Translated by Bahram Farhvoshi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Printing turn 3.
- Hassan, Hatami (1992). "People's culture: Glabarun; Praying for rain in Kazerun". Kolk, (No. 29). 202-197.
- Hillens, John Russell. (2008). Knowledge of Iranian mythology. Volume 1. Translated by Jale Amouzgar and Ahmad Tafzali, Tehran: Nashchershme. Print turn 2.
- Karimian, Hossein. (1976). Tehran in the past and present. Tehran: National University of Iran. Print 1.
- Kazemzadeh, Parvin. (2012). "An analysis of the reasons for the formation of the belief in the deity of women in ancient Iran", Religious Researches, (No. 26). 49-74.
- MirSuleiman, Javad; Ong, Majid and Barani, Hossein. (2018). "Validation analysis of Ashir resilience assessment indicators against drought case study: Kermanj nomads of North Khorasan". Great Khorasan Research Journal, Volume 9, (No. 37), 62-47.
- Mollai, Genghis. (2013). Aban Yasht (Avesta hymn in praise of Suranahid camp). Volume 1. Publisher: Great Islamic Encyclopedia Center.
- Namvarmotlaq, Bahman, and ShekarAllah Asadolahi. (2013). Criticism in literature and art. Volume 1. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Print 2.
- Nursaideh, Ali Akbar, and Always Pourbairam. (2019). "Semiological analysis of the discourse

Contents

Eastern Iran Prehistoric Archaeological Project; The Second Seasons of Archaeological Excavation in Kale Kub, South Khorasan Province (2020)	1
Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi, Masashi Abe	
Examining an unknown lithograph about the bread revolt in Mashhad during the Qajar period	29
Abulfazl Hassanabadi	
Documentary Study of the Historical Course of the Formation of Astan Quds Razavi's Electric Lamp Factory from the Period of Muzaffar al-Din Shah to the First Pahlavi	49
Seyed Masoud Seyed Bonakdar, Vahid Emamijomeh	
Taxation of Tribes and Clans in Qaenat during the Qajar and Pahlavi Periods	77
Ali Najafzadeh	
Investigating the Structure of Various Military Booklets during the Qajar Period (Case Study: Khorasan Province)	99
Mehdi Khanizadeh	
Consequences of the arrival of modern industries into Mashhad during the First Pahlavi era (Case study: Abkooh Sugar Factory)	125
Peyman Abolbashari	
Recognizing the Commercial Routes of the Seljuk Territory of Iran and Rome Based on Archaeological Evidence (Caravanserais) and Historical Written Sources	143
Samira Motie, Zarin Fakhari, Farzad Mafi	
Analyzing the development course of the creation of the Othlo Matlo doll in the rain prayer of the people of Rashtkhar city (based on the concept of transformation)	171
Sahar Changiz, Mahboobe Zabbah	

Scientific Research Journal Of Great Khorasan

Imamreza International University Vol. (15), No. (55), Summer 2024

Shapa: ISSN 2251-6131

Address: Seasonal Office, No. 2298, Holy Mashhad, Palestine Square, Shahid Montazeri Boulevard, between 5 and 7 Montazeri, Imam Reza International University (AS)

PO Box: 553-91735

Tell: 0098 51 38041 (1183)

Fax: 0098 51 38041 (1183)

Web: www.JGK.imamreza.ac.ir

Email: jgk.edc@imamreza.ac.ir

Publisher: Imam Reza International University

Editorial Director: Qadir Siaami (*Ph.D*) (*Faculty member of Imamreza international University*)

Senior Advisor to the Managing Director for International Affairs:

Dr. Ebrahim Davoudi Sharifabad

Editor-in-chief: Mohammad Taghi Razavian (*Ph.D*) (*Associate Professor, Geography group of Shahid Beheshti University*)

Editorial Board: Mohamma Taghi Razavian (*Ph.D*)(*Associate Professor, Geography group of Shahid Beheshti University*)

Karim Soleymani (*Ph.D*)(*Associate Professor, Shahid Beheshti University*)

Qadir Siami (*ph.D*)(*assistant professor, faculty member of Imam Reza International University*)

Hadi Vakili (*Ph.D*)(*Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran*)

Christoph Werner (*Ph.D*)(*Professor at the University of Bamberg*)

Rudolph Matthee (*Ph.D*)(*Professor at the University of the Holland*)

Ulrich Marzolph (*Ph.D*)(*university of Cologne*) Kazuo Morimoto (*Ph.D*)(*Professor at the University of Tokyo*)

Administrative Affairs and Printing Supervisor: Imam Reza International University's Scientific Books and Publications Publishing Center.

Responsible Expert: Malihe Salahi

Page Layout: Zahra Shojaei

Persian Literary Editor: Mostafa Lal Shatri

Latin Editor: Dr. Siamak Rastjoo

Cover Designer: Amir Farid

Bulletin Khorasan's according to the legislation great historian 1390/12/13 commission country's scientific journals and with license number 3/258486 valid scientific-research.

"Bulletin Khorasan's great legitimated science base in the world of Islam (ISC) index"